

Laurence Brocas-Deflassieux

ΑΡΧΑΙΑ ΒΕΡΟΙΑ

ΜΕΛΕΤΗ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑΣ

ΔΗΜΟΣ ΒΕΡΟΙΑΣ

ΕΘΝΙΚΟΝ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΟΣ – ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΒΕΡΟΙΑΣ

ΒΕΡΟΙΑ 1999

ΑΡΧΑΙΑ ΒΕΡΟΙΑ
ΜΕΛΕΤΗ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑΣ

ISBN 960-7905-08-3

© ΔΗΜΟΣ ΒΕΡΟΙΑΣ - ΕΘΝΙΚΟΝ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

Έπεξεργασία φωτογραφιών-πινάκων: Χ. Μ. Τζαννής
Ήλεκτρονική επιμέλεια έντυπου: Α. Ν. Διαλινοῦ

Έκτύπωση: Φ. Παναγόπουλος καί ΣΙΑ Ο.Ε.

Laurence Brocas-Deflassieux

ΑΡΧΑΙΑ ΒΕΡΟΙΑ
ΜΕΛΕΤΗ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑΣ

ΔΗΜΟΣ ΒΕΡΟΙΑΣ
ΕΘΝΙΚΟΝ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΟΣ – ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΒΕΡΟΙΑΣ

ΒΕΡΟΙΑ 1999

Στά παιδιά μου

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ Βέροια εἶναι μιά χαμένη πολιτεία. Ἡ μεγάλη της τιμή, ὅτι εἶναι δηλαδή ἕνα ἀπό τὰ λιγοστά συνεχῶς κατοικούμενα ἀπό τὴν ἀρχαιότητα ἀστικά κέντρα τῆς Μακεδονίας –καί μάλιστα μέ ἀπαράλλακτο τὸ ὄνομά της– εἶναι καί ἡ μεγάλη της ἀτυχία. Οἱ διαδεχόμενες ἢ μία τὴν ἄλλη γενεές βύθισαν τὴν ἀρχαία πόλη κάτω ἀπὸ νεώτερα κτίσματα, ἕως ὅτου ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας ὠκεανοὶ τιμέντου καί ἀσφάλτου ὀλοκλήρωσαν τὸν ἀφανισμό της. Ἐν τούτοις ἡ ἀρχαία Βέροια κάπου ἐξακολοθεῖ νὰ ὑφίσταται καί ἀναδύεται κατὰ καιροὺς συμπτωματικά, ὅταν οἱ σιαγόνες τῶν ἐκσκαφῶν ἀνατρέπουν πλάκες ἀρχαίου ὁδοστρώματος, συνθλίβουν κερκίδες ἀρχαίου σταδίου ἢ διορύσσουν σκεπές ἀρχαίων τάφων. Ὅσα εὐρήματα διαφύγουν τὴν καταστροφή κείνται στὸν ὠραῖο κῆπο τοῦ Μουσείου τῆς πόλεως, ἡ μνήμη ὁμως τῶν συνθηκῶν ἀνευρέσεώς των ἐπιζεῖ ἐνίοτε στίς ἐκθέσεις τῶν ἀρχαιολόγων πού δημοσιεύονται στὰ *Χρονικά* τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου καί, πιό πρόσφατα, στὸ *Ἀρχαιολογικὸ ἔργο στὴ Μακεδονία καί Θράκη* ἄλλες εἰδικές ἐκδόσεις. Ἄλλες πολύτιμες πληροφορίες γιὰ τὴν βυθισμένη πολιτεία λανθάνουν στὸ αὐθεντικὸ ἀρχεῖο τῆς πόλεως, τοὺς χαραγμένους μέ γράμματα ἀρχαίους λίθους, πού ἔχουν καί αὐτοὶ περισυλλεγεῖ στὸ Μουσεῖο. Ἐχοντας ὑπ' ὄψιν τὸ πρωτοποριακὸ ἔργο τῶν Στέλλας Δρούγου καί Ἰ. Τουράτσογλου, *Ἑλληνιστικοὶ λαξευτοὶ τάφοι Βεροίας*, καί πιστεύοντας ὅτι ὁ συνδυασμὸς τῶν δεδομένων αὐτῶν θά ἐπέτρεπε σέ ἀξιόλογο βαθμὸ τὴν ἀνάδυση τοῦ ἀρχαίου ἱστοῦ τῆς πόλεως, πρότεινα τὴν ἀναδίφησή τους ὡς θέμα μεταπτυχιακῆς διατριβῆς στὴν κυρία Laurence Brocas-Deflassieux, τότε φοιτήτρια στὸ Ἰ Πανεπιστήμιο Παρισίων.

Ἡ κυρία Brocas-Deflassieux συγκέντρωσε πολλὰ προσόντα πού τὴν καθιστοῦσαν ἰκανὴ νὰ φέρει εἰς πέρας τὸ πολὺπλοκο αὐτὸ ἔργο: καλὴ γνώση τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς πού τῆς ἐπέτρεπε τὴν προσπέλαση καί νεοελληνικῶν κειμένων, γνώσεις ξένων εὐρωπαϊκῶν γλωσσῶν, πτυχιό ἱστορίας τῆς τέχνης, πτυχιό ἱστορίας καί, ἰδίως, εὐφυΐα, ζῆλο καί ὠριμότητα. Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐργασίας της, πού βαθμολογήθηκε ἀπὸ τὴν ἐπιτροπὴ κρίσεως μέ ἄριστα, ὑπερέβη τίς προσδοκίες μου. Λυπήθηκα μόνον πού τέτοιο ἀξιόλογο πόνημα θά ἔμενε ἄγνωστο στὸ εὐρὺ κοινό. Ἡ λύπη μου ὁμως δέν διήρκεσε πολὺ. Λίγα χρόνια ἀργότερα, ὅταν ἐτίθεντο τὰ θεμέλια τῆς συνεργασίας μέ τὸν Δῆμο γιὰ τὴν ἴδρυση τοῦ Παραρτήματος τοῦ Κέντρου Ἑλληνικῆς καί Ρωμαϊκῆς Ἀρχαιότητος στὴν Βέροια, ἔτυχε νὰ ἀναφέρω τὴν ἐργασία τῆς κ. Brocas-Deflassieux στὸν τότε καί νῦν δήμαρχο Ἰ. Χασιώτη καί τὸν τότε δημοτικὸ σύμβουλο καί ἐξέχοντα Βεροιαῖο λόγιο Γ. Χιονίδη. Καί οἱ δύο μέ ἐνθουσιασμό μέ παρήνεσαν νὰ φροντίσω ὥστε νὰ μεταφρασθεῖ ἡ ἐργασία καί νὰ ἐκδοθεῖ στὴν ἐλληνικὴ ὡς πρώτη δημοσίευση τοῦ Δήμου καί τοῦ Παραρτήματος. Χάρης στὴν βοήθεια πολλῶν, στοὺς ὁποίους ὀφείλομε χάριτες καί ἰδίως, ἀπὸ πλευρᾶς τοῦ Δήμου, τοῦ Γ. Χιονίδη, τοῦ Κ. Ἀσλάνογλου καί, βεβαίως, τοῦ ἴδιου τοῦ δημάρχου, καθὼς καί τοῦ Διευθυντοῦ τῆς Δημόσιας Βιβλιοθήκης Βεροίας Γ. Τροχόπουλου καί τοῦ ἰδιοκτήτη τοῦ φροντιστηρίου «Λέξις» Γ. Καλλιγᾶ, καί ἀπὸ πλευρᾶς

του Κέντρου, της Λουίζας Λουκοπούλου, του Π. Πασχίδη, της Ειρήνης Καλογρίδου και του προϊσταμένου του Παραρτήματος Ί. Ίσλάνη, η διατριβή μεταφράστηκε, ενημερώθηκε, συμπληρώθηκε, στοιχειοθετήθηκε και εικονογραφήθηκε.

Η εργασία, όπως ήταν φυσικό, βασίστηκε αποκλειστικά σε δημοσιευμένο υλικό. Σκοπός της είναι να γνωρίσει τόσο στους Βεροιαίους όσο και στους ξένους επισκέπτες το παρελθόν της άλλοτε «πρωτεύουσας» της Μακεδονίας, «μητροπόλεως και δις νεωκόρου» Βεροίας. Συνάμα ελπίζουμε ότι θα προσφέρει μια χρήσιμη πρώτη προσέγγιση και στους ειδικούς επιστήμονες. Σήμερα, με την έκδοσή της, η οποία, εκτός από την ελληνική, θα γίνει και στην γαλλική, συμπληρώνεται η «τριλογία» της αρχαίας Βεροίας, την οποία συναποτελεί μαζί με το μνημειώδες έργο της Άργυρως Τατάκη *Ancient Beroea: Prosopography and Society* και με την δημοσίευση των επιγραφών της πόλεως (Λουκρητίας Γουναροπούλου-Μ.Β. Χατζόπουλου, *Επιγραφές Κάτω Μακεδονίας, τεύχος Α΄, Επιγραφές Βεροίας* [Αθήνα 1998]), που μόλις κυκλοφόρησε. Τέτοια πληρότητα τεκμηριώσεως από όλες τις αρχαίες πόλεις της Μακεδονίας μόνον η Βεροία έχει να παρουσιάσει. Ευχή μου η τριλογία αυτή να καταστεί σύντομα τετραλογία με την εκπόνηση μελέτης για την νομισματοκοπία της Βεροίας, που διοικητικές δυσκολίες έχουν μέχρι σήμερα καθυστερήσει.

Αθήνα, Ιούνιος 1999

Μ. Β. Χατζόπουλος

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΩΝ

AA	<i>Archäologischer Anzeiger</i>
AΔ	Ἴ�ρχαιολογικόν Δελτίον
AEMΘ	Τό Ἀρχαιολογικό Ἔργο στή Μακεδονία καί Θράκη
BCH	<i>Bulletin de Correspondance Hellénique</i>
BSA	<i>Annual of the British School at Athens</i>
CP	<i>Classical Philology</i>
EKMA	Λουκρητία Γουναροπούλου - Μ.Β. Χατζόπουλος, Ἐπιγραφές Κάτω Μακεδονίας, τεύχος Α΄: Ἐπιγραφές Βεροίας (Ἀθήνα 1998).
HSCP	<i>Harvard Studies in Classical Philology</i>
IG	<i>Inscriptiones Graecae</i>
JRS	<i>Journal of Roman Studies</i>
Mon Piot	<i>Monuments et Mémoires (Fondation Eugène Piot)</i>
NumZ	<i>Numismatische Zeitschrift</i>
REG	<i>Revue des Etudes Grecques</i>
SEG	<i>Supplementum Epigraphicum Graecum</i>
ZfNum	<i>Zeitschrift für Numismatik</i>
BalkSt	<i>Balkan Studies</i>

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ

«ΧΡΟΝΙΚΩΝ» ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ

AΔ 17 (1961/62), 19 (1964) ἔως 22 (1967)	Φ. Πέτσας
AΔ 18 (1963), 31 (1976), 33 (1978), 34 (1979)	Μαρία Σιγανίδου
AΔ 23 (1968)	Αἰκατερίνη Ἀνδρειομένου
AΔ 24 (1969) ἔως 27 (1972), 29 (1973/74), 30 (1975)	Ἴω. Τουράτσογλου
AΔ 28 (1973)	Αἰκατερίνη Ρωμοπούλου
AΔ 32 (1977)	Π. Πάντος
AΔ 35 (1980), 36 (1981), 38 (1983), 39 (1984), 46 (1991)	Βικτωρία Ἀλλαμανῆ-Σουρῆ
AΔ 37 (1982)	Αἰκατερίνη Τσακάλου-Τζαναβάρη
AΔ 45 (1990)	Μαρία Ἀποστόλου

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βικτωρία Ἀλλαμανῆ-Σουρῆ, «Ἀπόλλωνι, Ἀσκληπιῶ, Ὑγιεία: ἐπιγραφικὴ μαρτυρία γιὰ τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Βεροίας», *ΑΔ* 39 (1984) 205-31
- Βικτωρία Ἀλλαμανῆ-Σουρῆ, «Ἡρακλῆς Κυναγίδας καὶ κληροῖ. Νέα ἐπιγραφικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τῆς Βεροίας», *Ἀρχαία Μακεδονία V* (Θεσσαλονίκη 1995) 77-107 = Ἀλλαμανῆ-Σουρῆ
- Βικτωρία Ἀλλαμανῆ-Σουρῆ, Μαρία Ἀποστόλου, «Σωστικὲς ἀνασκαφές στὴν πόλη τῆς Βεροίας», *ΑΕΜΘ* 6 (1992) 93-110
- Victoria Allamani-Souri, E. Voutiras, "New Documents from the Sanctuary of Herakles Kynagidas at Beroia", *Ἐπιγραφές τῆς Μακεδονίας, Γ Διεθνὲς Συμπόσιο γιὰ τὴ Μακεδονία* (Θεσσαλονίκη 1993) [1996] 13-39 = Allamani - Voutiras
- Γ.Χ. Χιονίδης, *Ἱστορία τῆς Βεροίας I-II* (Βέροια 1960-70)
- Π. Χρυσοστόμου, «Ἡ λατρεία τοῦ Δία ὡς καιρικοῦ θεοῦ στὴ Θεσσαλία καὶ τὴ Μακεδονία», *ΑΔ* 44-46 (1989-1991), *Μελέται* 21-72
- J.M.R. Cormack, "Royal Letters in Beroea", *BSA* 40 (1939-40) 14-16
- J.M.R. Cormack, "Inscriptions from Beroea", *BSA* 41 (1940-45) 105-114
- J.M.R. Cormack, "Dedications to Zeus Hypsistos in Beroea", *JRS* 31 (1941) 19-23
- J.M.R. Cormack, "Inscriptions from Beroea", *Hesperia* 13 (1944) 23-29
- J.M.R. Cormack, "Progress Report on the Greek Inscriptions of the Trite Meris for *IG X*", *Ἀρχαία Μακεδονία I* (Θεσσαλονίκη 1970) 193-202
- J.M.R. Cormack, "The Gymnasiarchal Law of Beroea", *Ἀρχαία Μακεδονία II* (Θεσσαλονίκη 1977) 139-49
- E.M. Cousinéry, *Voyage dans la Macédoine* (Παρίσι 1831) = Cousinéry
- A. Delacoulonche, "Mémoire sur le berceau de la puissance macédonienne", *Archives des missions scientifiques et littéraires* 8 (1859) 67-288 = Delacoulonche
- Β. Δημητριάδης, *Ἡ κεντρικὴ καὶ δυτικὴ Μακεδονία κατὰ τὸν Ἑβλιγιά Τσελεμπή* (Θεσσαλονίκη 1973)
- Stella Drougou (ἐπιμ.), *Hellenistic Pottery from Macedonia* (Θεσσαλονίκη 1991)
- Στέλλα Δρούγου-Ἰω. Τουράτσογλου, *Ἑλληνιστικοὶ λαξευτοὶ τάφοι Βεροίας* (Ἀθήναι 1980) = Δρούγου-Τουράτσογλου

- Ch.F. Edson, "The Antigonids, Heracles and Beroea", *HSCP* 45 (1934) 213-46 = Edson
- H. Gaebler, *Die Antiken Münzen Nordgriechenlands III. Makedonia und Paeonia I-II* (Βερολίνο 1906, 1935) = Gaebler
- Ph. Gauthier-M.B. Hatzopoulos, *La loi gymnasiarchique de Béroia* («ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ» 15, Ἰθάκη 1993) = Gauthier - Hatzopoulos
- Λουκρητία Γουναροπούλου - Μ.Β. Χατζόπουλος, Ἰπιγραφές Κάτω Μακεδονίας, τεύχος Α΄: Ἰπιγραφές Βεροίας (Ἰθάκη 1998) = ΕΚΜΑ΄
- Μ.Β. Χατζόπουλος, «Χώρα καί κῶμες τῆς Βεροίας», *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη*, "Recherches franco-helléniques" I (Θεσσαλονίκη 1990) 57-67
- Μ.Β. Hatzopoulos, Louisa D. Loukopoulou, *Two Studies in Ancient Macedonian Topography* («ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ» 3, Ἰθάκη 1987)
- Μ.Β. Hatzopoulos, Louisa D. Loukopoulou, *Moryllos, cité de la Crestonie* («ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ» 7, Ἰθάκη 1989)
- Μ.Β. Hatzopoulos, *Cultes et rites de passage en Macédoine* («ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ» 19, Ἰθάκη 1994) = Hatzopoulos, *Cultes*
- Μ.Β. Hatzopoulos, *Macedonian Institutions Under the Kings I-II* («ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ» 22, Ἰθάκη 1996) = Hatzopoulos, *Institutions*
- L. Heuzey-H. Daumet, *Mission archéologique de Macédoine* (Παρίσι 1976) = Heuzey
- J.N. Kalléris, *Les anciens Macédoniens ; étude linguistique et historique I-II* (Ἰθάκη 1954-1976) = Kalléris
- Β. Ι. Καλλιπολίτης, «Στήλη μετ' ἀναγραφῆς δωρεᾶς καί καταλόγου ἐφήβων ἐκ Βεροίας», *Γέρας Ἀντωνίου Κεραμοπούλλου* (Ἰθάκη 1953) 303-30
- Δ.Κ. Κανατσούλης, «Τό Κοινόν τῶν Μακεδόνων», *Μακεδονικά* (1953-55) 27-102
- Ἰ.Α.Κ. Ὀρλάνδος, «Βεροίας ἐπιγραφαί ἀνέκδοτοι», *ΑΔ* 2 (1916) 144-63
- Ἰ.Α. Παπαζῶτος, *Ἡ Βέροια καί οἱ ναοί τῆς (11ος-18ος αἰ.)*, (Ἰθάκη 1994) = Παπαζῶτος
- Fanoula Papazoglou, *Les villes de Macédoine à l'époque romaine (BCH Supplément XIV, Παρίσι 1988)* = Papazoglou
- Ἰ.Α. Πέτρος, «Τά τεῖχη τῆς Βεροίας», *Μνήμη Μανόλη Ἀνδρόνικου (Παράρτημα Μακεδονικῶν ἀρ. 6, Θεσσαλονίκη 1997)* 263-76
- Ph. Petsas, λ. "Veria", *Enciclopedia dell'Arte Antica* 7 (1966) 1135-36
- L. Robert, "Inscriptions de Béroia", *RPhil* 13 (1939) 128-32
- Αἰκατερίνη Ρωμοπούλου, Ἰω. Τουράτσογλου, «Ἐκ τῆς ἀρχαίας Βεροίας», *Μακεδονικά* 14 (1974) 163-74

- Μ. Ροστόβτσεφ, «Ἐπιγραφές ἀπό τήν Μακεδονία» (ρωσ.), *Ἐφημερίς τοῦ Ρωσικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου Κωνσταντινουπόλεως* 4 (1899) 166-88 = Ροστόβτσεφ
- P. Roussel, “Les KYNHGOI à l’époque hellénistique et romaine”, *REG* 43 (1930) 361-71
- Μ.Β. Σακελλαρίου (ἐπιμ.), *Μακεδονία, 4000 χρόνια ἱστορίας καί πολιτισμοῦ* (Ἀθήνα 1983)
- A. Struck, *Makedonische Fahrten II. Die makedonische Niederlande* (Βιέννη 1908) = Struck
- Margarita Tacēva-Hitova, “Dem Hypsistos geweihte Denkmäler in den Balkanländern”, *BalkSt* 19 (1978) 59-75
- O. Tafrali, *Topographie de Thessalonique* (Παρίσι 1913)
- Argyro Tataki, *Ancient Beroea : Prosopography and Society*, («ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ» 8, Ἀθήνα 1988) = Tataki
- Argyro Tataki, “The Medusa of Beroea : a Historical Interpretation”, *Ποικίλα* («ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ» 10, Ἀθήνα 1990) 247-65
- Argyro Tataki, λ. “Veria”, *Enciclopedia dell’Arte Antica, Suppl. II, 5* (1997) 1008-09.
- Ἄργυρῶ Τατάκη, «Νέα στοιχεῖα γιά τήν κοινωνία τῆς Βέροιας», *Ἀρχαία Μακεδονία VI* (Θεσσαλονίκη 1996, ὑπό δημοσίευση)
- Ἰω. Τουράτσογλου, «Δύο νέα ἐπιγραφικά μαρτυρία περὶ τοῦ κοινοῦ τῶν Μακεδόνων κατὰ τὸν τρίτον μεταχριστιανικὸν αἰῶνα», *Ἀρχαία Μακεδονία I* (Θεσσαλονίκη 1970) 280-90
- Ἰω. Τουράτσογλου, *Μακεδονία : ἱστορία, μνημεῖα, μουσεῖα* (Ἀθήνα 1995) 161-85
- Κατερίνα Τζαναβάρη, «Ἡ λατρεία τῶν Αἰγυπτίων θεῶν στὴν Βέροια», *Ἀρχαία Μακεδονία V* (Θεσσαλονίκη 1993) 1671-82
- O. Walter, “Archäologische Funde”, *AA* 57 (1942) 172-87
- A.M. Woodward, “Inscriptions from Beroea in Macedonia”, *BSA* 18 (1911-12) 134-65 = Woodward

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι πόλεις της Μακεδονίας, που επισκιάσθηκαν επί μακρό χρονικό διάστημα από τις σπουδαίες αρχαιολογικές θέσεις της νότιας Ελλάδος και παρέμειναν μέχρι το 1912 υπό τον ζυγό των Τούρκων, οι οποίοι κάθε άλλο παρά ενθάρρυναν τις αρχαιολογικές έρευνες, βγαίνουν προοδευτικά από την σκιά, αποκαλύπτοντας στον ρυθμό των ανασκαφικών ερευνών σημαντικές πτυχές του ένδοξου παρελθόντος τους. Η Αρχαιολογική Υπηρεσία της Μακεδονίας, που οργανώθηκε εϋθύς μετά την απελευθέρωση από τον οθωμανικό ζυγό, και της οποίας η δραστηριότητα εντάθηκε μετά την δεκαετία 1950-1960, επικέντρωσε τις έρευνές της κατά προτεραιότητα στα πιο φημισμένα κέντρα του αρχαίου μακεδονικού βασιλείου. Με αυτόν τον τρόπο η Πέλλα και οι Αίγες (ή σημερινή Βεργίνα), οι δύο πρωτεύουσες των Αργεαδών, το Δίον, ή ιερή πόλις στους πρόποδες του Όλύμπου, αλλά και η Αμφίπολις, ή Όλυμθος, οι Φίλιπποι, ή Θεσσαλονίκη αποκαλύπτουν σιγά-σιγά πληροφορίες γόνιμες όσο και εντυπωσιακές, που μαρτυρούν περίλαμπρα για τό ύψηλό πολιτιστικό και κοινωνικό επίπεδο του βίου των μακεδονικών πόλεων κατά την Αρχαιότητα¹. Χάρη στις συστηματικές αυτές ανασκαφές, ή τοπογραφία των κυριότερων πόλεων της Μακεδονίας αποσαφηνίζεται προοδευτικά και βελτιώνονται σταθερά οι γνώσεις μας σχετικά με την πολεοδομική εξέλιξη και τις συνθήκες διαβίωσης των κατοίκων τους.

Η Βέροια καταλέγεται μεταξύ των σημαντικότερων πόλεων της αρχαίας Μακεδονίας. Βρίσκεται στην ίδια την καρδιά του βασιλείου, στο σταυροδρόμι πολλών στρατηγικών οδών, και κατέχει χώρα πλούσια και εύφορη. Δεν είχε όμως την τύχη να ερευνηθεί συστηματικά, καθώς οι ανασκαφές σε βάθος εμποδίζονται από την σύγχρονη πόλη, ή όποια καλύπτει πλήρως την αρχαία². Για τόν λόγο αυτόν και επειδή δεν εφαρμόζεται συστηματικό αρχαιολογικό πρόγραμμα, είναι δύσκολο να αποκατασταθεί ή τοπογραφία της πόλεως.

1. Βλ. πρόσφατα R. Ginouvès (διευθυντής συντάξεως) - Μ.Β. Χατζόπουλος (υπεύθυνος ελληνικής εκδόσεως), *Η Μακεδονία από τον Φίλιππο Β΄ έως την ρωμαϊκή κατάκτηση* (Αθήνα 1993) και τόν οδηγό της εκθέσεως *Ελληνικός πολιτισμός: Μακεδονία, τό βασιλείο του Μεγάλου Αλεξάνδρου* (Αθήνα 1993).

2. Η αρχαία Βέροια ή Βέρροια είναι από τις λίγες πόλεις της Μακεδονίας που διατήρησαν τό όνομά τους στην διαδρομή των χασοτικών επεισοδίων της ιστορίας της. Οι Τούρκοι τήν ονόμασαν *Καραφέρια* (Μαύρη Βέροια) και οι Σλάβοι Βεr, όνομα που προφανώς δανείσθηκαν από τούς λατινόφωνους πληθυσμούς της περιοχής (Struck 34).

Μιά δεύτερη δυσχέρεια οφείλεται στο γεγονός ότι, επειδή η πόλις κατοικείται διαρκώς από την Αρχαιότητα, είδε τά τείχη της, τά μνημεία καί τούς τάφους της νά μεταβάλλονται σέ έρείπια, νά τροποποιούνται ή καί νά καταδαφίζονται από τούς διαδοχικούς της κατοίκους, οί όποιοι χρησιμοποίησαν εύρέως τά αρχαία μνημεία γιά τίς δικές τους κατασκευές. Ἡ πρακτική αὐτή, πού ἄλλωστε χρονολογείται από τούς Ρωμαϊκούς ἤδη χρόνους καί συνεχίσθηκε συστηματικά από τούς Βυζαντινούς χρόνους ὡς τήν Τουρκοκρατία, περιπλέκει σέ σημαντικό βαθμό τόν έντοπισμό καί τήν ταύτιση τῶν μνημείων. Σέ αὐτά πρέπει να προστεθεῖ ἕνας σεισμός τό 896, ὁ ὁποῖος συνέβαλε στήν ἰσοπέδωση πολλῶν μνημείων¹.

Τέλος, ἡ μεγάλη πολεοδομική δραστηριότητα πού ἀναπτύχθηκε μεταπολεμικῶς ἐπιτείνει τήν διασπορά καί τήν ἔξαφάνιση πολύτιμων στοιχείων γιά τήν γνώση τῆς Βέροιας: ἔτσι, διαφεύγοντας τῆς μέριμνας τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, πολλά αρχαία κατάλοιπα πού βρέθηκαν τυχαίως στά ἐργοτάξια οἰκοδομικῶν ἔργων καταχώνονται μέ σπουδή, μετακινούνται λαθραίως ἤ καί ἀπλῶς πετιοῦνται στήν κοίτη τοῦ Ἀλιάκμονος γιά νά μή παρεμποδίζουν τήν ἀπρόσκοπτη πρόοδο τῶν οἰκοδομικῶν ἐργασιῶν!

Παρά τά ποικίλα αὐτά ἐμπόδια καί τήν ἀποθαρρυντική πραγματικότητα, μιά τοπογραφική μελέτη τῆς Βεροίας δικαιολογεῖται γιά δύο λόγους:

1. Τό γόνιμο ὑπέδαφος τῆς πόλεως προσφέρει ἀπό χρόνια –ἰδιαίτερα μεταπολεμικῶς– πλούσια συγκομιδή τυχαίων εὐρημάτων, πού ἀποτελοῦν πηγὴ πληροφοριῶν μεγίστου ἐνδιαφέροντος γιά τήν θέση τῶν ἑλληνιστικῶν καί ρωμαϊκῶν οἰκοδομημάτων. Οἱ ἀρχαιολογικές, ἐπιγραφικές καί νομισματικές ἀνακαλύψεις πού δημοσιεύονται τακτικά, ἄν καί μέ καθυστέρηση, στά «Χρονικά» τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου καί τοῦ *Bulletin de Correspondance Hellénique*, ἀναλύονται λεπτομερῶς καί τοποθετοῦνται –ὅταν εἶναι δυνατόν– στά ἐπί μέρους οἰκοδομικά τετράγωνα τοῦ τοπογραφικοῦ σχεδίου τῆς πόλεως². Τά σημαντικά ἀρχιτεκτονικά μέλη, τά ἐπιγραφικά κείμενα, τά γλυπτά, μωσαϊκά, νομίσματα καί τά κεραμεικά εὐρήματα μαρτυροῦν μέ τόν μεγάλο ἀριθμό καί τήν ποιότητα τους τήν ξεχωριστή θέση πού κατεῖχε ἡ Βέροια κατά τήν Αρχαιότητα, ἀπό τό τέλος τῆς κλασσικῆς περιόδου ὡς τήν ἄνοδο τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου. Μέ ἔξαιρση τήν Θεσσαλονίκη, λίγες μακεδονικές πόλεις ἀποδείχθηκαν τόσο πλούσιες σέ ἐπιγραφές.

2. Σκηνή πολυάριθμων ἱστορικῶν γεγονότων, ἡ Βέροια διαδραμάτισε δύο φορές πρώτου μεγέθους ρόλο στήν ἀρχαία Μακεδονία, προσφέροντας ἔτσι εὐρὺ πεδίο γιά ποικίλες ἔρευνες. Ἀπό ἑκατό καί πλέον χρόνια, ἡ πόλις προσελκύει τό ἐνδιαφέρον τῶν ἐπιγραφικῶν: ὁ A. Delacoulonche, ὁ A.J.B. Wace, ὁ Ἄ. Ὁρλάνδος, ὁ Ch. Avezou, ὁ J.M.R. Cormack καί ὁ O. Walter χάραξαν τόν δρόμο γιά τούς νεότερους ἐρευνητές, οἱ ὁποῖοι, ἀπό τόν Μ. Ἀνδρόνικο ὡς τόν Μ.Β. Χατζόπουλο, καί ἀπό τόν Δ. Κανατσούλη καί τόν Φ. Πέτσα ὡς τόν Ἴω. Τουράτσογλου καί τήν Ἀργυρῶ Τατάκη, συμβάλλουν στήν ἀποκάλυψη τῆς ἱστορίας τῆς Βέροιας³.

1. Struck 38.

2. Κύριο βοήθημά μας γιά τήν μελέτη τῶν ἀρχαιολογικῶν καί ἐπιγραφικῶν εὐρημάτων στήν Βέροια ἀπό τό 1960 ὑπῆρξε τό Ἀρχαιολογικόν Δελτίον (ΑΔ). Πρὸς ἀποφυγὴν ἐπαναλήψεων, στίς παραπομπές μας δέν σημειώνεται παρά ὁ ἀριθμός, τό ἔτος καί ἡ σελίδα τοῦ συγκεκριμένου ΑΔ. Οἱ συγγραφεῖς τῶν ἐτήσιων Χρονικῶν σημειώνονται σέ χωριστό κατάλογο συντομογραφικῶν. Τό τοπογραφικό σχεδιάγραμμα πού χρησιμοποιοῦμε βασίσθηκε σέ τοπογραφικό σχέδιο τοῦ πολεοδομικοῦ γραφείου Βεροίας.

3. Πολύτιμη γιά μᾶς βάση ὑπῆρξαν οἱ ἔρευνες τῆς Ἀργυρῶς Τατάκη (*Ancient Beroea: Prosopography and Society* [«ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ» 8, Ἀθήνα 1988]), ἡ δημοσίευσή τῶν ἐπιγραφῶν τῆς πόλεως ἀπό τούς Λουκρητία Γουναροπούλου καί Μ. Β. Χατζόπουλο (*Ἐπιγραφές Κάτω Μακεδονίας, τεῦχος Α΄: Ἐπιγραφές Βεροίας* [Ἀθήνα 1998]) ὅπως καί οἱ συμβουλές τοῦ Μ. Β. Χατζόπουλου, ὁ ὁποῖος ἔθεσε στήν διάθεσή μας ἀδημοσίευντες ἐργασίες του. Τοῦς εὐχαριστοῦμε καί ἀπὸ αὐτὴν τήν θέση.

Πρώτος ό Ch. Edson ξανάδωσε στην πόλη τούς τίτλους ευγενείας της: σέ μιá διεισδυτική μελέτη του, απέδειξε τήν σημασία τής Βέροιας, δεύτερης πόλεως τοῦ βασιλείου, μετά τήν Πέλλα, ἐπί Ἀντιγονιδῶν¹. Λίκνον αὐτῆς τῆς δυναστείας, ἡ Βέροια εἶδε τόν Ἀντίγονο τόν Μονόφθαλμο νά γεννιέται καί δέχθηκε ὅλες τίς φροντίδες τῶν βασιλέων², πού τήν κόσμησαν μέ πολυτελῆ οἰκοδομήματα³ καί ἐπέλεξαν τούς ἐπιφανέστερους συνεργάτες τους ἀπό τά μέλη τῶν ἀριστοκρατικῶν οἰκογενειῶν τῆς πόλεως.

Ἡ ἀκτινοβολία τῆς Βέροιας κατά τήν περίοδο αὐτήν, ἡ ὁποία καλύπτει τόν 3ο καί τήν ἀρχή τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., εἶναι αἰσθητή καί ἔξω ἀπό τά σύνορα τοῦ βασιλείου, ὅπως μαρτυροῦν πολλές ἐπιγραφές: Βεροιαῖοι ἀναφέρονται σέ κατάλογο τῆς Ἐπιδαύρου (ένας ὡς πρόξενος καί εὐεργέτης τῆς πόλεως καί ἄλλος ὡς θεαροδόκος τοῦ Ἀπόλλωνος καί τοῦ Ἀσκληπιοῦ)⁴, σέ τιμητικό ψήφισμα τῶν Ἀθηνῶν⁵, σέ κατάλογο θεαροδόκων τῶν Δελφῶν⁶ καί σέ κατάλογο ἀξιωματικῶν τῆς πόλεως, ὅπου ἀναφέρονται οἱ πατέρες προσωπικοτήτων ἀπό τό περιβάλλον τοῦ βασιλέως Περσέως⁷. Ὁ στενός αὐτός κύκλος τῶν μεγάλων οἰκογενειῶν τῆς Βέροιας ἐπλήγη βαρύτερα ἀπό τήν ἦττα στήν Πύδνα τό 168 π.Χ.: ἀπογυμνωμένη ἀπό τήν ἀριστοκρατία της πού ἐξορίσθηκε στήν Ρώμη, ἐρειπωμένη, λεηλατημένη, ἀποστρατιωτικοποιημένη, κατεστραμμένη ἔναν αἰῶνα ἀργότερα ἀπό τόν ἐμφύλιο πόλεμο πού ἔφερε ἀντιμετώπους τόν Πομπήιο, τόν Ἀντώνιο καί τόν Καίσαρα, ἡ Βέροια θά γνωρίσει, ὅπως καί οἱ ἄλλες μακεδονικές πόλεις, ἡμέρες μεγάλης δυσπραγίας⁸.

Ὡστόσο, τήν ἐπαύριο τῆς ρωμαϊκῆς κατακτήσεως, μετά τήν προοδευτική παρακμή τῆς Πέλλας, παρασυρμένη ἀπό μιá γενική ὄθηση πού ὀδηγεῖ στήν ἀναγέννηση τῶν πόλεων τῆς Μακεδονίας⁹, ἡ Βέροια ἀνακτᾷ γρήγορα πολιτική καί οἰκονομική ἰσορροπία βασισμένη σέ νέα κοινωνικά δεδομένα. Ἡ ρωμαϊκή κατοχή θά προκαλέσει σημαντικές κοινωνικές ἀνακατατάξεις, πού θά ὀδηγήσουν στήν ἀνάδυση μιᾶς ἰσχυρῆς ἀστικής τάξεως Ἑβραίων ἐμπόρων¹⁰ καί Ρωμαίων ἐπιχειρηματιῶν (negotiatores)¹¹.

1. Ch. Edson, "The Antigonids, Heracles and Beroea", *HSCP* 45 (1934) 213-46.

2. A.M. Woodward, *BSA* 18 (1911/12) 134-39, ἀρ. 1 (=EKMA ' 3): βασιλικές ἐπιστολές τοῦ Δημητρίου Β' ἀναφερόμενες στήν καλή διαχείριση τῶν οἰκονομικῶν τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἡρακλέους Κυναγίδα.

3. *AAZ* 20 (1966) 427 (=EKMA ' 17): ὁ Φίλιππος Ε' ἀφιέρωσε στοές στό ἱερό τῆς Ἀθηνᾶς. Σύμφωνα μέ τήν Ἀργυρώ Τατάκη (Tatakí 433), πρόκειται πιθανότατα γιά ἀνάθημα τοῦ βασιλέως πρὸς τιμὴν τῶν προγόνων του, ἀνάλογο ἴσως μέ ἐκεῖνο πού ἴδρυσε ὁ Ἀντίγονος Δώσων στήν Δῆλο.

4. *IG* IV 1² 96.

5. *IG* II² 710.

6. A. Plassart, *BCH* 45 (1921) 17, III 57-58.

7. Victoria Allamani-Souri-E. Voutiras, *Ἐπιγραφές Μακεδονίας* 13-30, πρβλ. *BullEpigr* 1997, 370 (=EKMA ' 4).

8. Tatakí 379, 419-24, 435-47.

9. Papazoglou 141-45.

10. Ὁ. π. 142: «ἡ οἰκονομική ἀνθηση προσεῖλκυσε στήν Βέροια καί πολλοὺς Ἑβραίους. Ἡ ἑβραϊκή κοινότης τῆς πόλεως ἦταν τόσο πολυάριθμη, ὥστε ἡ Βέροια ἦταν μιá ἀπό τίς τρεῖς πόλεις τῆς βόρειας Ἑλλάδος, ὅπου ὁ Ἀπόστολος Παῦλος κήρυξε τήν νέα θρησκεία».

11. Tatakí 438-39: τήν παρουσία Ρωμαίων γαιοκτημόνων ἤδη ἀπό τούς πρώτους αἰῶνες τῆς ρωμαϊκῆς κυριαρχίας μαρτυρεῖ μιá ἀναθηματική ἐπιγραφή Βεροιαίων καί *Ῥωμαίων ἐγκρατημένων* στόν ἀνθύπατο Λεύκιο Καλπούρνιο Πίσωνα περί τό 57-55 π.Χ. (=EKMA ' 59).

Ἡ σημαντική θέση τῆς Βέροιας στό κέντρο εὐφορης περιοχῆς προσελκύει τήν εὐνοια τῆς ρωμαϊκῆς διοικήσεως. Μετά τήν παρακμή τῶν Αἰγῶν καί τήν ἐγκατάλειψη τῆς Πέλλας συνεπεία τῶν ρωμαϊκῶν καταστροφῶν καί μεγάλων σεισμῶν, ἡ Βέροια γίνεται πρωτεύουσα τοῦ *Κοινοῦ τῶν Μακεδόνων*¹. Ἀργότερα, ἐπί Φλαβίων, ἔλαβε τόν τίτλο τῆς *μητροπόλεως*² καί δύο φορές τιμήθηκε μέ τό προνόμιο τῆς *νεωκορίας*³. Εἶναι πλέον *πόλις μεγάλη καί πολυάνθρωπος*⁴, γεμάτη μαρμάρινα ἀγάλματα, τιμητικά μνημεῖα καί λαμπρά δημόσια κτήρια, μέ ἀνθοῦσα κοινωνική καί πολιτιστική ζωή. Ἡ *ζαθέμημητρόπολις Βέροια*⁵ συναγωνίζεται σέ λαμπρότητα τήν Θεσσαλονίκη καί προσφέρει πλαίσιό ἀντάξιο στίς ἐορτές καί τοῦς ἀγῶνες πρός τιμήν τῶν αὐτοκρατόρων, πού τελοῦνται παρουσία ἀνώτατων ἐπαρχιακῶν ἀξιωματούχων.

Ἡ οἰκονομική αὐτή ἀνθήση ἀνακόπτεται αἰφνιδίως ἀπό τά μέσα τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. ἐξ αἰτίας τῶν βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν γερμανικῶν φύλων, οἱ ὁποῖες σκιάζουν ἀπειλητικά τήν βόρεια Ἑλλάδα.

Ἐδρα ἐπισκοπῆς ἀπό τό 349, ἡ Βέροια εἰσέρχεται πλέον σέ νέα ἱστορική φάση μέ κύριο ἄξονα τόν Χριστιανισμό.

Μέ τό λαμπρό αὐτό παρελθόν καί μέ τίς πλούσιες καί ἐξαιρετικοῦ ἐνδιαφέροντος μαρτυρίες πού διασώζει –ἰδίως σημαντικές ἑλληνιστικές ἐπιγραφές– ἡ Βέροια ἔχει ἤδη προσελκύσει τήν προσοχή τῶν ἱστορικῶν καί τῶν ἀρχαιολόγων, ὁρισμένοι ἀπό τοῦς ὁποίους ἐργάστηκαν γιά τόν προσδιορισμό συγκεκριμένων ἐκφάνσεων τῆς πολεοδομικῆς τῆς ὀργανώσεως βάσει τοῦ ὀδικοῦ δικτύου τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων⁶ καί τῶν ἑλληνιστικῶν νεκροταφείων⁷.

Ἐκτός ἀπό τίς πρόσφατες αὐτές ἐργασίες, τόν κύριο ἄξονα τῆς ἐρευνᾶς μας ἀποτελοῦν οἱ ἀρχαῖες πηγές. Στό εἰσαγωγικό κεφάλαιο θά ἐξετασθοῦν οἱ ἀρχαῖες φιλολογικές καί ἐπιγραφικές μαρτυρίες, οἱ περιγραφές τῶν περιηγητῶν τοῦ περασμένου αἰῶνος, ἀλλά καί οἱ ἀρχαιολογικές καί νομισματικές ἀνακαλύψεις. Ἡ παράλληλη μελέτη τους, ἄν καί δέν ἔχει ἀκόμη ἱκανοποιητική πληρότητα, ὥστε νά σκιαγραφήσει ὀλοκληρωμένη τήν εἰκόνα τῆς ἀρχαίας Βέροιας, μπορεῖ ὡστόσο νά ὀδηγήσει στόν ἐντοπισμό μερικῶν κτηρίων καί στήν διατύπωση ὀρισμένων ὑποθέσεων.

Στό πρώτο μέρος τοῦ βιβλίου, ἀφοῦ καθορισθεῖ τό γεωγραφικό πλαίσιο στό ὀποῖο ἐντάσσεται ἡ Βέροια, θά ἐπιχειρηθεῖ ὀ προσδιορισμός τῶν γενικῶν χαρακτήρων τοῦ πολεοδομικοῦ ἱστοῦ, πρῶτα ἀπό ἐξωτερική ὀπτική γωνία –ἀπό τήν διαδρομή τῶν τειχῶν σέ σχέση πρός τήν τοπογραφία τοῦ ἐδάφους– καί κατόπιν ἀπό ἐσωτερική ὀπτική γωνία, ὀπως αὐτή καθορίζεται ἀπό τό δίκτυο τῶν δρόμων καί τήν διάταξη τῶν συνοικιῶν. Τέλος, θά ἐξετασθοῦν

1. Βλ. τά νομίματα τῆς ἐποχῆς τοῦ Δομτιανοῦ, πού φέρουν τήν ἐπιγραφή ΚΟΙΝΟΝ ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ (H. Gaebler, *ZfNum* 24 (1904) καί τρεῖς περίπου δεκάδες ἐπιγραφῶν τοῦ 2ου καί 3ου αἰ (O. Walter, *AA* 57 [1942] 172-84· καί, ἰδίως, τό ἄρθρο τοῦ Δ. Κανατσούλη, «Τό Κοινόν τῶν Μακεδόνων», *Μακεδονικά* 3 (1953-55) 27-102. Πρῶβλ. ἐπίσης, τό διάταγμα τοῦ διοικητῆ Λευκίου Μεμμίου Ρούφου, ὀπου ἡ Βέροια ὀνομάζεται *πρωτεύουσα τῆς Μακεδονίας* (=EKMA' 7).

2. Papazoglou 143.

3. Βλ. τά νομίματα πού κόπηκαν τό 244 καί 246 μ.Χ. ἐπ' εὐκαιρία τῆς νεωκορίας (Gaebler II 48, no 4) καί πολλές ἐπιγραφές, σέ τρεῖς ἀπό τίς ὀποῖες ἡ Βέροια ἀναφέρεται ὡς *ἡ λαμπροτάτη μητρόπολις τῆς Μακεδονίας καί δις νεωκόρος* (=EKMA' 69, 108, 509).

4. [Λουκ.], *Λοῦκιος ἡ ὄνος* 34-38: *ἐς πόλιν τῆς Μακεδονίας Βέροϊαν μεγάλην καί πολυάνθρωπον*.

5. J.M.R. Cormack, *Hesperia* 13 (1944) 23-29 (EKMA' 399).

6. Αἰκατερίνη Ρωμοπούλου-Ἰω. Τουράτσογλου, «Ἐκ τῆς ἀρχαίας Βεροίας», *Μακεδονικά* 14 (1974) 163-74.

7. Στέλλα Δροῦγου-Ἰω. Τουράτσογλου, *Ἑλληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας* (Ἀθήναι 1980).

οί νεκροπόλεις, πού είναι διάσπαρτες έξω από τά τείχη, από τήν κλασσική περίοδο ὡς τό τέλος τῆς ρωμαϊκῆς αυτοκρατορικῆς περιόδου.

Στό δεύτερο μέρος, θά ἐπιχειρηθεῖ ὁ ἐντοπισμός τῶν σημαντικότερων κέντρων τοῦ δημόσιου βίου: τῆς ἀγορᾶς καί τῶν δημόσιων οἰκοδομημάτων, τῶν ἱερῶν, τοῦ γυμνασίου καί τῶν θεάτρων.

Στό τρίτο τέλος μέρος, θά γίνει προσπάθεια, μέ τήν βοήθεια δύο συνοπτικῶν χαρτῶν –γιά τούς ἑλληνιστικούς καί γιά τούς ρωμαϊκούς χρόνους ἀντιστοίχως– νά ἀποτυπωθεῖ ὅσο γίνεται ἀκριβέστερα τό πολεοδομικό σχέδιο τῆς Βέροιας κατά τίς δύο αὐτές λαμπρότερες στιγμές τῆς ἀρχαίας ἱστορίας της.

ΟΙ ΠΗΓΕΣ

Α. Φιλολογικές πηγές

Ἀρχαῖοι συγγραφεῖς: ἂν καί οἱ ἱστορικοὶ τῆς Ἀρχαιότητος δέν προσφέρουν λεπτομερεῖς περιγραφές τῆς Βέροιας, σέ πολλές ὥστόσο περιπτώσεις ἀφηγοῦνται σημαντικά γεγονότα πού διαδραματίσθηκαν ἐκεῖ.

Ὁ πρῶτος συγγραφεὺς πού ἀναφέρει τὴν ὑπαρξὴ τῆς πόλεως εἶναι ὁ *Θουκυδίδης* (1.61.4): τὸ 432 π.Χ. ὁ ἀθηναϊκὸς στρατὸς ἐπιχειρεῖ νὰ καταλάβει τὴν Βέροια καθ' ὁδὸν ἀπὸ τὴν Πύδνα στὴν Ποτίδαια¹. Ὁ Ἀρριανὸς (*Ἀνάβ.* 3.6.4, *Ἰνδ.* 18.6) γιὰ τὴν βασιλεία τοῦ Ἀλεξάνδρου, ὁ *Πολύβιος* (28-29) καὶ ὁ *Τίτος Λίβιος* (40-44) γιὰ τοὺς Μακεδονικοὺς πολέμους διασώζουν τὰ ὀνόματα πολλῶν ἀξιωματούχων τοῦ βασιλικοῦ περιβάλλοντος πού γεννήθηκαν στὴν Βέροια, τὴν ὁποία ὁ Λίβιος καταλέγει μεταξύ τῶν τριῶν ἐπιφανέστερων πόλεων τῆς *Τρίτης Μερίδος*².

Στὴν ἴδια περίοδο (2ος αἰ. π.Χ.) χρονολογεῖται ἡ μαρτυρία τοῦ *Ψευδο-Σκύμνου*, ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται στὴν ἀκτινοβολία τῆς Βέροιας τὴν ἐποχὴ ἐκεῖνη³.

Σέ ἕναν ποιητὴ τῆς ἀυλῆς τοῦ Φιλίππου Ε΄, τὸν *Σάμιο*, ὀφείλομε τὴν πληροφορία σχετικὰ μὲ τὴν ὑπαρξὴ ἱεροῦ τοῦ Ἡρακλέους καὶ μὲ τὴν καταγωγὴ τῶν Ἀντιγονιδῶν ἀπὸ τὴν Βέροια⁴.

Οἱ γεωγράφοι *Στράβων*, *Πλίνιος*, *Πτολεμαῖος*⁵ μνημονεύουν ὅλοι τὴν Βέροια, τὴν ὁποία τὸ *Ὀδοιπορικὸ τοῦ Ἀντωνίνου* τοποθετεῖ στὸν σημαντικὸ δρόμο πού ὀδηγεῖ ἀπὸ τὴν Θεσσαλία στὴν Θεσσαλονίκη, περνώντας ἀπὸ τὸ Δῖον καὶ τὴν Πύδνα⁶.

Ὁ *Πλούταρχος* στοὺς *Βίους* του ἐπανειλημμένα ἀναφέρεται στὸν ρόλο πού διαδραμάτισε ἡ Βέροια κατὰ τὴν διάρκεια καθοριστικῶν γιὰ τὴν τύχη τῆς Μακεδονίας γεγονότων⁷: τὸ 288 ὁ Πύρρος πολιορκῆσε καὶ κατέλαβε τὴν πόλη κατὰ τὴν ἐκστρατεία πού διεξήγαγε σέ συνεργασία μὲ τὸν *Λυσιμάχο* καὶ τὸν *Πτολεμαῖο* ἐναντίον τοῦ *Δημητρίου Πολιορκητοῦ*. Κατὰ τὸν πόλεμο ἐναντίον τοῦ *Καίσαρος*, ὁ *Πομπήιος* ἐπέλεξε τὴν Βέροια ὡς στρατιωτικὴ βάση. Τὴν πιὸ ζωντανή

1. Γιὰ τὸ πολὺ ἐπίμαχο αὐτὸ χωριὸ τοῦ *Θουκυδίδη*, βλ. Ch. Edson, "Strepsa", *CP* 50 (1955) 183-85, M.B. Hatzopoulos, "Strepsa: a Reconsideration or New Evidence on the Road System of Lower Macedonia", στὸ ἔργο M.B. Hatzopoulos - Louisa D. Loukopoulou, *Two Studies in Ancient Macedonian Topography* («ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ» 3, Ἀθήνα 1987) 54-57 καὶ τὸ ἄρθρο τοῦ E. Badian, "Thucydides and the Arche of Philip", στὸ βιβλίο του *From Plataea to Potidaea* (Βαλτιμόρη καὶ Λονδίνο 1993) 171-85.

2. Λίβιος 45.30.5: *tertia regio nobiles urbes Edessam et Beroeam et Pellam habet.*

3. *Ψευδο-Σκύμνος* 624-25: *ἐν τῇ μεσογειῶ δ' εἰσὶ μὲν πολλαὶ πόλεις, ἡ Πέλλα καὶ Βέροια δ' ἐπιφανέσταται.*

4. Σέ ἐπίγραμμα τοῦ Σάμιου (*Παλ. Ἀνθ.* 6.116), ὁ βασιλεὺς ἀποκαλεῖται ἀπὸ τὸν ποιητὴ *Βεροιαῖος κράντωρ Ἡμαθίας.*

5. *Στράβ.*, *Ἐπιτ.* ἀπ. 25-26, Πλίνιος 4.33, Πτολεμαῖος 3.12.36.

6. *Itin. Ant.* 328, 1-5. Ἀπὸ τὸν Λίβιο (44.43.1) ἡ ὁδὸς αὐτὴ ὀνομάζεται «στρατιωτικὴ» (*via militaris*).

7. Πλουτ., *Δημητρίος* 44, *Πύρρος* 11, *Πομπήιος* 64.

περιγραφή όμως της πόλεως –τότε στόν κολοφῶνα τῆς εὐημερίας τῆς– ὀφείλομε σέ ἓνα ἔργο πού ἀποδίδεται στήν φαντασία τοῦ Λουκιανοῦ ἀπό τά Σαμώσατα, συγγραφέως τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., ὁ ὁποῖος προσφέρει μία πολύχρωμη περιγραφή σκηνῆς τῆς ἀγορᾶς καί γραφικές, ἄν ὄχι σκανδαλώδεις, τελετουργίες πρὸς τιμὴν τῆς Συρίας θεᾶς Ἰαταργάτιος¹.

Ἄπό τίς *Πράξεις τῶν Ἀποστόλων* πληροφοροῦμεθα τήν σημασία τῆς ἑβραϊκῆς κοινότητος στήν Βέροια²: ὁ Ἀπόστολος Παῦλος κήρυξε στήν συναγωγή τῆς πόλεως καί προσηλύτισε ἀρχετοῦς Βεροιαίους, μεταξύ τῶν ὁποίων κάποιος Σώπατρος, γιὸς τοῦ Πύρρου, ὁ ὁποῖος στήν συνέχεια ἀκολούθησε τόν Ἀπόστολο.

Κατά τόν 6ο αἰ. μ.Χ., ὁ *Στέφανος Βυζάντιος* ἐπαναλαμβάνει στό *Λεξικόν τῶν Ἐθνικῶν* του τήν μυθολογική παράδοση τῆς ἰδρύσεως τῆς Βέροιας³.

Περιηγητές τοῦ 19ου αἰ.

Εὐρωπαῖοι διπλωμάτες, στρατιωτικοί, ἀρχαιολόγοι ἢ γεωγράφοι, οἱ ἄνθρωποι πού διέτρεξαν τήν Μακεδονία κατά τόν προηγούμενο αἰῶνα συνέβαλαν σημαντικά στήν καλύτερη γνωριμία τῆς. Καί σήμερα ἀκόμη, κάθε μελέτη γιά τήν περιοχὴ ὀφείλει μέ τόν ἓνα ἢ τόν ἄλλον τρόπο πολλά στίς ἀφηγήσεις τῶν περιηγητῶν, στίς κρίσεις καί τίς ὑποθέσεις, στήν προσωπική ὀπτική τοῦ καθενός. Ἄπό τήν ἐποχὴ τῶν περιηγήσεών τους, ποικίλες ἀναστατώσεις ἐξαφάνισαν τά πολῦτιμα κατάλοιπα πού εἶχαν λεπτομερῶς περιγράψει ἢ σχεδιάσει. Τούς εἴμεθα εὐγνώμονες πού διέσωσαν τά ἴχνη τους στίς ἀφηγήσεις του.

Ἦδη ὁμως ἐνωρίτερα ἀπό αὐτούς, τό 1668, ἐπισκέφθηκε τήν Βέροια ὁ Τοῦρκος περιηγητής Ἐβλιγιά Τσελεμπή καί περιέγραψε τήν πόλη μέ γλαφυρό ὕφος καί ζωηρά χρώματα. Τά ἐνδιαφέροντά του ὡστόσο ἐστίαζονταν στήν σύγχρονή του Βέροια καί στούς Τοῦρκους κατοίκους τῆς. Οἱ μόνες ἀρχαιολογικοῦ ἐνδιαφέροντος πληροφορίες πού παραθέτει ἀφοροῦν στήν ὀχύρωση τῆς ἀκροπόλεως καί τόν λεγόμενο πύργο τῆς Βεργίνας «μέ ὕψος δύο μιναρῶδων»⁴.

Ὁ πρῶτος Εὐρωπαῖος, ὁ ὁποῖος περιῆλθε τήν περιοχὴ γιά ἱστορικούς σκοπούς εἶναι ὁ *E.M. Cousinéry*, γραμματεὺς καί, στήν συνέχεια, πρόξενος τῆς Γαλλίας στήν Θεσσαλονίκη ἀπό τά τέλη τοῦ 18ου αἰ. ὡς τήν Παλινόρθωση τῶν Βουρβόνων. Ἐμπειρος νομισματολόγος, δημοσίευσε τό 1831 τό ἔργο *Περιήγηση στήν Μακεδονία (Voyage dans la Macédoine)* καί τό εἰκονογράφησε μέ θαυμάσια χαρακτηριστικά πού ἀπεικονίζουν μακεδονικά νομίσματα, πολλά ἀπό τά ὁποῖα κόπηκαν στήν Βέροια καί προσφέρουν πολλά στοιχεῖα στήν ἔρευνά μας. Οἱ παρατηρήσεις του ὁμως σχετικὰ μέ τήν πόλη δέν εἶναι ικανοποιητικῆς: «Μολονότι πρόκειται γιά πανάρχαιη πόλη, δέν ἔχει κανένα ἀρχαῖο μνημεῖο. Λίγα κατάλοιπα ἀρχαίων τειχῶν καί ἓνας μεγάλος μεσαιωνικός πύργος πού βρῖσκεται στό ἐσωτερικό εἶναι τά μόνα κτήρια πού προσφέρει στόν περιεργό ἐπισκέπτη»⁵.

1. [Λουκ.], *Λοῦκιος* ἡ ὄνος 34-38.

2. *Πράξ.* Ἀποστ. 17.10-14, 20.4.

3. Στέφ. Βυζ. στό λ. *Μιέξα: Βέρης γάρ τρεῖς ἐγέννησε, Μιέξαν, Βέροϊαν. Ὀλγανον, ἀφ' ὧν ποταμὸς ὁμῶννιμος καί πόλις Βέροια καί τόπος Στρυμόνος.*

4. Β. Δημητριάδης, *Ἡ κεντρικὴ καί δυτικὴ Μακεδονία κατά τόν Ἐβλιγιά Τσελεμπή* (Θεσσαλονίκη 1973) 265.

5. E.M. Cousinéry, *Voyage dans la Macédoine* (Παρίσι 1831) 69.

Ὁ Ἄγγλος ἀξιωματικός *W.M. Leake*, λάτρης τῆς ἱστορίας καί τῆς γεωγραφίας, πέρασε βίαια ἀπὸ τὴν Βέροια καὶ δὲν μπόρεσε νὰ ἐξερευνήσῃ τοὺς θησαυροὺς τῆς, παρ' ὅλον ὅτι ἦταν γνώστης τῶν ἀρχαίων πηγῶν καὶ τὰ συμπεράσματά του εἶναι εὐστοχα. Ὅπως ὁ Cousinégy, ὑπογραμμίζει τὴν πενία τῆς πόλεως σὲ ἀρχαῖα μνημεῖα καὶ ἀντιγράφει μόνον τρεῖς ἐπιγραφές¹.

Αὐτὸν εἶχε πιθανότατα κατὰ νοῦν ὁ *L. Heuzey*, ὅταν ἀναφερόταν στοὺς ταξιδιωτὲς ἐκεῖνους «πού καλπάζουν ἀπὸ τὸ πρωῖ ὡς τὸ βράδυ, τρέχοντας σὲ ὅλα τὰ ἐρείπια καὶ προσπαθώντας νὰ δοῦν ὅσο γίνεται περισσότερα, ἀλλὰ δὲν βρίσκουν χρόνο νὰ τὰ μελετήσουν»².

Οἱ ἔρευνες τοῦ *A. Delacoulonche* διεξήχθησαν μὲ πολὺ διαφορετικὸ τρόπο. Φωτισμένος ἐπιγραφικός, ἀνακαλύπτει στὴν Βέροια ὅ,τι κανένας ἀπὸ τοὺς προηγουμένους δὲν εἶχε παρατηρήσει. Συνδυάζοντας τίς ἐπιτόπιες ἀρχαιολογικὲς καὶ τοπογραφικὲς τοῦ ἔρευνης μὲ τὴν μεθοδικὴ μελέτη τῶν ἐπιγραφῶν καὶ τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, ὁ *Delacoulonche* μᾶς ἄφησε ἕνα ἔργο καὶ σήμερα ἀκόμη ἐπίκαιρο. «Ἐπισκέφθηκα διαδοχικὰ ὅλα τὰ τζαμιά, ὅλες τίς ἐκκλησίες· ἔπειτα τὰ τουρκικὰ νεκροταφεῖα, τὰ ἑλληνικὰ καὶ τὰ ἑβραϊκά, καὶ τέλος, πολλὰ ἰδιωτικὰ σπίτια»³. Τὸ ἀποτέλεσμα τῶν ἐρευνῶν του εἶναι θεαματικὸ: 60 ἐπιγραφές πού δημοσιεύονται γιὰ πρώτη φορὰ, ἀκριβεῖς περιγραφές ἀρχιτεκτονικῶν καταλοίπων, θραυσμάτων ἀπὸ διάφορα γλυπτὰ καὶ ἐρείπια τειχῶν. «Ἐντυπωσιάζεται κανεὶς ἀπὸ τὸν μεγάλο ἀριθμὸ κάθε εἴδους ἀρχαίων θραυσμάτων πού συναντᾶ. Δὲν εἶναι αὐτὸ συνηθισμένο πρᾶγμα στίς μακεδονικὲς πόλεις. (...) Ἀντίθετα (ἀπὸ τὸ Δῖον καὶ τὴν Πέλλα), ἡ Βέροια διατήρησε πολλὰ κατάλοιπα τῶν παλαιῶν μνημείων τῆς...»⁴.

Ὡστόσο, εἴκοσι χρόνια ἀργότερα, ὁ *L. Heuzey*, πού εἶχε βαδίσει «στά ἴχνη τοῦ συναδέλφου καὶ φίλου *Delacoulonche*» γράφει ἀπογοητευμένος: «στίς θέσεις τῆς ἀρχαίας Βέροιας καὶ τῆς Ἑδεσσας, λιγοστὰ μόνον θραύσματα γλυπτῶν θυμίζουν ὅτι ἡ Μακεδονία κατεῖχε σημαντικὴ θέση στὴν ἱστορία πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Ρώμης καὶ τοῦ Βυζαντίου»⁵.

Γεωγράφος ἀλλὰ καὶ ἀρχαιολόγος, ὁ Γερμανὸς *A. Struck* περιγράφει μὲ ἰδιαίτερη ἐπιτυχία τὸ μεγαλεῖο ἑνὸς τόπου, τὴν γραφικότητα ἑνὸς δρόμου, τὴν κομψότητα ἑνὸς ἀρχιτεκτονήματος. Γιὰ τὴν Βέροια, οἱ ἀκριβεῖς παρατηρήσεις του, πού συνδυάζουν τὴν βαθειὰ γνώση τῶν ἀρχαίων πηγῶν καὶ τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, προσδίδουν στό ἔργο του διάρκεια καὶ χρησιμότητα⁶.

B. Ἐπιγραφικὲς πηγές

Ἀπὸ ὅλες τίς μακεδονικὲς πόλεις, ἡ Βέροια εἶναι ἡ δευτέρη μετὰ τὴν Θεσσαλονικὴ πού διέσωσε ἄφθοно καὶ πλούσιο ἐπιγραφικὸ ὕλικό, μάρτυρα ἀδιάφθεστο τοῦ μεγαλείου καὶ τοῦ πλοῦτου τῆς. Μετὰ τίς πρώτες δημοσιεύσεις τῶν περιηγητῶν τοῦ περασμένου αἰῶνος, ἀκολούθησαν γόνιμες ἀνακαλύψεις καὶ οἱ σχετικὲς ἔρευνες βελτίωσαν σημαντικὰ τίς γνώσεις μας σχετικά με τὴν πόλη, τὸν πληθυσμὸ τῆς, τὴν κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ τῆς ζωὴ, τὴν πολιτικὴ καὶ θρησκευτικὴ ὀργάνωσή τῆς, τὴν χώρα τῆς.

1. *W.M. Leake, Travels in Northern Greece III* (Λονδῖνο 1835) 292: «τὰ κατάλοιπα τῆς ἀρχαίας Βέροιας εἶναι πολὺ ἀσημαντα... Τρεῖς μόνον ἐπιγραφές μπόρεσα νὰ ἀνακαλύψω στὴν Βέροια».

2. *L. Heuzey-H. Daumet, Mission archéologique de Macédoine* (Παρίσι 1876) 11.

3. *A. Delacoulonche, "Mémoire sur le berceau de la puissance macédonienne"*, *Archives des missions scientifiques et littéraires* 8 (1859) 105-115.

4. *Delacoulonche* 108.

5. *Heuzey* 176.

6. *A. Struck, Makedonische Fahrten II. Die makedonische Niederlande* (Βιέννη 1908).

Ἦδη τὸ 1970, ὁ J.M.R. Cormack ὑπογράμμισε τὸ ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον τῶν 300 περίπου ἐπιγραφῶν τῆς Βέροιας: «Ὑπάρχουν δύο περίπου δωδεκάδες ἑλληνιστικῶν ἐπιγραφῶν, στίς ὁποῖες περιλαμβάνονται βασιλικές ἐπιστολές, μία ἀπελευθερωτικὴ ἐπιγραφή, ὁ γυμνασιαρχικὸς νόμος καὶ μερικὰ ὠραῖα ἐπιτύμβια μνημεῖα, μία πενήνταδα τιμητικὴς ἐπιγραφές (...), μερικὰ ψηφίσματα καὶ αὐτοκρατορικὰ διατάγματα, ἀρκετές ἀπελευθερωτικὴς ἐπιγραφές, μία περίπου δωδεκάδα ἀναθηματικῶν ἐπιγραφῶν καὶ δέκα ἐφηβικοὶ κατάλογοι»¹.

Τὴν τελευταία εἰκοσαετία ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐπιγραφικῶν μνημείων τῆς Βέροιας ἔχει τουλάχιστον διπλασιασθεῖ: 500 περίπου ἐπιγραφές ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν πόλη καὶ περισσότερες ἀπὸ 200 ἀπὸ τὴν χώρα τῆς, στίς ὁποῖες περιλαμβάνονται οἱ ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσες ἀπελευθερωτικὴς πράξεις τῆς Λευκόπετρας². Ἀνάμεσα στὰ πιὸ ἀξιοσημείωτα εὐρήματα τῶν τελευταίων χρόνων σημειώνονται, γιὰ τὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο, μία ἀναθηματικὴ τοῦ Φιλίππου Ε΄, μία βασιλικὴ ἐπιστολὴ καὶ ἓνας κατάλογος τῶν ἱερέων τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἔνδεκα διαδοχικῶν ἐτῶν. Ἐξῆσου πολυάριθμες καὶ ἐνδιαφέρουσες εἶναι καὶ οἱ νέες ἐπιγραφές τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου, μεταξὺ τῶν ὁποίων ξεχωρίζουν ἓνα σημαντικὸ ψήφισμα, ἓνα διάταγμα Ρωμαίου διοικητοῦ καὶ ἓνας κατάλογος *κυνηγῶν* τοῦ Ἡρακλέους Κυναγίδα. Τὸ σύνολο αὐτὸ ἔρχεται νὰ προσθέσει ἀφθονες πληροφορίες, ἰδιαίτερα πολὺτιμες γιὰ τὴν παροῦσα μελέτη μας, καθὼς παρέχουν ἀσφαλῆ τεκμήρια γιὰ τὴν ὑπαρξὴ στὴν Βέροια συγκεκριμένων δημόσιων κτηρίων, ἱερῶν ἢ λατρείων. Σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ ἀρχαιολογικὰ κατάλοιπα, οἱ ἐπιγραφές ἀποτελοῦν τὴν κύρια πηγὴ πληροφοριῶν μας³. Ἄν καὶ μετακινήθηκαν καὶ συχνὰ ἐπαναχρησιμοποιήθηκαν σὲ μεταγενέστερη περίοδο, ἐφθάρησαν ἢ θρυμματίσθηκαν, οἱ «φθεγγόμενοι» αὐτοὶ λίθοι κρύβουν συχνὰ πολὺτιμες μαρτυρίες.

Γ. Νομισματικὴς πηγές

Οἱ συλλογές νομισμάτων πού δημοσιεύθηκαν στίς ἀρχές τοῦ αἰῶνος ἀπὸ τὸν Γερμανὸ H. Gaebler εἶναι καὶ σήμερα ἀκόμη ἀπαραίτητες γιὰ τὴν σπουδὴ τῶν μακεδονικῶν νομισμάτων, καθὼς δὲν ὑπάρχουν πρόσφατες μελέτες⁴. Εἰδικῶς γιὰ τὴν Βέροια, οἱ νομισματικὴς πηγές προσφέρουν πολὺτιμα στοιχεῖα γιὰ τὴν γνώση τοῦ νομικοῦ τῆς καθεστῶτος κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους, ἀλλὰ καὶ γιὰ τοὺς ἀγῶνες καὶ τὶς λατρεῖες τῆς κατὰ τὴν ἴδια ἐκεῖνη περίοδο.

Δ. Ἀρχαιολογικὴς πηγές

Ὅπως ἡ ἐπιγραφικὴ καὶ ἡ νομισματικὴ, ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα γνωρίζει στὴν Μακεδονία ἔντονη δραστηριότητα τὰ τελευταία σαράντα χρόνια. Ἄν καὶ ἡ Βέροια δὲν ἔχει ἐρευνηθεῖ συστηματικά, ὥστόσο κάθε χρόνο ἀποκαλύπτει νέα «κινητὰ εὐρήματα» –θεμέλια ἀρχαίων μνημείων, τάφους, τμήματα ἀρχαίων δρόμων– τόσο ἀφθονα, ὥστε ἤδη τὸ νέο Μουσεῖο, πού ἰδρύθηκε τὴν δεκαετία τοῦ 1960, δὲν ἐπαρκεῖ πλέον γιὰ νὰ τὰ στεγάσει. Οἱ ἐκθέσεις τῶν σωστικῶν αὐτῶν ἀνασκαφῶν, πολλὲς ἀπὸ τίς ὁποῖες διενεργοῦνται μεθοδικά, δημοσιεύονται καὶ σχολιάζονται μὲ τὴν βοήθεια τοπογραφικῶν ἀποτυπώσεων καὶ φωτογραφιῶν στὰ ἐτήσια

1. J.M.R. Cormack, "Progress Report on the Greek Inscriptions of the Trite Meris for IG X", *Ancient Macedonia I* (Θεσσαλονίκη 1970) 193-202.

2. Tatakí 46-48.

3. Ὅσο δὲν ὑπῆρχε πλῆρες «Σύνταγμα» τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Βέροιας, ὁ μελετητὴς ἔπρεπε νὰ ἀνατρέξει στὰ μεμονωμένα ἄρθρα πού δημοσιεύθηκαν ἀπὸ πλειάδα εἰδικῶν, τὰ ὀνόματα τῶν ὁποίων ἐμφανίζονται στίς σελίδες τοῦ βιβλίου μας.

4. H. Gaebler, *Die antiken Münzen Nordgriechenlands III. Makedonia und Paeonia I-II* (Βερολίνο 1906, 1935). Εἰδικὴ μελέτη γιὰ τὴν νομοματοκοπία τῆς Βέροιας καὶ τοῦ Κοινοῦ τῶν Μακεδόνων ἐτοιμάζει ἡ Κατερίνη Λιάμη.

περιοδικά της Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, τό *Ἀρχαιολογικόν Δελτίον* καί, πιό πρόσφατα, *Τό Ἀρχαιολογικό ἔργο στή Μακεδονία καί τή Θράκη*. Παρ' ὅλες τίς καταστροφές, τίς μεταβολές καί τίς χρήσεις, τά κατάλοιπα αὐτά ἐπιφυλάσσουν συχνά ὠραῖες ἐκπλήξεις καί ἐπιβεβαιώνουν τίς πληροφορίες πού προκύπτουν ἀπό τήν μελέτη τῶν ἐπιγραφῶν. Ἀτυχῶς, κατά κανόνα τά ἀρχιτεκτονικά κατάλοιπα παραμένουν πεισματικά ἀνώνυμα· ἔτσι γιά τά περισσότερα ἀπό αὐτά θά ἦταν τολμηρό νά προταθεῖ κάποια ταύτιση.

Ὅσο γιά τό δίκτυο τῶν ρωμαϊκῶν ὁδῶν καί τίς νεκροπόλεις, ἀποτέλεσαν ἤδη τό ἀντικείμενο μελετῶν, οἱ ὁποῖες θά σχολιασθοῦν στίς σελίδες πού ἀκολουθοῦν.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΓΕΝΙΚΟΙ ΧΑΡΑΚΤΗΡΕΣ

ΤΟΥ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΟΥ ΤΗΣ ΒΕΡΟΙΑΣ

Στήν καρδιά της Βοττίας¹, πλούσιας πεδιάδας της Κάτω Μακεδονίας που εκτείνεται ανάμεσα στις κοιτές του Ἀξιοῦ καί τοῦ Ἀλιάκμονος, ἡ Βέροια βρίσκεται στό σταυροδρόμι σημαντικῶν δρόμων, ὄχι μακριά ἀπό τήν θαλάσσα, ἀλλά καί συνάμα προστατευμένη ἀπό τόν ὄρεινό ὄγκο τοῦ Βερμίου, σέ ἀπόσταση λίγων χιλιομέτρων ἀπό τίς δύο μακεδονικές πρωτεύουσες, τίς Αἰγές καί τήν Πέλλα. «Ἐγκαλιασμένη ἀπό πλούσια βλάστηση, ἀπό τό ἄρωμα τῶν ρόδων της καί ἀπό τόν δροσερό παφλασμό τῶν νερῶν της»², ἐκμεταλλεύεται θαυμάσια τήν γεωγραφική της θέση. Ἡ πόλη, πού κατοικήθηκε χωρίς διακοπή ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Σιδήρου, ἀναπτύχθηκε κατὰ τούς ἱστορικούς χρόνους³ ἐπάνω σέ ἕνα χαμηλό ἀλλά ἐκτεταμένο ἄνδηρο στούς πρόποδες τοῦ Βερμίου⁴, στραμμένο πρός Ν σέ μιά μεγάλη πεδιάδα, τῆς ὁποίας δεσπόζει ἀπό ὕψος 30 περίπου μέτρων. «Ἡ Βέροια εἶναι πόλις ταυτόχρονα ὄχυρή καί γεωργική. Συγκεντρώνει τά πλεονεκτήματα μιᾶς θέσεως ὄρεινης καί πεδινῆς συνάμα (...). Ἡ θέση της παρουσιάζει κάποιες ἀναλογίες μέ ἐκείνη τοῦ Κιτίου καί τῆς Ἐδεσσας. Πρόκειται καί σέ αὐτήν τήν περίπτωση γιά ἕνα σαφῶς ἀφοριζόμενο ἄνδηρο, πού εὐκόλα μπορεῖ νά ὀχυρωθεῖ καί τό ὅποιο ἐλέγχει μιάν εὐφορή ὑπαιθρο»⁵.

Προστατευμένη ἀπό τά ὕψηλά της τείχη, ἡ Βέροια βρίσκεται στό σταυροδρόμι τριῶν βασικῶν ἀξόνων τοῦ βορειοελλαδικοῦ χώρου, οἱ ὁποῖοι τήν συνδέουν μέ τά ἄλλα σημαντικά κέντρα τοῦ Μακεδονικοῦ βασιλείου:

1. Τόν δρόμο γύρω ἀπό τήν Λουδιακή λίμνη, πού συνέδεε τίς πόλεις τῶν προβόλων τῶν Πιερίων, τοῦ Βερμίου καί τοῦ Βαρνοῦντος: τήν Ἄλωρο, τήν Βέροια, τήν Μίεζα, τήν Ἐδεσσα, τήν Κύρο καί τήν Πέλλα.

2. Τόν ἄξονα Ν πρός Β, πού ὀδηγεῖ ἀπό τήν Θεσσαλία στήν Θεσσαλονίκη καί περνᾷ ἀπό τήν Λάρισα, τό Διον, τήν Πύδνα, τήν Ἄλωρο, τίς Αἰγές, τήν Βέροια καί τήν Πέλλα, παρακάμπτοντας τήν Λουδιακή λίμνη ἀπό τά νότια.

3. Ἐναν δρόμο μέ κατεύθυνση ἀπό Α πρός Δ, πού ἀκολουθοῦσε τόν χειμαρρῶδη ροῦ τοῦ Τριποτάμου καί τίς νότιες πλαγιές τοῦ Βερμίου γιά νά καταλήξει στήν Ἐορδαία ἢ τήν Ἐλήμια.

1. Μαζί μέ τήν Ἄνω Μακεδονία, τήν Ἀμφαξίτιδα καί τήν κοιλάδα τοῦ Στρυμόνος, ἡ Βοττία εἶναι μιά ἀπό τίς τέσσερις διοικητικές ἐνότητες πού ἴδρυσε ὁ Φίλιππος Β' καί ἔθεσε ὑπό τήν διοίκηση στρατηγοῦ.

2. Heuzey 179.

3. Ὅπως καί γιά τίς ἄλλες πόλεις τῆς Μακεδονίας, γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς Βέροιας ἀπό μικρή ἀγροτική κοινότητα σέ ὀργανωμένο ἀστικό κέντρο δέν ὑπάρχει ἱστορική μαρτυρία. Συντελέσθηκε πιθανότατα κατὰ τόν 4ο αἰ. π.Χ., μέ τήν παρότρυνση τοῦ Φιλίππου Β', ὅταν οἱ πόλεις ἀπέκτησαν διοικητικές δομές καί σχετική οἰκονομική καί διοικητική αὐτονομία.

4. Στρέβ., *Ἐπιτ.*, ἀπ. 26: *ὅτι ἡ Βέροια πόλις ἐν ταῖς ὑπωρείαις κεῖται τοῦ Βερμίου ὄρους.*

5. Delacoulonche 106-107. Ἡ θέση ὅπου ὁ Delacoulonche πιστεύει ὅτι ἀναγνωρίζει τό Κίτιον ταυτίσθηκε ἀπό τόν Φ. Πέσσα (*Ὁ τάφος τῶν Λευκαδίων* [Ἀθήνα 1966] 5-14) μέ τήν Μίεζα.

Στους τρεις αυτούς χειρσαίους άξονες πρέπει να προστεθεί στά ανατολικά ένας υδάτινος δρόμος, αφού ό Ἐλιάκιμων ήταν πλωτός ώς τό ύψος τής Βέροιας, τήν όποία έτσι συνέδεε μέ τήν Πύδνα καί τήν Ἐλωρο.

Τά όρια τής χώρας τής Βέροιας (εἰκ. 1) σηματοδοτοῦνται από τρία φυσικά σύνορα:

- στά δυτικά, τό όρος Βέρμιον πού χωρίζει τήν Ἐνω από τήν Κάτω Μακεδονία,
- στά νότια, τόν ροῦ τοῦ Ἐλιάκιμονος, πού άρδεύει πλουσιοπάροχα τήν πεδιάδα,
- στά νοτιοανατολικά, τόν ροῦ τοῦ Λουδία.

Ἡ πόλις Μίεζα όριζε τήν χώρα τής Βέροιας στόν Β καί οἱ Αἰγές στόν Ν. Οἱ δύο αυτές πόλεις θά ένσωματωθοῦν πιθανότατα στήν χώρα τής Βέροιας κατά τούς ρωμαϊκούς χρόνους¹. Ἡ εὐφορη αὐτή περιοχή μέ τά άφθονα νερά καί τίς ποικίλες καλλιέργειες (σιτηρά, άμπελος, όπωροφόρα δένδρα, άνηθη), καί τά πλούσια σέ κυνήγι δάση έξασφάλιζε στήν πόλη τήν εὐημερία².

1. Βλ. Μ.Β. Χατζόπουλος, «Χώρα καί κώμες τής Βεροίας», *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη*, "Recherches franco-helléniques I" (Θεσσαλονίκη 1990) 57-67.

2. Ὁ Struck (26-27) έντυπωσιάσθηκε από τήν ώραία τοποθεσία τής Βεροίας, από τήν άφθονία τών καλλιεργειών στήν πεδιάδα, από τήν ποικιλία τών δασών, πού εἶναι γεμάτα μέ ποικίλα θηράματα. Γοητευμένος από τό άρωμα τών ρόδων, αναφέρει μία παροιμία, σύμφωνα μέ τήν όποία οἱ Τοῦρκοι τρία πράγματα άγαποῦν στόν κόσμο περισσότερο από όλα: τά δαμάσκηνα τής Σερβίας, τό μέλι τοῦ Ἐμηπτοῦ καί τά ρόδα από τά Καρα-Φέρια.

Εἰκ. 2. Ἐποψη τής Βέροιας κατά τόν μεσοπόλεμο, από τά ανατολικά (Συλλογή Γ. Καλλιγᾶ).

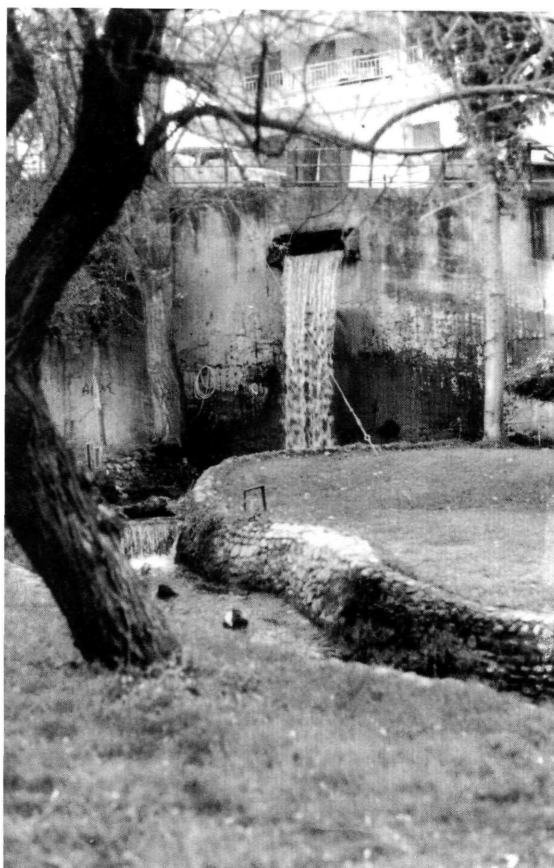
Είχ. 3. Άποψη τής Βέροιας από τά βορειοδυτικά (Μ.Β. Χατζόπουλος).

Είχ. 4. Άποψη τής Βέροιας από τά νοτιοδυτικά, άμέσως μετά τήν άπελευθέρωση (Συλλογή Δημόσιας Βιβλιοθήκης Βεροίας).

Είχ. 5. Η κοίτη του Τριποτάμου (Μ.Β. Χατζόπουλος).

Είχ. 6. Τρεχούμενα νερά επί της οδού Μπουμπουλίνας
(Μ.Β. Χατζόπουλος).

ΤΑ ΤΕΙΧΗ

Παράγοντα καθοριστικό για την ανάπτυξη της πόλεως συνιστούσε ασφαλώς η άμυντική αξία της θέσεώς της, που της εξασφαλίζει καλή φυσική προστασία.

Στά Δυτικά, η πόλη προστατεύεται από τις απότομες πλαγιές του Βερμίου και τον δύσβατο αὐχένα του Τριποτάμου, τὰ χειμαρρώδη νερά του οποίου τροφοδοτῶν τρία ρέματα που συρρέουν από τις πλαγιές του βουνού.

Ἀπό Β πρὸς Ν, ἡ Βέροια δεσπάζει ἀμφιθεατρικά τῆς γύρω πεδιάδας ἀπὸ ὕψος τριάντα καὶ πλέον μέτρων¹.

Ὅπως σέ ὅλες τις μακεδονικές πόλεις, τὴν ἀποτελεσματικότητα τῶν φυσικῶν ὀχυρώσεων ἐνισχύουν ἰσχυρά τεῖχη. Πράγματι, ἡ πόλη ἐπανειλημμένα ἀποτελέσσε ἀντικείμενο διεκδικήσεων καὶ ὑπέστη ἄγριες ἐπιθέσεις².

Στὰ τεῖχη τῆς Βέροιας, που ὑπέστησαν ἀλλεπάλληλες καταστροφές καὶ ἐπανειλημμένα ἀποκαταστάθηκαν καὶ ἐνισχύθηκαν, διακρίνονται ἀκόμη – τοῦλάχιστον στά σωζόμενα κατάλοιπά τους – τὰ ἴχνη τῶν διαδοχικῶν ἐνισχύσεων που ἔγιναν κατὰ τὴν διάρκεια τῶν ταραγμένων αἰῶνων τῆς ἱστορίας τους.

Ἄν καὶ κάποια τμήματα τῶν ἐρειπίων ἔχουν χρονολογηθεῖ στὸν 4ο αἰ. π.Χ.³, τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ὀρατῶν ἀκόμη θεμελιώσεων ἀνάγεται στὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο (εἰκ. 12). Ἡ ὑποδομὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐπιμήκεις πύρινους δόμους, σέ ψευδο-ισοδομικὸ σύστημα μὲ ὠραία κανονικὴ ἐμφάνιση⁴. Τετραγωνικοὶ πύργοι καὶ προμαχῶνες, τῶν ὁποίων σώζονται μόνον μερικὰ θεμέλια, ἐνίσχυαν τὰ ἀσθενῆ σημεῖα τῶν τευχῶν ἢ τὰ περισσότερο εὐάλωτα τμήματα (λ.χ. στὴν περιοχὴ τῶν πυλῶν), διαιρώντας τὸ τεῖχος σέ τομεῖς (μεταπύργια), ὥστε νὰ διευκολύνεται ἡ ὀργάνωση τῆς ἄμυνας.

Ἐπάνω στὴν ἰσχυρὴ αὐτὴ θεμελίωση, τὰ τεῖχη ἦσαν κτισμένα ἀπὸ ὑλικά σέ δευτέρη χρήση, θραύσματα μαρμάρων (ἀπὸ βωμούς καὶ ἐπιτύμβιες στήλες, βάσεις ἀνδριάντων, ἐνεπίγραφα ἢ μὴ ἀρχιτεκτονικά μέλη) χονδροειδῶς συναρμολογημένα μὲ πλίνθους, τένοντες καὶ ἀβεστοκο-

1. Struck 26.

2. Τὸ 432 π.Χ. ὁ ἀθηναϊκὸς στρατὸς προσπάθησε ματαίως νὰ τὴν καταλάβει (Θουκ. 1. 61. 4). Τὸ 288 π.Χ. τὰ στρατεύματα τοῦ Πύρρου τὴν κατέλαβαν γιὰ μερικὸς μῆνες (Πλουτ., *Δημήτριος* 44). Τὸ 168 π.Χ., στὴν διαδρομὴ τῶν νικητῶν ὀρων ρωμαϊκῶν στρατευμάτων τῆς Πύδνας, ὑποχρεώνεται νὰ παραδοθεῖ ἀμαχητὶ (Λίβ. 44. 45. 4). Τὸ 48 π.Χ. ἐπελέγη ἀπὸ τὸν Πομπηιο ὡς στρατιωτικὴ βάση καὶ ὑπέστη τὶς συνέπειες τῆς ἥττας του στὴν Φάρσαλο (Πλουτ., *Πομπηιος* 64). Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. τέλος ἀντιμετωπίζει τὶς ἐπιθέσεις τῶν βαρβαρικῶν ὀρδῶν που ἔρχονται ἀπὸ τὸν Βορρᾶ.

3. *ΑΔ* 17 (1961/62) 218 καὶ 25 (1970) 385.

4. Ὁ πορρόλιθος, που χρησιμοποιήθηκε ἐπίσης γιὰ τὰ τεῖχη τοῦ Δίου, τῆς Πέλλας, τῆς Θεσσαλονίκης, ἔχει τὸ πλεονέκτημα ὅτι λαξεύεται εὐκολά.

νίαμα. Οί έργασίες ανοικοδομήσεως καί ενισχύσεως χρονολογούνται στήν ρωμαϊκή περίοδο, περί τόν 3ο καί 4ο αἰ. μ.Χ., ὅταν ἡ βαρβαρική ἀπειλή ἐπιτάθηκε, καί πραγματοποιήθηκαν ἐσπευσμένα, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ χρήση ἡμιτελῶν ἐπιτύμβιων στηλῶν καί ἄλλων ἐνεπίγραφων μαρμάρων μέ ἀτελῶς χαραγμένα κείμενα¹.

Κατά τούς βυζαντινούς χρόνους, οἱ διαδοχικοί κυρίαρχοι τῆς Βέροιας ἐπιδεικνύουν ἀνάλογη μέριμνα γιά τήν διασφάλιση ἀποτελεσματικῆς ὀχυρώσεως: τό 1007, ὁ Βασίλειος Β΄ κτίζει τόσο ὑψηλά τείχη, ὥστε ἡ Βέροια καθίσταται ὁ κύριος προμαχών τῆς περιοχῆς ἀπέναντι στίς σλαβικές ἐπιδρομές. Τρεῖς αἰῶνες ἀργότερα, οἱ Σέρβοι τήν καθιστοῦν βάση τῆς ἐξουσίας τους καί ἀπασχολοῦν 10.000 ἄνδρες στήν ἀνοικοδόμηση τῶν τειχῶν τῆς. Τόν 17ο αἰ., σύμφωνα μέ τόν Χατζή Κάλφα, θαυμαστή τῆς τουρκικῆς ἐξουσίας, ἡ ὀθωμανική κατάκτηση ἐπέβαλε τήν εἰρήνη καί τήν ἡρεμία στήν χώρα· ἔτσι «τά Καρα-Φέρια δέν εἶχαν πιά τείχη, ἀλλά ὀθωμανικά τεμένη, λουτρά, κήπους καί ὀρυζῶνες»². Ἡ εἰδυλλιακή αὐτή εἰκόνα δέν ἔχει μεγάλη σχέση μέ τήν πραγματικότητα, ἀφοῦ οἱ ὀχυρώσεις δέν κατεδαφίσθηκαν!

Εἰκ. 7. Ὁ «Πύργος τῆς Βιργινίας» στίς ἀρχές τοῦ αἰῶνα (Συλλογή Δημόσιας Βιβλιοθήκης Βεροίας).

Εἰκ. 8. Ὁ «Πύργος τῆς Βιργινίας» σήμερα (Μ.Β. Χατζόπουλος).

Τά τείχη τῆς Βέροιας, σπάνιοι ὀρατοί μάρτυρες τῆς ἀρχαίας πόλεως, περιγράφηκαν ἐκτενῶς καί μετρήθηκαν ἀπό τόν Delacoulonche καί τόν Struck. Οἱ μαρτυρίες τους διατηροῦν ἀκέραιη τήν ἀξία τους, καθὼς πολλές ἀναστατώσεις ὀδήγησαν σέ μετατροπές, καταστροφές ἢ καί ἐξαφάνιση τμημάτων τῶν τειχῶν πού διασώζονταν σέ καλή κατάσταση τήν ἐποχή τῆς δικῆς τους διαμονῆς στήν Βέροια. Παρ' ὅλες ὁμως τίς καταστροφές καί παρά τήν πενία τῶν ἐρειπίων, ἡ διαδρομή τοῦ ἀρχαίου τείχους εἶναι σχετικά καλά γνωστή, τοῦλάχιστον γιά τά τμήματα πού δεσπόζουν τῆς πεδιάδας ἀπό ΒΑ πρὸς ΝΔ, ὅπου ἡ γραμμὴ τους συμπληρώνεται ἀπό τυχαῖα εὐρήματα καί περιστασιακές σωστικές ἀνασκαφές.

1. Βλ. Ν.Κ. Κοτζιάς, Ἐπιγραφικὴ Ἐφημερίς 1953-1954 Γ', 171-75, ἀρ. 5 (=ΕΚΜ Α' 15): μία ἐπιγραφή φέρει τήν ἀπάντηση τοῦ αὐτοκράτορος Γαλλιανοῦ (253-68) στοὺς Βεροιαίους, οἱ ὁποῖοι τοῦ εἶχαν ζητήσει βοήθεια γιά τήν ἐνίσχυση τῆς πόλεως ἐνώπιον τοῦ κινδύνου τῶν Ἑρούλων. Στήν βιασίνη τους, οἱ Βεροιαῖοι, ὅπως καί οἱ κάτοικοι τοῦ Δίου καί τῆς Θεσσαλονίκης ὅπου παρατηροῦνται ἀνάλογες ἐσπευσμένες ἐπεμβάσεις στά τείχη, χρησιμοποιοῦν ὅ,τι βρῖσκουν μπροστά τους γιά νά ἐνισχύσουν τά τείχη πού εἶχαν παραμεληθεῖ κατά τούς προηγούμενους αἰῶνες.

2. Struck 39-44.

Ἡ εὐθύγραμμη διαδρομή τοῦ ΝΔ/ΝΑ τμήματος τοῦ τείχους, πού εἶναι καί τό πιό εὐδιάκριτο, διαγράφεται μέ εὐκρίνεια στό πολεοδομικό σχεδιάγραμμα (εἰκ. 17). Σήμερα λείπει τό μεσαιωνικό κάστρο πού ὑψωνόταν ἐπάνω στά ἀρχαῖα θεμέλια, τό ὁποῖο καταστράφηκε στήν ἀρχή τοῦ αἰῶνος ἀλλά, εὐτυχῶς, περιγράφεται ἀπό τόν Delacoulonche καί τόν Struck (εἰκ. 7-8).

Ἀντιθέτως, ἀπό τόν περιβολό τῆς βόρειας πλευρᾶς, λίγο μόνον ὁρατό κατά τόν 19ο αἰῶνα, ἔχουν σήμερα ἀνασκαφῆ πολλά τμήματα, τά ὁποῖα ἀποκαλύφθηκαν ἰδιαίτερα πλούσια σέ ἐπιγραφικό ὕλικό σέ δευτέρη χρήση. Ἡ γραμμή του βέβαια παραμένει ἀποσπασματικά γνωστή (ἰδίως στά βορειοανατολικά καί στά ἀνατολικά), ἀλλά τά τμήματα πού ἀποκαλύφθηκαν ἐπιτρέπουν νά παρακολουθήσομε τήν διαδρομή τοῦ τείχους κατά μήκος τοῦ χείλους τοῦ ἀνδῆρου πού βλέπει πρὸς τήν πεδιάδα. Τήν ἐποχή τοῦ Delacoulonche στόν ἀνατολικό τομέα, «ἀπό τήν πλευρά πού βλέπει πρὸς τήν Θεσσαλονίκη, κοντά στίς ἐκκλησίες τῆς Ἁγίας Φωτίδας καί τῶν Μεγάλων Ἀναγύρων», μερικά τμήματα τειχῶν σώζονταν ἀκόμη μέχρις ὕψους 5 μ. 64 καί σέ πάχος 3 μ. 02¹.

Ἀπό τό δυτικό τείχος τῆς πόλεως, ἀτυχῶς τίποτε δέν διασώζεται.

Τρεῖς κύριες πύλεις ἀνοίγονταν πρὸς τοὺς σημαντικότερους δρόμους πού ὀδηγοῦσαν στήν Βέροια:

1. Ἀπό τήν βόρεια, γνωστή ὡς *Βασιλική Πύλη* (βορείως τοῦ οἰκοδομικοῦ τετραγώνου 173) ξεκινοῦσαν δύο μεγάλοι δρόμοι:

- ἡ ὁδός πρὸς ΒΔ, πρὸς τήν Ἔδεσσα, τήν Ἄνω Μακεδονία καί τήν Ἰλλυρία, καί
- ἐκείνη πού ὀδηγεῖ πρὸς ΒΑ, στήν Πέλλα καί τήν Θεσσαλονίκη.

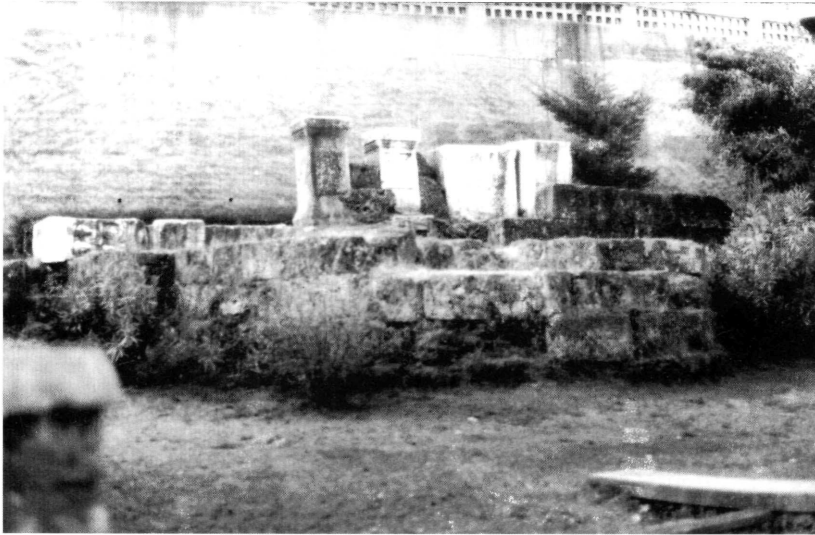
Τό 1935, στόν βόρειο τομέα τοῦ τείχους, κατά τήν διάρκεια λαθροανασκαφῆς ἀνακαλύφθηκε τμήμα τείχους κατασκευασμένο ἀπό ὕλικά σέ δευτέρη χρήση, ἀνάμεσα στά ὁποῖα βρέθηκαν 9 ἐπιτύμβιοι βωμοί, τμήματα ἐπιστυλίου καί κιόνων². Μία πρώτη συστηματική ἀνασκαφή διεξήχθη τό 1940 στήν ἴδια ζώνη, ὑπό τήν διεύθυνση τοῦ Ν. Κοτζιά, ὁ ὁποῖος ἀνακάλυψε πραγματικό θησαυρό ἐπιγραφῶν πού εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ ὡς οἰκοδομικό ὕλικό γιά τήν κατασκευή τοῦ τείχους³. Μία κολοσσιαία κεφαλή Μέδουσας πού ἀποτείχισθηκε ὄχι μακρῶς ἀπό τό σημεῖο ἐκεῖνο τό 1943, «δέν ἀποκλείεται νά εἶχε τοποθετηθεῖ ὡς ἀποτρόπαιον σέ μία ἀπό τίς πύλεις τοῦ τείχους, πού βρίσκονταν κοντά στόν τόπο τῆς εὐρέσεώς της»⁴.

1. Delacoulonche 107.

2. J.M.R. Cormack, "Inscriptions from Beroea", *Hesperia* 13 (1944) 23-29.

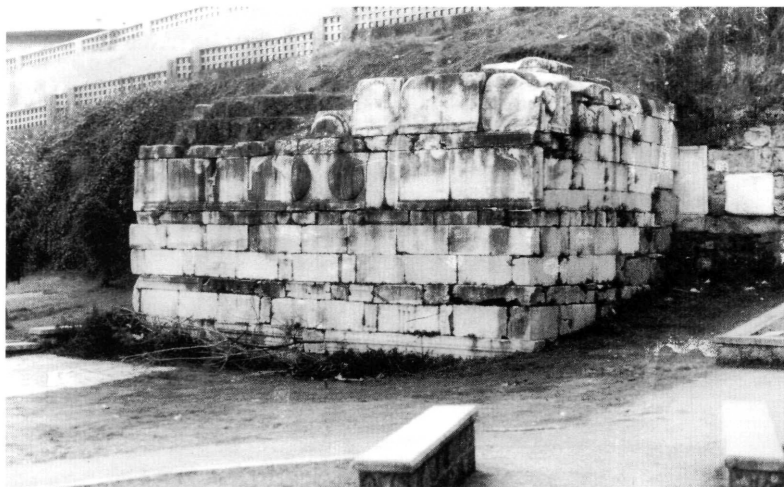
3. Τριάντα περίπου ἀπό τίς ἐπιγραφές αὐτές δημοσιεύθηκαν ἀπό τόν Walter (AA 57 [1942] 172-87).

4. *BCH* 1944/45 *Chronique* 431. Βλ. πρόσφατα Argyro Tatakis, "The Medusa of Beroia: a Historical Interpretation", *Ποικίλα* («ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ» 10, Ἀθήνα 1990) 247-65.

Εικ. 9.
Ύψη του βορείου τείχους
μέ τον ημικυκλικό πύργο
(Μ.Β. Χατζόπουλος).

Μετά τό 1960, συστηματικότερες έρευνες έπέτρεψαν τήν αποκάλυψη πολλών τμημάτων του Βόρειου τείχους: μεταξύ των οικόδομικών τετραγώνων 175 και 307, δύο ημικυκλικοί πύργοι τής έλληνιστικής περιόδου (εικ. 9), άν όχι και παλαιότεροι, έρχονται νά ενισχύσουν τό τείχος, ή βάση του οποίου αποτελείται από μεγάλους πώρινους δόμους σέ ψευδο-ισοδομική διάταξη¹. Άπέναντι στό Ο.Τ. 174, αποκαλύφθηκε πλήρως ένας τετράγωνος προμαχώνας του τέλους των ρωμαϊκών χρόνων, κτισμένος μέ ύλικά σέ δεύτερη χρήση (εικ. 10)². Καλά διατηρημένος αλλά έτοιμόρροπος, χρειάστηκε νά ύποβληθεϊ σέ έργασίες στερεώσεως, κατά τίς οποίες ανακαλύφθηκε και νέο τμήμα των τειχών (Ο.Τ. 173) (εικ. 12), μέ ένα μεγάλο κομμάτι τοίχου που σχηματίζει πρόβολο και αποτελείται από θραύσματα μαρμάρων (βάσεις και ένεπίγραφους βωμούς) σέ δεύτερη χρήση, όπως φαίνεται στό σχέδιο τής εικ. 11³.

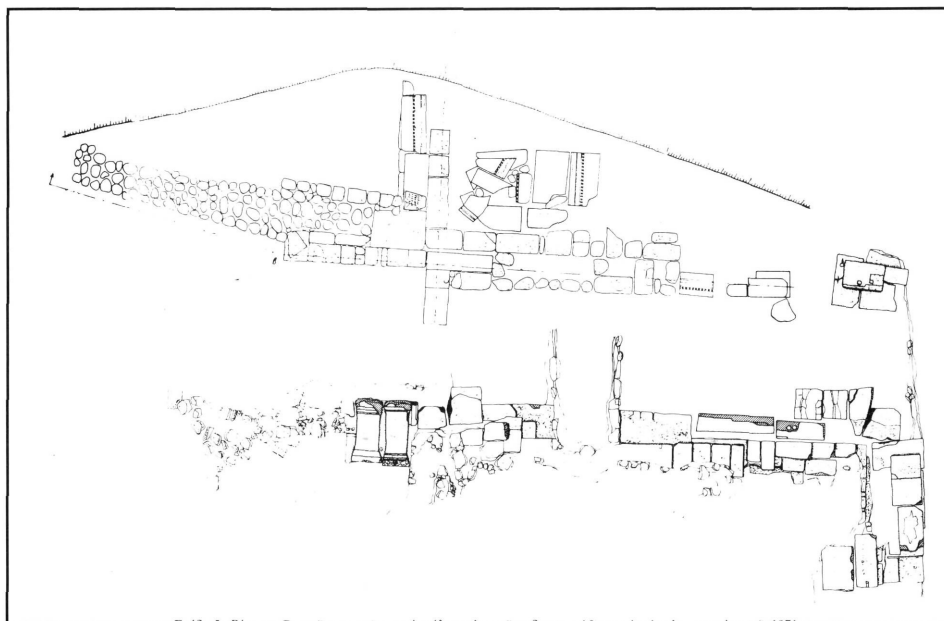

Εικ. 10. Πύργος από μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη στην βόρεια είσοδο τής πόλεως (Μ.Β. Χατζόπουλος).

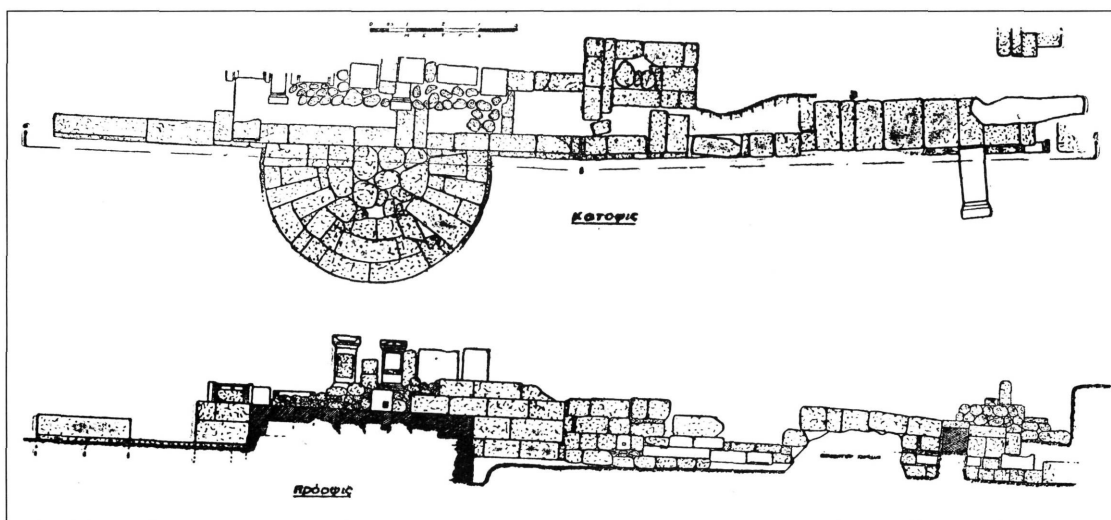
1. ΑΔ 17 (1951/52) 218 · ΒСН 1961, 794.

2. ΒСН 1957 Chronique 598 και 1961, Chronique 794, πίν. 799.

3. ΑΔ 25 (1970) 385, 26 (1971) 406, 35 (1980) 407 και 39 (1984) 261.

Εικ. 11. Κάτοψη του αρχαίου τείχους που ανακαλύφθηκε κοντά στην βόρεια έξοδο της πόλεως (Ο.Τ. 173), κατά την διάρκεια εργασιών για την στερέωση ενός ρωμαϊκού πύργου (ΑΔ 27 [1972] 514· πρβλ. επίσης ΑΔ 26 [1971] 406).

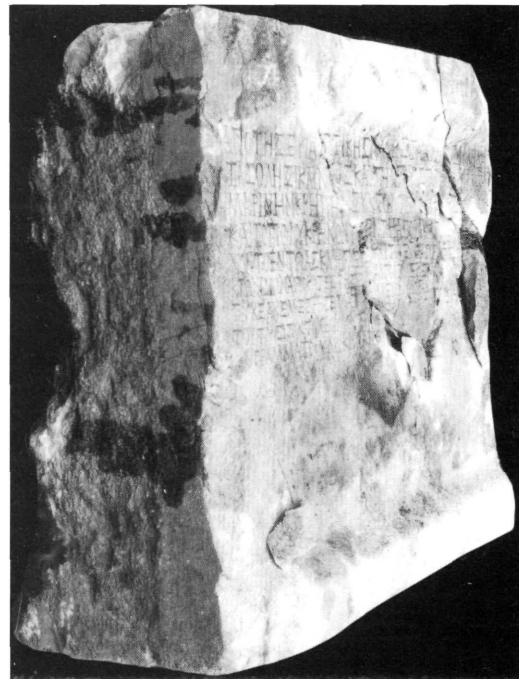

Εικ. 12. Κάτοψη (άνω) και τομή (κάτω) του αρχαίου τείχους που ανασκάφηκε στον βόρειο τομέα (ΑΔ 17 [1961/62] 221): η επιμελημένη κανονική τοιχοποιία στην υποδομή του αριστερού τμήματος και ο ημικυκλικός πύργος χρονολογούνται στην ελληνιστική περίοδο. Η άνωδομή και το δεξιό τμήμα ανήκουν στην ύψιμη ρωμαϊκή περίοδο. Βωμοί, βάσεις και στήλες έχουν ενσωματωθεί προχειρώς σε δεύτερη χρήση με την βοήθεια συνδέσμων.

Εικ. 13. Ἡ Πλατεία Ὁρολογίου (σήμερα Δικαστηρίων) κατά τόν Πρῶτο Παγκόσμιο Πόλεμο (Συλλογή Δημόσιας Βιβλιοθήκης Βεροίας).

2. Ἡ Νοτιοδυτική πύλη ἀνοίγεται στόν δρόμο πού ὀδηγεῖ στήν Ἐλήμα καί τήν Ἥπειρο. Βρίσκεται στήν σημερινή θέση τῶν Δικαστηρίων, πού ὀνομάζεται καί «πλατεία Ὁρολογίου» (Ο.Τ. 94 καί 115). Ἐπιγραφή πού ἀνακαλύφθηκε πρόσφατα μᾶς ἀποκαλύπτει ὅτι κατά τήν ἀρχαίότητα ὀνομαζόταν *Εὐιαστική*, ἀπό τά *Εὐία*, τήν πρώτη πόλη δυτικά τῆς Βεροίας, στήν ὁποία ὀδηγοῦσε ὁ δρόμος πού ἀρχίζε ἀπό αὐτήν¹. Γιά τόν Delacoulonche, «ἡ δυτική πλευρά εἶναι ἡ πιό παράξενη καί σημαντική συνάμα. Δύο πύργοι προσελκύουν τήν προσοχή: ἀνήκουν καί οἱ δύο στούς βυζαντινούς χρόνους. Ὁ πρῶτος, πού σήμερα βρίσκεται μέσα στό τουρκικό κάστρο, ἐπισκευάσθηκε πρόσφατα. Τοῦ δευτέρου, πού εἶναι ἀπό καιρό ἐρειπωμένος (...) οἱ διαστάσεις εἶναι σημαντικές (...). Διακρίνονται κάθε εἶδους θραύσματα, μαρμάρινες στήλες, σπόνδυλοι κιόνων, τμήματα ἐπιστυλίων δωρικῶν καί ἰωνικῶν. Ὁ πύργος αὐτός (...) ἐξ ἄλλου συνδεόταν μέ τό τεῖχος (...). Διατηρεῖται ἀκόμη μέχρις ὕψους δεκαπέντε τουλάχιστον μέτρων»². Οἱ μεγάλες διαστάσεις αὐτῶν τῶν πύργων μᾶς ὀδηγοῦν στήν ὑπόθεση ὅτι μπορεῖ νά πρόκειται γιά τά ρωμαϊκά θεμέλια τῆς ἀρχαίας ἀκροπόλεως, ἀκόμη ὁρατά ἐπί Καντακουζηνοῦ, ὁ ὁποῖος γράφει: οὐ γάρ ἀκρόπολις, ἀλλ' ὥσπερ μικρά πόλις ἐν μεγάλῃ³.

Εικ. 14. Ἀναθηματική ἐπιγραφή πού μνημονεῖ τήν Εὐιαστική πύλη καί διατάξεις σχετικές μέ τήν διεύθετηση τῶν ὁδῶν στήν ἀρχαία Βεροία (Μουσεῖο Βεροίας ἀρ. εὐρ. Α 919).

1. Βλ. *ΕΚΜΑ* 41.

2. Delacoulonche 107-108. Σαράντα χρόνια ἀργότερα, ὁ Struck σημειώνει τήν ἐγκατάλειψη αὐτοῦ τοῦ τομέως τῶν τειχῶν καί ἐπισημαίνει τήν κατεδάφιση ἑνός μικροῦ πύργου μέ ἀρχαία θεμελίωση.

3. Καντακουζηνός III 120-21, πού μνημονεύεται ἀπό τόν Delacoulonche (108) πρβλ. Παπαζῶτος 71.

Τό ὀθωμανικό κάστρο, πού καταστράφηκε στίς ἀρχές του 20οῦ αἰῶνος, ἔχει σήμερα ἀποκατασταθεῖ ἐν μέρει μέ τίς ἐργασίες διαμορφώσεως τῆς πλατείας: ἀνακαλύφθηκαν ἕνας προμαχῶνας καί τμήματα ἀρχαίων τειχῶν, καθὼς καί τοῦ βυζαντινοῦ πύργου πού περιγράφει ὁ Delacoulonche, ἀλλά καί διάφορα ἀρχιτεκτονικά κατάλοιπα, γλυπτά καί ἐπιτύμβιοι βωμοί¹.

3. Ἡ *Νοτιοανατολική* (ἴσως ἡ ἀργότερα γνωστή ὡς *Ώψικιανή*) πύλη ἀνοίγεται στόν δρόμο τῆς Πιερίας. Πρέπει νά βρισκόταν κοντά στό Ο.Τ. 34, ἐκεῖ ὅπου καί σήμερα εἶναι ἡ ἀφετηρία τῆς ὁδοῦ πρὸς τὴν Πιερία. Ἐνα τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ αὐτοῦ τείχους, πού πρόσφατα ἀποκαλύφθηκε, ἔχει θεμελίωση πού μοιάζει νά ἀνάγεται στήν παλαιότερη φάση τῶν τειχῶν.²

Ἐάν ἡ διαδρομὴ τοῦ ἀμυντικοῦ περιβόλου εἶναι γνωστὴ γιὰ τὰ τρία τέταρτα τῆς περιμέτρου του (Εἰκ. 17), προβληματικὴ εἶναι ἀντίθετα ἡ γραμμὴ τοῦ τείχους πού βλέπει πρὸς τὰ δυτικά. Ὁ Delacoulonche, παρατηρητὴς ἀκριβῆς καί σχολαστικὸς, σημειώνει ὅτι «τά κατάλοιπα τῶν ὀχυρώσεων (...) ἐπιστέφουν παντοῦ τὴν παρυφὴ (τῆς Βέροιας)». Καί συμπληρώνει παρακάτω, ἀναφερόμενος στήν δυτικὴ πλευρὰ, τὴν ὁποία ἀποκαλεῖ βόρεια: «Ἡ βόρεια πλευρὰ πού προστατεύεται ἀπὸ ἕνα βαθύ χεῖμαρρο ... διατηρεῖ *λιγοστά ἴχνη ἀρχαίων τειχῶν*»³. Σημαίνει ἄραγε αὐτό ὅτι κατὰ τὴν παραμονὴ τοῦ ὀ Delacoulonche κατόρθωσε νά δεῖ στοιχεῖα τοῦ τείχους πού σήμερα ἔχουν ἐξαφανισθεῖ; Δέν εἶναι ἀπίθανο μέ τίς τόσες μεταβολές πού ὑπέστη ἡ πόλη τὰ τελευταῖα ἑκατὸ χρόνια. Παρατηρεῖ ἐπίσης ὅτι οἱ ἀπότομες καί βραχῶδεις ὄχθες τοῦ ποταμοῦ προσφέρουν καλὴ φυσικὴ ὀχύρωση. Ἴσως αὐτὴ νά ἦταν καί ἡ γνώμη τῶν ἀρχαίων κατοίκων τῆς πόλεως καί νά μὴν εἶχαν αἰσθανθεῖ τὴν ἀνάγκη νά κατασκευάσουν τείχος (πολυδάπανο στήν κατασκευὴ καί τὴν συντήρησή του). Ἴσως ἀρκέστηκαν νά κτίσουν ἕνα ἀπλό τοιχίο, ἐφοδιασμένο μέ φυλάκια γιὰ νά προλαμβάνουν τίς ἐπιθέσεις ἀπὸ τὰ δυτικά. Τὰ ὑψώματα τοῦ Βερμίου ὄρους ἀντιπροσωπεύουν ἐπίσης ἱκανοποιητικὸ φραγμὸ σέ ἐνδεχόμενες ἐπιθέσεις.

Εἰκ. 15. Ἡ συναγωγὴ στήν σημερινὴ ἑβραϊκὴ συνοικία (Μ.Β. Χατζόπουλος).

1. BCH 1960, *Chronique* 770· πρὸβλ. ΑΔ 27 (1972) 510.

2. ΑΔ 24 (1969) 322 καί 25 (1970) 385· πρὸβλ. Παπαζῶτος 75-76.

3. Delacoulonche 107. Στὴν ἐπόμενη σελίδα διευκρινίζει: «ἐπὶ τῶν Μακεδόνων, ὅπως καί κατὰ τὴν σερβικὴ κατοχὴ, τὰ τείχη ἐπέστεφαν ὄλο το πλάτωμα».

Ἐάν ὑπῆρχε τεῖχος, τά θεμέλιά του δέν θά εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ γιά τήν οἰκοδόμηση μεταγενέστερων κτηρίων; Πράγματι, τά σπίτια τῆς παλαιᾶς ἐβραϊκῆς συνοικίας (εἰκ. 15), πού ὑπέρκεινται ἀπ' εὐθείας τῆς κοίτης τοῦ Τριποτάμου, μεταξύ τῶν Ο.Τ. 119 καί 125, εἶναι κτισμένα ἐπάνω σέ λίθινες βάσεις πού πατοῦν πιθανῶς στά κατάλοιπα ἀρχαίων τειχῶν.

Ἡ ὑπόθεση ὅτι ὁ περίβολος περιλάμβανε στήν περίμετρό του τήν συνοικία τῆς ἀντίπερα ὄχθης (σημερινή συνοικία Προμηθέως) διατυπώθηκε μετά τήν ἀνακάλυψη στό Ο.Τ. 420 πολλῶν ἀρχαίων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν. Τά σημαντικά αὐτά εὐρήματα χρονολογοῦνται στήν ρωμαϊκή περίοδο καί περιλαμβάνουν συνήθη κομμάτια περισυλλογῆς, ἀνάλογα μέ ἐκεῖνα πού παρατηροῦνται στά σωζόμενα τμήματα τῶν τειχῶν. Κατά τόν Φώτιο Πέτσα, τά τμήματα αὐτά μπορεῖ νά ἀνήκουν εἴτε στόν ὄχυρωματικό περίβολο τῆς Βέροιας, πού κατά συνέπειαν θά ἐκτεινόταν καί πέρα ἀπό τόν Τριποτάμο, εἴτε σέ μία ὄχυρή ἀκρόπολη ἐκτός τῶν τειχῶν¹. Ἦδη ὁ Delacoulonche σημείωνε ὅτι στό ἐβραϊκό νεκροταφεῖο, πού βρισκόταν δίπλα, στό Ο.Τ. 422, ὑπῆρχαν «θραύσματα κάθε εἴδους ἀρχαίων: φατνώματα, βάθρα, στήλες, τεμάχια ἀπό ἰωνικά καί δωρικά ἐπιστύλια. Ὅλοι οἱ λίθοι τῶν τάφων ἀνήκουν στά ἀρχαῖα μνημεῖα τῆς Βέροιας»². Σέ αὐτά ἦλθε νά προστεθεῖ ἡ ἀνακάλυψη στήν συνοικία τοῦ Προμηθέως (Ο.Τ. 420) τριῶν ρωμαϊκῶν τάφων κτισμένων μέ ἐλληνιστικά μάρμαρα, στά ὁποῖα περιλαμβάνονται ἐξαιρετικές ἐπιγραφές, καί τμήματα πεσσῶν³ πού μπορεῖ νά ὑποδηλώνουν ὅτι στήν ὄχθη αὐτήν ὑπῆρχαν σημαντικά δημόσια κτήρια, κτισμένα προφανῶς ἐντός τῶν τειχῶν. Δέν πρέπει ὡστόσο νά λησμονεῖται ὅτι οἱ ἀρχαῖοι λίθοι ἔχουν τήν τάση νά μετακινοῦνται μακριά ἀπό τήν θέση τοῦ οἰκοδομήματος στό ὁποῖο ἀρχικῶς ἀνήκαν: ἐπειδή τά νεκροταφεῖα χρησιμοποιοῦν κάθε εἴδους λίθους, μπορεῖ οἱ συγκεκριμένοι νά προέρχονται ἀπό τήν ἀντικρινή ὄχθη. Πρός τό παρόν, ὅσο δέν ὑπάρχουν συγκεκριμένα ἀποδεικτικά στοιχεῖα, εἶναι δύσκολο νά ἀποφανθεῖ κανεῖς ὑπέρ τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης ὑποθέσεως. Νέα στοιχεῖα γιά τόν προσδιορισμό τῆς διαδρομῆς τοῦ δυτικοῦ τείχους μπορεῖ ἴσως νά προκύψουν ἀπό τήν μελέτη τῶν διαστάσεων τῆς περιμέτρου τῶν τειχῶν.

Δύο βυζαντινά χειρόγραφα⁴, ἓνα τοῦ 9ου αἰ. καί ἓνα τοῦ 14ου αἰ. ἀναφέρουν τίς διαστάσεις τῶν ὄχυρώσεων πολλῶν πόλεων. Γιά τόν συγγραφέα τοῦ κώδικος τοῦ 9ου αἰ., τά τεῖχη τῆς Βέροιας εἶχαν περίμετρο 1.900 ὀργυιῶν, τῆς Κωνσταντινουπόλεως 15.000, τῆς Θεσσαλονίκης 4.920. Τό χειρόγραφο τοῦ 14ου αἰ. δίνει 2.150 ὀργυιές γιά τήν Βέροια, 18.000 γιά τήν Κωνσταντινούπολη, 6.000 γιά τήν Θεσσαλονίκη, δηλαδή τιμές αὐξημένες κατά 20% γιά τίς δύο τελευταῖες πόλεις καί 14% μόνον γιά τήν Βέροια⁵. Ἀντιπροσωπεύει ἄραγε ἡ αὐξηση αὐτή τῶν ἀριθμῶν μία παράλληλη καί ἀναλογική ἐπέκταση τῶν πόλεων στήν διάρκεια τῶν 500 χρόνων; Φαίνεται μᾶλλον ἀπίθανο, ἀφοῦ, ὅσον ἀφορᾷ στήν Βέροια τοῦλάχιστον, ὁ περίβολος τῶν τειχῶν τῆς ἐμφανίζεται ἀμετάλλακτος ἀπό τήν ἀρχαιότητα, ὅπως πιστοποιεῖ τό γεγονός ὅτι τά θεμέλια τῶν σωζομένων τμημάτων ἀνάγονται στήν περίοδο ἐκείνη. Ἡ ἀπόκλιση τῶν μέτρων πρέπει μᾶλλον νά ὀφείλεται σέ διαφορετικό τρόπο μετρήσεως. Ἐξ ἄλλου, ἡ ὀργυιά τοῦ 9ου αἰ. μπορεῖ

1. ΑΔ 20 (1965) 433.

2. Delacoulonche 253.

3. ΑΔ 35 (1980) 407. Γιά τίς ἐπιγραφές, βλ. ΕΚΜΑ' 4 καί 134.

4. Ἀναφέρονται ἀπό τόν Γ.Χ. Χιονίδη, *Ἱστορία τῆς Βεροίας* II (Θεσσαλονίκη 1970) 146.

5. Πρβλ. Ο. Tafrafi, *Topographie de Salonique* (Παρίσι 1913) 67: «Ἡ περίμετρος τῶν τειχῶν μετρήθηκε πιθανότατα μέ τήν εὐκαρία τῶν ἐπισκευῶν πού ἔγιναν σέ πολλές πόλεις (...) ἀλλά οἱ ἀριθμοί αὐτοί δέν πρέπει νά εἶναι ἀκριβεῖς».

νά ήταν μεγαλύτερη από εκείνην του 14ου αἰ. Με βάση τὴν ἀττική ὄργυιά (μῆκος 1,85 μ.¹), ἡ περίμετρος τοῦ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου τῆς Βεροίας θά ἦταν 3.517 μέτρα τόν 9ο αἰ. καί 3.920 μέτρα τόν 14ο αἰ. Ὅπωςδήποτε καί παρά τὴν ἀσάφεια τῶν ἀριθμῶν, φαίνεται ὅτι ἡ διαδρομὴ τῶν τειχῶν δέν ἦταν ἀρκετὰ μεγάλη ὥστε νά περιλαμβάνει καί τὴν δυτικὴ ὄχθη τῆς Βεροίας. Πράγματι, ἀν ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν τὰ σωζόμενα κατάλοιπα, ἡ γραμμὴ τῶν τειχῶν ἀπὸ τὴν Βόρεια ὡς τὴν Νοτιοδυτικὴ πύλη φθάνει τὰ 2.400 μέτρα. Ἡ ὄχθη τοῦ Τριποτάμου πού περιλαμβάνεται μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν πυλῶν καλύπτει περί τὰ 1.300 μέτρα. Τό πιθανότερο συνεπῶς εἶναι ὅτι ὁ περίβολος ἀκολουθοῦσε τὴν κοίτη τοῦ χειμάρρου καί ὅτι περιοριζόταν σέ ἓνα τοιχίο χαμηλότερο ἴσως ἀπὸ ἐκεῖνο πού ἔστεφε τό πλάτωμα².

1. Οἱ Tafrafi καί Struck μεταφράζουν τὴν ὄργυιά σέ βυζαντινὸ πῆχυ. Ὁ Γ. Χιονίδης παίρνει ὡς βάση τὴν ἀττική ὄργυιά.

2. Ἡ πολὺ κατατοπιστικὴ ἐργασία τοῦ Ἀ. Πέτκου, «Τὰ τεῖχη τῆς Βεροίας», *Μνήμη Μανόλη Ἀνδρόνικου (Παράρτημα Μακεδονικῶν ἀρ. 6, Θεσσαλονίκη 1997)* 263-76, δημοσιεύθηκε ἐνῶ τό πόνημα τοῦτο ἦταν ὑπὸ ἐκτύπωση καί δέν στάθηκε δυνατόν νά ληφθεῖ ὑπ' ὄψιν.

ΟΙ ΔΡΟΜΟΙ

Ἐν ἡ ἐξωτερικὴ εἰκόνα μιᾶς πόλεως χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὰ τείχη της, ἡ ἐσωτερικὴ προσδιορίζεται ἀπὸ τὴν χάραξη τῶν ὁδῶν της καὶ τὴν συγκρότηση τῶν συνοικιῶν της.

Οἱ πόλεις τῆς Μακεδονίας ποὺ ἰδρύθηκαν ἢ διευρύνθηκαν ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. χρησιμοποίησαν τὸ ἵπποδάμειο σύστημα, καλαισθητὸ καὶ λειτουργικὸ, τὸ ὁποῖο εἶχε υἱοθετηθεῖ ἀπὸ τὴν Ἔολυνθο μὲ ἐπιτυχία τὸ 432 π.Χ. Τὸ σύστημα αὐτὸ, ποὺ προσαρμόζεται μὲ εὐελξία στὶς γεωγραφικὲς συνθήκες κάθε θέσεως, ὑπακούει στὶς ἀρχές τῆς αισθητικῆς, τῆς ἀσφάλειας καὶ τῆς ὑγιεινῆς, οἱ ὁποῖες εἶχαν κατὰ τὴν παράδοση διαδοθεῖ τὸν 5ο αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὸν Μιλήσιο Ἴπποδάμο. Χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν χρῆση ἑνὸς ἀβακωτοῦ δικτύου ὁδῶν, τὸ ὁποῖο ἀφορίζει γεωμετρικὰ τὰ οἰκοδομικὰ τετράγωνα κατοικίας καὶ τοποθετεῖ μὲ τρόπο ἀρμονικὸ καὶ ὀρθολογικὸ τὰ δημόσια οἰκοδομήματα στὰ ἐστιακὰ σημεῖα τῆς πόλεως.

Μετὰ τὸν Φίλιππο Β΄, μεγάλο καὶ καινοτόμο κτίστη πόλεων¹, ὁ γιὸς του Ἀλέξανδρος συνέχισε συστηματικὰ τὴν φιλόδοξη αὐτὴ πολεοδομικὴ πολιτικὴ, ἡ ὁποία θὰ ἀναβιώσει ὑπὸ τοὺς διαδόχους του στὴν ἴδια τὴν Μακεδονία². ἤδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ., ἡ ἐπιστροφή τῶν παλαιμάχων Μακεδόνων καὶ ἡ ἐμφάνιση νέων συνθηκῶν διαβιώσεως, προσανατολισμένης περισσότερο στὸν ἀστικὸ βίον, καθιστοῦσαν ἀναγκαῖα τὴν διεύρυνση τῶν παλαιῶν πόλεων, ὅπως ἡ Πέλλα καὶ ἡ Βέροια³.

Ἀπὸ τὴν γενικὴ ὁργάνωση τοῦ πολεοδομικοῦ ἴστοῦ τῆς Βέροιας καὶ τοῦ ὀδικοῦ της δικτύου κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο, δὲν σώζονται παρὰ ἐλάχιστες ἀρχαιολογικὲς μαρτυρίες.

Ἀπὸ τὸ ὀδικὸ δίκτυο, δὲν ἀνακαλύφθηκε μέχρι σήμερα παρὰ ἓνα τμήμα δρόμου κατὰ μῆκος ἑνὸς οἰκοδομήματος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (Ο.Τ. 136-37), κάθετο στὸν ἀρχαῖο ρωμαϊκὸ δρόμο ποὺ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴν σημερινὴ ὁδὸ Βενιζέλου⁴. Τὸ μικρὸ αὐτὸ κλάσμα ἑλληνιστικοῦ δρόμου δὲν φέρει πλάκωστρωση ἀλλὰ εἶναι ἐφοδιασμένο μὲ ἀπλό καὶ ἀποτελεσματικὸ σύστημα ἀποχετεύσεων, ἀνάλογο μὲ ἐκεῖνο ποὺ ἔχει διαπιστωθεῖ γιὰ τὴν Πέλλα καὶ τὴν Ἔολυνθο: ἀποχετευτικὸς ἀγωγός, σωλῆνες ὑδρεύσεως καὶ σύστημα καθαραισμοῦ μαρτυροῦν τὴν ὑψηλὴ ποιότητα τῶν ἔργων ὑποδομῆς καὶ τὴν καλὴ ὑδροδότηση τῆς πόλεως.

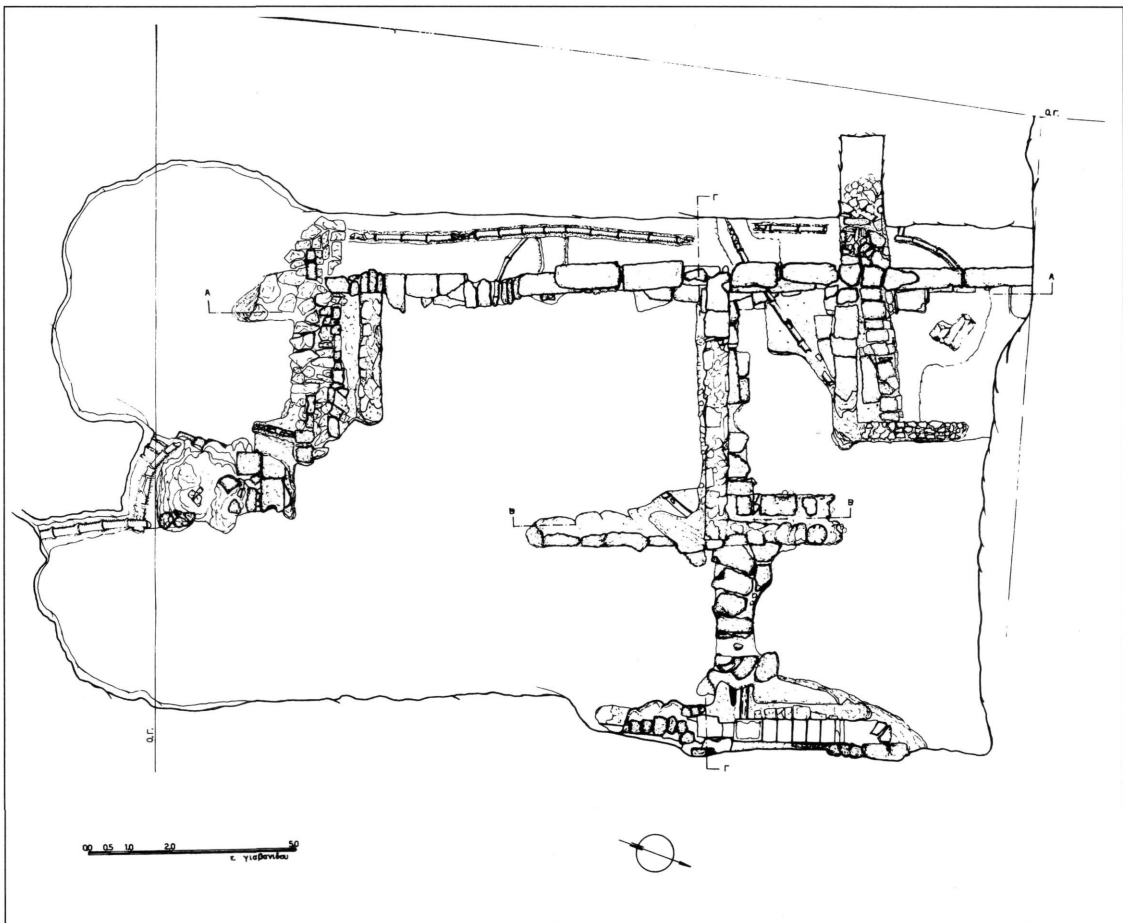
1. Τὸ Δῖον, ἡ Πέλλα, οἱ Φίλιπποι, ἡ Ἡράκλεια Λυγκηστὶς καὶ ἡ Ἡράκλεια Σιντικὴ γνωρίζουν ἐπὶ Φιλίππου θαυμασιτὴ ἀνάπτυξη.

2. Βλ. R. Martin, *L'urbanisme dans la Grèce antique* (Παρίσι 1974²) 301: « τὸ παράδειγμα τῆς Δημητριάδος στὴν Θεσσαλία ἐπιβεβαιώνει καὶ γι' αὐτὴν τὴν περιοχὴ μετὰ τὴν Ἔολυνθο τὴν προτίμηση ποὺ δόθηκε σὲ αὐτὸ τὸ σύστημα ἀπὸ τοὺς Μακεδόνες ἡγεμόνες καὶ βασιλεῖς ».

3. Τὴν αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Βέροιας καὶ τὴν βελτίωση τῶν οἰκονομικῶν συνθηκῶν μετὰ τοῦ 3ου καὶ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. ἀποκαλύπτουν τόσο ἡ διεύρυνση τῶν νεκροπόλεων σὲ νέες ἐκτάσεις ὅσο καὶ ἡ ἀλλαγὴ τῶν ταφικῶν ἐθίμων, ὅπως θὰ ἀναφερθεῖ στὴν συνέχεια.

4. ΑΔ 29 (1974) 701 καὶ 32 (1977) 226.

Ἄλλα τμήματα ἀγωγῶν (εἰκ. 16) πού ἀποκαλύφθηκαν κατά μήκος τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων ἄλλων ἐλληνιστικῶν οἰκοδομημάτων πού βρίσκονται στά νότια τῆς ὁδοῦ Βενιζέλου ὑποδηλώνουν τήν ὕπαρξη καί ἄλλων κάθετα τεμνόμενων ὁδῶν, παράλληλων ἢ κάθετων πρὸς τόν κύριο ὁδικό ἄξονα, πού πρέπει νά συνδέε ἤδη τήν ἐποχή ἐκείνη τήν Βόρεια μέ τήν Νότια πύλη τῆς πόλεως, διασχίζοντας τά ζωτικά τῆς κέντρα¹. Τέτοιες «ἀρτηρίες τροφοδοσίας» ὑπῆρχαν σέ ὅλες τίς πόλεις· εἶχαν ἀρκετό εὖρος ὥστε νά ἐπιτρέπουν τήν διέλευση ἀμαξῶν καί ἀρμάτων καί ἦσαν ἀπαραίτητες γιά τήν σύνδεση τῶν ἀγορῶν μέ τίς πύλες τῶν πόλεων καί ἀπό ἐκεῖ μέ τήν ἐξωτερική πεδιάδα καί τήν παραγωγή τῶν καλλιεργείων τῆς. Στήν Βέροια, ἡ ἀρτηρία αὐτή πρέπει νά βρίσκεται κάτω ἀπό τήν ὁδό Βενιζέλου, ἡ ὁποία καταλήγει στήν Βόρεια πύλη.

Εἰκ. 16. Κάτοψη τῶν εὐρημάτων στό οἰκόπεδο Μάντζου Τσάβη (ΑΔ 33 [1978] 267, Ο.Τ. 217: ὁδός Μ. Ἀλεξάνδρου καί Ἐδέσσης). Στό ἐπάνω μέρος τοῦ σχεδίου, κατά μήκος τοῦ τοίχου τοῦ ἐλληνιστικοῦ αὐτοῦ κτηρίου, διακρίνονται τμήματα τοῦ ἀγωγοῦ.

1. ΑΔ22 (1967) 411: ἀγωγός παράλληλος πρὸς τήν ὁδό Μεγάλου Ἀλεξάνδρου (Ο.Τ. 217-218). ΑΔ33 (1978) 263-66: σύστημα ἀγωγῶν κάθετο πρὸς τό προηγούμενο (Ο.Τ. 217 καί 220 καί παράλληλο πρὸς τήν ὁδό Ἐδέσσης).

Παρά τις λιγοστές αρχαιολογικές μαρτυρίες, μπορεί συνεπώς να υποθέσει κανείς ότι η γραμμή τῶν ἐλληνιστικῶν ὁδῶν ἀκολουθοῦσε ἓνα ὀρθογώνιο σύστημα ἵπποδαμείου τύπου.

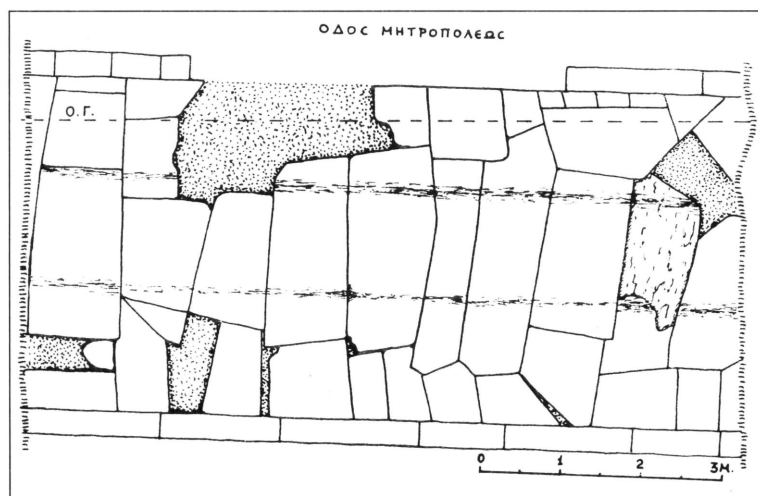

Εἰκ. 17. Συνοπτικὸ ρυμοτομικὸ σχεδιάγραμμα τῆς Βέροιας μετὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς δρόμους καὶ τὴν γραμμὴν τῶν τευχῶν (Αἰκατερίνη Ρωμοπούλου-Ιω. Τουράτσογλου, *Μακεδονικά* 14 (1974) 165 ἔχει προστεθεὶ τὸ τμήμα δρόμου πρὸ ἀνακαλύφθηκε τὸ 1976 στὸ Ο.Τ. 58).

Όλοι οι άλλοι αρχαίοι δρόμοι που έντοπίσθηκαν στην Βέροια χρονολογούνται στην ρωμαϊκή περίοδο και συγκεκριμένα στον 2ο και 3ο μεταχριστιανικό αιώνα. Τά κατάλοιπα αυτά επιτρέπουν να αποκαταστήσουμε ένα τμήμα του κανάβου που σχημάτιζαν οι δρόμοι της πόλεως¹ παράλληλα ή κάθετα στους κεντρικούς άξονες που συνέδεαν την Βόρεια με την Νοτιοδυτική πύλη. Οί ανασκαφές αποκάλυψαν σημαντικά τμήματα των δύο κύριων άρτηριών: ή πρώτη βαίνει παράλληλα ή επάλληλα προς την σημερινή οδό Μητροπόλεως και καταλήγει στην νοτιοδυτική έξοδο της Βέροιας. Η δεύτερη διατρέχει την οδό Βενιζέλου στο μέσον του εύρους της και οδηγεί στην Βόρεια πύλη. Καί οί δύο άρτηρίες είναι κατασκευασμένες με τόν ίδιο επιμελή τρόπο. Δέν αποκλείεται μάλιστα να χαράχθηκαν κατά μήκος των παλαιών άξόνων της έλληνιστικής πόλεως. Η υπόθεση αυτή παραμένει προς τό παρόν ανεπιβεβαίωτη, αλλά μπορεί να θεωρηθεί ότι ενισχύεται από τά πολυάριθμα ίχνη έπισκευών².

Εικ. 18. Ρωμαϊκό οδόστρωμα επί της οδού Μητροπόλεως (Μ.Β. Χατζόπουλος).

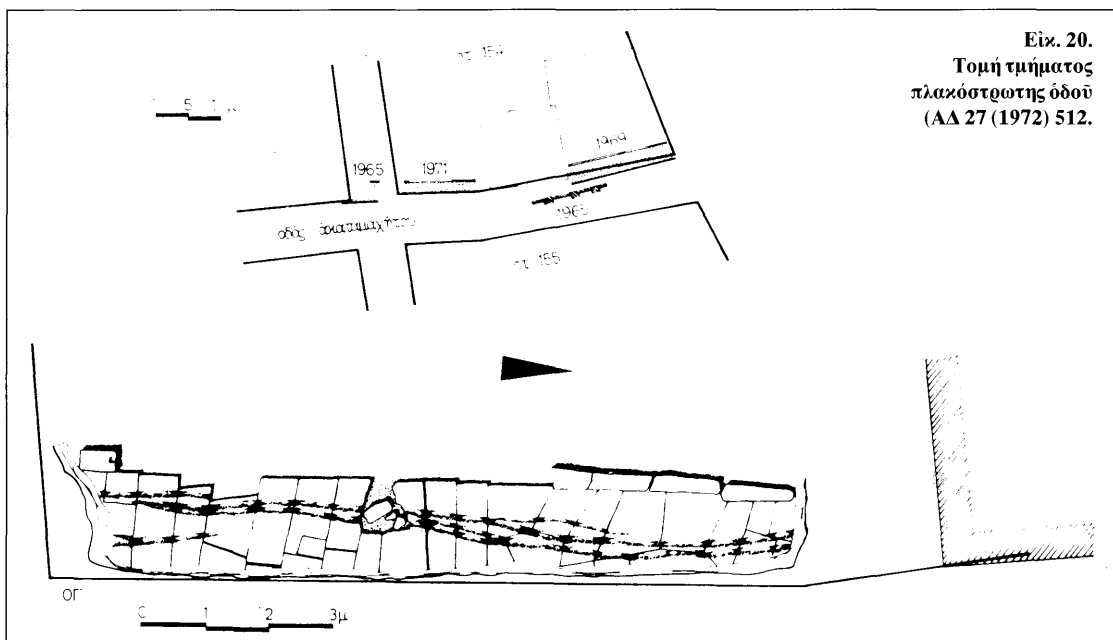
Εικ. 19. Τμήμα πλακόστρωτης οδού (ΑΔ 24 [1969] 320).

1. Βλ. Αϊκατερίνη Ρωμοπούλου-Ίω. Τουράτσογλου, «Έκ της αρχαίας Βεροίας», *Μακεδονικά* 14 (1974) 163-75. Τήν ύπαρξη ορθογωνίου οδικού δικτύου ίπποδαμείου τύπου αποκάλυψε ή λεπτομερής αποτύπωση σε ρυμοτομικό χάρτη των καταλοίπων των ρωμαϊκών οδών, καί ή καταγραφή τους σε συνοπτικό σχεδιάγραμμα, όπου οί δρόμοι έχουν συσχετισθεί με την γραμμή των αρχαίων τειχών (βλ. εικ. 17).

2. Για την οδό Μητροπόλεως, βλ. *BCH* 1955, *Chronique* 274 καί 1956, 315. *ΑΔ* 20 (1965) 430, 22 (1967) 410, 23 (1968) 345, 24 (1969) 320-22, 25 (1970) 384, 29 (1973-74) 706, 37 (1982) 302. Πρόσφατες εργασίες έφεραν στο φώς τμήμα του αρχαίου οδόστρώματος στην περιοχή του παλαιού γυμνασίου. Για την οδό Βενιζέλου, βλ. *BCH* 1957, *Chronique* 600, *ΑΔ* 20 (1965) 433, 23 (1968) 348.

Τό οδόστρωμα αποτελείται από μεγάλες ακανόνιστες λίθινες πλάκες, οι οποίες σώζουν σέ όρισμένα σημεία τίς αΐλακες πού χάραξαν οι τροχοί άρμάτων και άμαξών (εικ. 19).

Εΰρους 4,50 μ. περίπου, οι κύριες αυτές άρτηρίες πλαισιώνονταν από πεζοδρόμια. Κάτω από τό μέσον του οδοστρώματος περνούσαν οι σωληνώσεις τών ύδραγωγών και τής άποχετεύσεως· έφοδιασμένοι με πιθόσχημα φρεάτια καθαρισμού, και με έγκάρσιες διακλαδώσεις τροφοδοτούσαν τά οικόδομήματα πού βρίσκονταν κατά μήκος αυτών τών δρόμων (εικ. 16).

Εικ. 20.
Τμή τμήματος
πλακόστρωτης οδού
(ΑΔ 27 (1972) 512.

Έκτός από τά πολυάριθμα κατάλοιπα του άρχαίου δρόμου πού βαίνει παράλληλα ή έπάλληλα πρós τήν οδό Μητροπόλεως, οι έκσκαφές έφεραν επανειλημμένα στο φως θραύσματα άρράβδωτων κιόνων, σπονδύλων, βάσεων και κιονοκράνων ιωνικού ρυθμού. Κατά τόν Ί. Τουράτσογλου, τά αρχιτεκτονικά αυτά μέλη πρέπει πιθανότατα νά ανήκαν σέ κάποια κιονοστήρικτη στοά κτισμένη κατά μήκος τής οδού, πού θά σχημάτιζε μία νία *colonnata* ανάλογη πρós εκείνες πού γνωρίζουμε στήν Έδεσσα και τήν Θεσσαλονίκη¹. Η αρχιτεκτονική αυτή διευθέτηση έμφανίζεται τήν εποχή του Τραϊανού σέ όλόκληρο τόν ρωμαϊκό κόσμο.

Οι δρόμοι τής Βέροιας χρονολογούνται στήν περίοδο τής μέγιστης οικονομικής και πολιτιστικής της άνθήσεως (άπό τόν 2ο ως τόν 3ο αϊ. μ.Χ.) και προσφέρουν άρμονικό και επιβλητικό πλαίσιο για τίς τελετές και τούς άγώνες πού διεξάγονταν στήν πρωτεύουσα του Κοινού, *μητρόπολιν και δίς νεωκόρον*. Η δεύτερη κεντρική άρτηρία, κάτω από τήν σημερινή οδό Βενιζέλου, ήταν ίσως και αυτή έφοδιασμένη με κιονοστοιχία.

Τμήματα του δικτύου τών δευτερευουσών οδών, παράλληλων ή κάθετων στους δύο κύριους άξονες, ανακαλύφθηκαν σέ πολλά σημεία τής Βέροιας. Στενότερες άπό τίς προηγούμενες (μεταξύ 2,50 και 3,50 μ.), έμφανίζουν τόν ίδιο τύπο έπιμελημένης πλακοστρώσεως και είναι έφοδιασμένες με παρόμοιο σύστημα υπόγειων άγωγών. Έχουν αναγνωρισθεί δύο

1. ΑΔ 25 (1970) 381, 20 (1965) 431, 24 (1969) 321-22. Πρβλ. Αικατερίνη Ρωμοπούλου-Ίω. Τουράτσογλου, *Μακεδονικά* 14 (1974) 166.

ἐγκάρσιοι δρόμοι: ὁ ἕνας κατά μήκος τῆς ὁδοῦ Ἴπποκράτους (Ο.Τ. 80 καί 135)· ὁ δεύτερος, παράλληλος πρὸς τὴν σημερινή ὁδὸ Μυτιλέκα, περνᾷ ἀπὸ τὸ κέντρο τοῦ Ο.Τ. 58¹. Ἕνα ἄλλο τμήμα, ἐγκάρσιο στὴν ὁδὸ Βενιζέλου, ἀνακαλύφθηκε στὴν γωνία τῶν ὁδῶν Μαλακούση καὶ Βενιζέλου (Ο.Τ. 157-209).

Στὴν ὁδὸ Ἴ�καταμαχήτου (Ο.Τ. 153-155) ἦλθε στό φῶς ἕνα μεγάλο τμήμα δρόμου πλάτους 3 μ., παράλληλου στὴν ὁδὸ Βενιζέλου, πού φαίνεται νά ἀκολουθεῖ τὴν καμπύλη τῆς κοίτης τοῦ Τριποτάμου. Δέν ἀποκλείεται νά ἔβαινε παράλληλα πρὸς τὴν γραμμὴ τῶν τειχῶν (τά ὁποῖα συνελπῶς θά βρισκόνταν κατά μήκος τοῦ χειμάρρου), ὅπως οἱ «περιφερικοί» ἐκεῖνοι δρόμοι πού ἀναπτύσσονται στὴν βάση τῶν τειχῶν πολλῶν ὀχυρωμένων πόλεων γιὰ νά ἐξασφαλίζουν τὴν ἀνετη κυκλοφορία τῶν στρατευμάτων σέ στιγμὲς κινδύνου².

Οἱ λιγοστὲς καὶ ἀποσπασματικὲς αὐτὲς μαρτυρίες γιὰ τὸ δίκτυο τῶν ρωμαϊκῶν δρόμων δέν ἐπιτρέπουν τὴν διαμόρφωση πλήρους εἰκόνας γιὰ τὴν Βέροια καὶ τὴν ἔκτασή της κατά τὴν περίοδο αὐτῆς τῆς ἱστορίας της. Ἄγνωστο παραμένει ἂν ἡ πόλη κάλυπτε ὅλην τὴν ἔκταση πού ἀφόριζαν τὰ τείχη της, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Delacoulonche. «Ἡ σύγχρονη πόλη (...) δέν καταλαμβάνει ὅλο τὸ ἀνδρῶ (...). Ἀντίθετα, στό παρελθόν τὸ γέμιζε ὅλο, ὅπως μπορεῖ κανεῖς νά διαπιστώσει ἂν ἀκολουθήσει τὰ κατάλοιπα τῶν ὀχυρώσεων πού ἐπιστέφουν ὅλην τὴν παρυφὴ τοῦ ἀνδρῶου»³. Τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ δέν εἶναι βέβαιον, ἂν κρίνει κανεῖς ἀπὸ ἄλλες ὀχυρωμένες πόλεις, ὅπου ἡ περίμετρος τῶν τειχῶν δέν σχετίζεται μὲ τὴν ἐπιφάνεια πού καταλαμβάνει ὁ οἰκισμένος χώρος, ἀλλὰ ὑπακούει σέ γεωγραφικὲς (διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους) ἢ στρατηγικὲς ἐπιταγές⁴. Στὴν Βέροια, τὰ τείχη ἀκολουθοῦν τὴν παρυφὴ τοῦ ἀνδρῶου. Σύμφωνα μὲ τὰ σημερινὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα φαίνεται ὅτι ἡ ἀρχαία πόλη, τόσο κατά τὴν ρωμαϊκὴ ὅσο καὶ κατά τὴν ἑλληνιστικὴν περίοδο, εἶχε ἀναπτυχθεῖ σέ περιορισμένη ἔκταση τῆς ἐπιφανείας. Στὸν ΒΑ τομέα (Ο.Τ. 176 ὡς 196 χονδρικῶς) τίποτε δέν βρέθηκε. Ὁ ὀχυρωματικὸς περίβολος τῆς Βέροιας ἔπρεπε νά εἶναι ἐκτεταμένος, γιὰ νά προστατεῦει σέ περίπτωση ἐξωτερικῆς ἀπειλῆς, πέραν τοῦ οἰκισμένου χώρου, τοὺς ἀναγκαίους γιὰ τὴν ἐπιβίωση ἀνθρώπων καὶ ζώων βοσκοτόπους καὶ λιβάδια, καθὼς ἐπίσης καὶ τὸν πληθυσμὸ τῆς χώρας τῆς πόλεως, πού θά ἀναζητοῦσε καταφύγιο μαζί μὲ τὰ ὑπάρχοντά του ἐντὸς τῶν τειχῶν⁵.

1. ΑΔ 32 (1977) 224 καὶ 33 (1978) 268: πλάτους 2,70 μ., τὸ τμήμα αὐτὸ τῆς ρωμαϊκῆς ὁδοῦ εἶναι ἐπίσης ἐφοδιασμένο μὲ πεζοδρόμια καὶ στρωμένο μὲ ἀκανόνιστες λίθινες πλάκες. Τὴν γραμμὴ τοῦ δρόμου ἀκολουθοῦν ἀγωγοὶ ὑδροδότησης καὶ φρεάτια καθαρισμοῦ.

2. ΑΔ 20 (1965) 432 καὶ 25 (1970) 385.

3. Delacoulonche 107.

4. Πρβλ. R. Martin, *L'urbanisme dans la Grèce antique* (Παρίσι 1974²) 37, ὁ ὁποῖος ἐπικαλεῖται τὰ τείχη τοῦ Θυρρείου στὴν βόρεια Ἀκαρνανία, ὅπου ἡ περίμετρος τοῦ τείχους φθάνει τὰ 10 χλμ, ἐνῶ ἡ κατοικημένη ζώνη περικλείεται σέ μία περίμετρο 3 χιλιομέτρων. Ἀνάλογη σχέση διαπιστώνεται καὶ στὴν περίπτωση τῆς Πλευρώνας, τῆς Παλαίρου, τοῦ Στρατόου καὶ τῆς Ἀμφιπόλεως.

5. Ὁ Struck (40-41) παραθέτει τὸ κείμενο τοῦ Ἰωάννη Δ' Καντακουζηνοῦ, ὁ ὁποῖος ὑπογραμμίζει τὴν μεγάλη ἔκταση τῆς ἐπιφανείας πού περιέβαλλαν τὰ τείχη, περικλείοντας ἀρκετὰ λιβάδια καὶ βοσκές γιὰ νά τραφοῦν τὰ ποίμνια κατά τὴν περίοδο τῆς κατοχῆς τῆς Βέροιας ἀπὸ τοὺς Σέρβους, τὸ 1347.

ΟΙ ΤΑΦΟΙ

Ἡ ραγδαία ἀνάπτυξη τῆς Βέροιας μετὰ τὸν Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο καί ἡ ἐξάπλωση τοῦ οἰκοδομικοῦ ἴσοῦ ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη, ὀδήγησε στὴν τυχαία ἀνακάλυψη καί, στὴν συνέχεια, στὴν μεθοδική ἔρευνα πολλῶν ἀρχαίων νεκροπόλεων¹, πού βρίσκονταν, ὅπως σέ ὅλες τίς μακεδονικές πόλεις, γύρω ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ περίμετρο τοῦ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου, ἀρχικῶς σέ μεγάλη ἀπόσταση καί ἀργότερα πλησιέστερα. Ἡ μελέτη τῶν νεκροπόλεων, οἱ ὁποῖες ἐκτείνονται κατὰ μῆκος τῶν μεγάλων δρόμων πού ὀδηγοῦν στὴν πόλη, παρουσιάζει πολλαπλὸ ἐνδιαφέρον τόσο γιὰ τὰ ταφικά ἔθιμα καί δοξασίες, ὅσο καί γιὰ τὴν δημογραφικὴ, τὴν οἰκονομικὴ καί τὴν κοινωνικὴ ἐξέλιξη τῆς Βέροιας κατὰ τὴν ἀρχαιότητα.

Συγκεκριμένα ἵχνη ἐγκαταστάσεως κατὰ τοὺς ἀρχαίους καί κλασσικούς χρόνους δὲν διασώζονται, ἐκτὸς ἀπὸ μερικά ὄστρακα. Ἡ ἀνακάλυψη ὁμως νεκροπόλεων πού χρονολογοῦνται στὴν περίοδο 550-450 π.Χ. ἀποτελεῖ ἀδιαφιλονείκητο τεκμήριο γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῆς πόλεως ἤδη ἀπὸ τὸ 6ο αἰ.² Μία πρώτη νεκρόπολη τῶν κλασσικῶν χρόνων, μέ 24 τάφους, ἐντοπίσθηκε τυχαῖα στὰ βορειοανατολικά τῆς πόλεως κατὰ τὰ ἔργα διαπλατύνσεως τῆς ὁδοῦ πρὸς τὴν Θεσσαλονίκη, κοντὰ στὸ Ο.Τ. 290³, καί πιὸ πρόσφατα στὸ Ο.Τ. 303⁴.

Μία δευτέρη νεκρόπολη τῶν κλασσικῶν χρόνων ἐντοπίσθηκε στὸν νοτιοανατολικὸ τομέα (Ο.Τ. 323). Χρησιμοποιήθηκε μετὰ τὸ 350 π.Χ., ἀργότερα καταστράφηκε γιὰ νὰ ἐπαναχρησιμοποιηθεῖ ἐν μέρει καί πάλι γιὰ τὴν κατασκευὴ πενήντα περίπου κιβωτιόσχημων τάφων κατὰ τὸν 2ο αἰ.⁵

Οἱ τάφοι τῶν κλασσικῶν χρόνων εἶναι ἀπέριπτοι. Ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἓνα ἀπλό ὄρυγμα, λαξευμένο στὸν μαλακὸ ὑποκίτρινο βράχο, μέ τοιχώματα συνήθως γυμνά, ἀντίθετα πρὸς τοὺς ὠραίους σύγχρονους τάφους πού βρίσκονται στὴν Πέλλα καί τὴν Ἀμφίπολη, τῶν ὁποίων τὰ ζωγραφισμένα τοιχώματα διασώξουν ὠραίες διακοσμητικὲς συνθέσεις. Οἱ κιβωτιόσχημοι αὐτοὶ τάφοι περιεῖχαν πτωχὰ κτερίσματα: ἐρυθρόμορφα ἀττικά ἀγγεῖα, πού πιστοποιοῦν τίς ἐμπορικὲς σχέσεις μέ τὴν Ἀθήνα κατὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, χάλκινα καί χρυσὰ κοσμήματα γιὰ τίς γυναῖκες, ὅπλα γιὰ τοὺς ἄνδρες.

1. Οἱ ἐτήσιες ἐκθέσεις τῶν ἀνασκαφῶν στὸ *Bulletin de Correspondance Hellénique* καί τὸ *Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον* ἀναφέρουν κάθε χρόνο πολυάριθμες ἀνακαλύψεις τάφων. Τὸ 1977 ἀνεσκάφησαν 30 λακκοειδεῖς τάφοι. Τὸ 1990 ἀναφέρθηκαν 80 (Βικτωρία Ἀλλαμανῆ-Σουρῆ, *Ἑλληνιστικὴ κερραμεικὴ ἀπὸ τὴ Μακεδονία* [Θεσσαλονίκη 1991, ὑπεύθυνη ἐκδόσεως Στέλλα Δροῦγου] 65-73).

2. Ἐνας τάφος τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. εἶχε ἤδη ἐπισημανθεῖ ἀπὸ τὸν Χ. Μακαρόνα («Χρονικά Ἀρχαιολογικά», *Μακεδονικά* 2 [1941-1952] 628, ἀρ. 63). Ἄλλοι ἀνακαλύφθηκαν πιὸ πρόσφατα (Βικτωρία Ἀλλαμανῆ-Σουρῆ-Μαρία Ἀποστόλου, «Σωστικές ἀνασκαφές στὴν Βέροια», *ΑΕΜΘ* 6 [1992] 97-103).

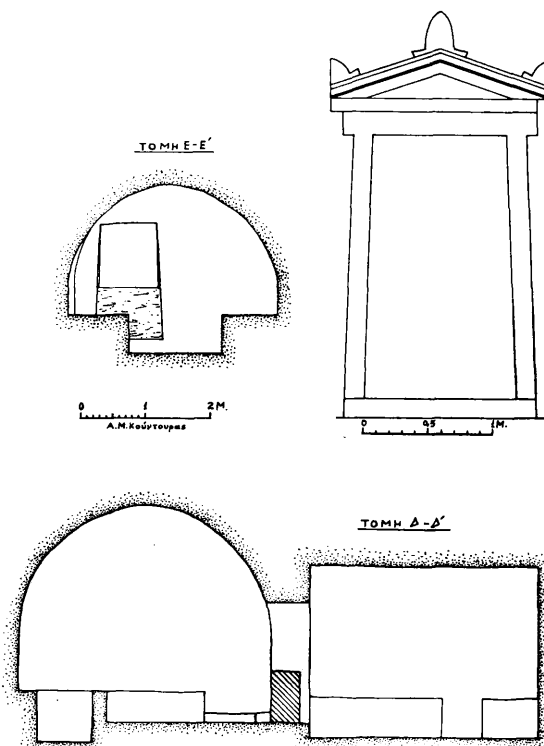
3. *ΑΔ* 29 (1973-74) 714-15.

4. Ὅ.π.

5. *ΑΔ* 38 (1983) 303.

Στίς έλληνιστικές νεκροπόλεις, οί όποίες άναπτύσσονται σέ νέες έκτάσεις γύρω άπό τήν πόλη, παρατηρείται μία μεταβολή στίς ταφικές συνήθειες, ή όποία παρακολουθεϊ τήν αύξηση του πληθυσμου και τήν άνύψωση του βιοτικού έπιπέδου. Η σημαντικότερη για τόν αριθμό των τάφων, τόν πλοΰτο των κτερισμάτων και τόν μνημειακό χαρακτήρα των κατασκευών ομάδα τάφων έμφανίζεται κατά τόν 3ο και 2ο αϊ. π.Χ.¹ Πρόκειται για θαλαμωτούς τάφους λαξευμένους στον βράχο (εικ. 21). Οί παλαιότεροι βρίσκονται στην παρυφή των νεκροπόλεων του 4ου αϊ., στα βορειοανατολικά και τά νοτιοανατολικά. Αργότερα συγκεντρώνονται γύρω άπό τήν περίμετρο των τειχών, κατά μήκος τής όδοϋ προς τήν Πιερία (Ο.Τ. 365-66, 371) στον Νότο, στην περιοχή τής Βόρειας πύλης (Ο.Τ. 303 έως 307), και στην αντίπερα όχθη του Τριποτάμου (Ο.Τ. 399)².

Οί τάφοι αυτοί αποτελούνται κατά κανόνα άπό ένα στενό βαθμιδωτό ή κατωφερικό διάδρομο (τόν δρόμο), μία πρόσοψη έπενδεδυμένη μέ κονίαμα, μέ αρχιτεκτονική διαμόρφωση και θύρα ξύλινη μέ αετωματική έπίστεψη, και άπό έναν ή δύο (σπανίως τρεις) θαλάμους, λαξευμένους στον βράχο και έφοδιασμένους μέ τρεις ταφικές κλίνες σέ σχήμα Π, έπίσης λαξευμένες στον βράχο, όπως και οί κόγχες για τήν έναπόθεση προσφορών. Πολλοί άπό αυτούς τους τάφους χρησιμοποιήθηκαν άπό πολλές γενεές και διαπλατύνθηκαν μέ τήν λάξευση «τόπων» για τήν έναπόθεση νεκρών και όρθογώνιων κογχών. Τά κτερίσματα, εϋτελή και πανομοιότυπα, περιλαμβάνουν άντικείμενα τοπικής κεραιμεικής, νομίσματα και κοσμήματα. Οί πλουσιότεροι τάφοι έντοπίσθηκαν στα βορειοανατολικά³.

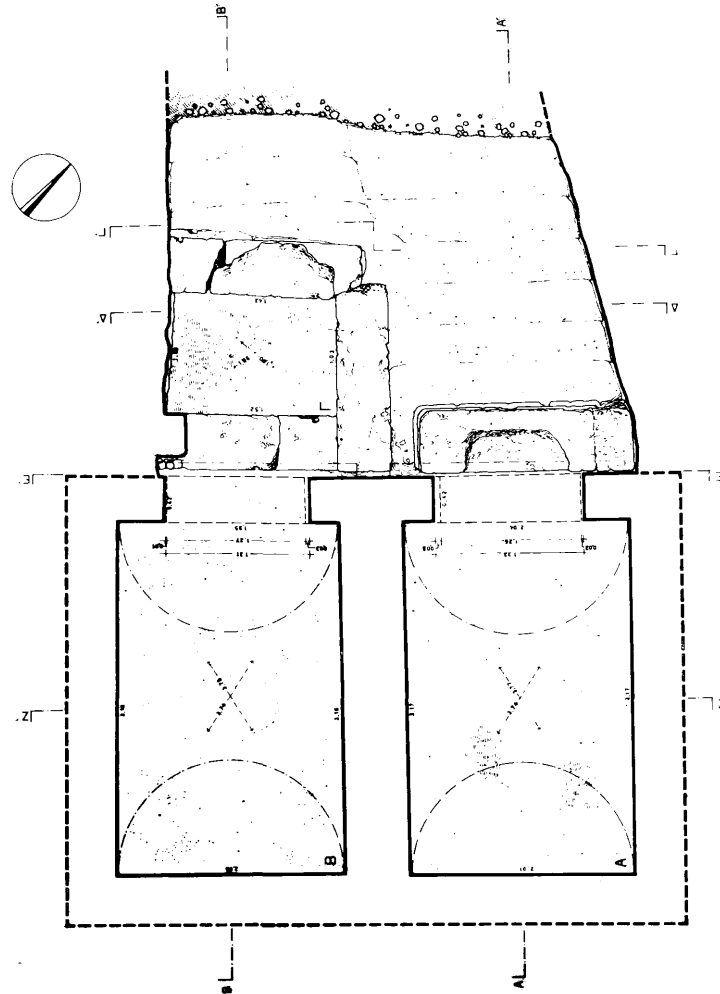
Εικ 21. Τομές και όψη τής θύρας ύπόγειου θαλαμωτού τάφου, λαξευμένον στον βράχο (3ος-2ος αϊ. π.Χ., ΑΔ 23 [1968] 347).

1. ΑΔ 35 (1980) 409.

2. Βλ. Δρούγου - Τουράτσουλου 16-18.

3. ΑΔ 36 (1981) 324. Βικτωρία Άλλαμανή-Σουρη, *Έλληνιστική κεραιμεική από τή Μακεδονία* [Θεσσαλονίκη 1991, ύπεύθυνη έκδοσης Στέλλα Δρούγου] 65-73).

Αυτός ο τύπος τάφου είναι ευρύτατα διαδεδομένος στην Μακεδονία (Πέλλα, Ἀμφίπολις), αλλά και στην Αιτωλία και την Ἀκαρνανία, καθώς και στην Κύπρο. Ἡ «μνημειακή» τους πρόσοψη, ὁ δρόμος καὶ ἡ θολωτή ὄροφή ἐμπνέονται ταπεινά ἀπὸ τοὺς λεγόμενους «μακεδονικούς» τάφους (εἰκ. 22), τῶν ὁποίων σπάνια μόνον δείγματα ἀπαντοῦν στὴν Βέροια καὶ οἱ ὁποῖοι κατασκευάσθηκαν στὴν Μακεδονία μετὰ 350 καὶ 175 π.Χ. περίπου γιὰ τὶς πανίσχυρες οἰκογένειες τῆς ἀριστοκρατίας¹.

Εἰκ. 22. «Δίδυμοι» τάφοι μακεδονικοῦ τύπου, Ο.Τ.347.

1. Βικτωρία Αλλαμανή-Σουρή, *Ἑλληνιστικὴ κεραμεικὴ ἀπὸ τὴν Μακεδονία* (Θεσσαλονίκη 1970) 74: στή βορειοανατολικὰ (Ο.Τ. 276) καὶ στή νοτιοανατολικὰ (Ο.Τ. 323 καὶ 347). Οἱ «μακεδονικοὶ» αὐτοὶ τάφοι, τὸ ὠραιότερο δείγμα τῶν ὁποίων εἶναι ὁ βασιλικὸς τάφος τοῦ Φιλίππου Β' στὴν Βεργίνα, εἶναι ὑπόγεια καμαροσκεπῆ οἰκοδομήματα, καλυμμένα μετὰ χῶμα πού σωρεῖται σὲ τύμβο (τοῦμπα), γύρω ἀπὸ τὸν ὁποῖο φυτεύονται δένδρα. Φέρουν ἐπιμελημένο διάκοσμο μετὰ ναόσχημες προσόψεις. Ὁ ὀρθογώνιος νεκρικός θάλαμος εἶναι ἐφοδιασμένος μετὰ ταφικὴ κλίνη καὶ κόγχες γιὰ τὶς προσφορές. Οἱ τοῖχοι φέρουν ἐξωτερικὰ καὶ ἐσωτερικὰ ζωγραφιστὸ διάκοσμο μετὰ ζωηρὰ χρώματα. Ἡ ἐμφάνιση τῶν καμαροσκεπῶν αὐτῶν τάφων συμπίπτει μετὰ τὴν βασιλεία τοῦ Φιλίππου Β', ὁ ὁποῖος εἶχε ἐνστερνισθεῖ τὶς ἀρχές πού διατυπώθηκαν ἀπὸ τὸν Πλάτωνα στοὺς *Νόμους* του. Ὁ φιλόσοφος προβάλλει αὐτὸν τὸν τύπο «ἡρωϊκοῦ» τάφου, καλυμμένο μετὰ τύμβο ὅμοιο μετὰ ἐκεῖνον πού κατασκευάσθηκε γιὰ τὸν Πάτροκλο σύμφωνα μετὰ τὴν *Τλιάδα*.

Ἀπό τὴν ἐπαύριο τῆς ρωμαϊκῆς κατακτῆσεως, ἤδη πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., ἡ χρῆση τέτοιων μεγάλων καὶ πολυδάπανων τάφων, τελευταίων κατοικιῶν μιᾶς ἐξουθενωμένης ἀριστοκρατίας, θά ἐκλείψει. Δέν ἀπομένουν παρὰ οἱ ταπεινότεροι τύποι ταφῆς, ἡ χρῆση ἀπλῶν λακκοειδῶν τάφων, ἐπάνω στοὺς ὁποίους στήνεται μία ἐπιτύμβια στήλη. Οἱ ρωμαϊκῆς νεκροπόλεις ἐκτείνονται κυρίως στὰ βόρεια τῆς πόλεως, κατὰ μῆκος τῶν ὁδῶν πρὸς τὴν Ἔδεσσα καὶ τὴν Θεσσαλονίκη, καθὼς ἐπίσης στὰ νοτιοδυτικὰ καὶ στὰ νοτιοανατολικὰ, κοντὰ στὶς ἀρχαιότερες νεκροπόλεις. Τὰ κτερίσματα, πτωχὰ, περιορίζονται σέ πῆλινα ἀγγεῖα καί, σπανιότερα, σέ λιγοστὰ κοσμήματα.

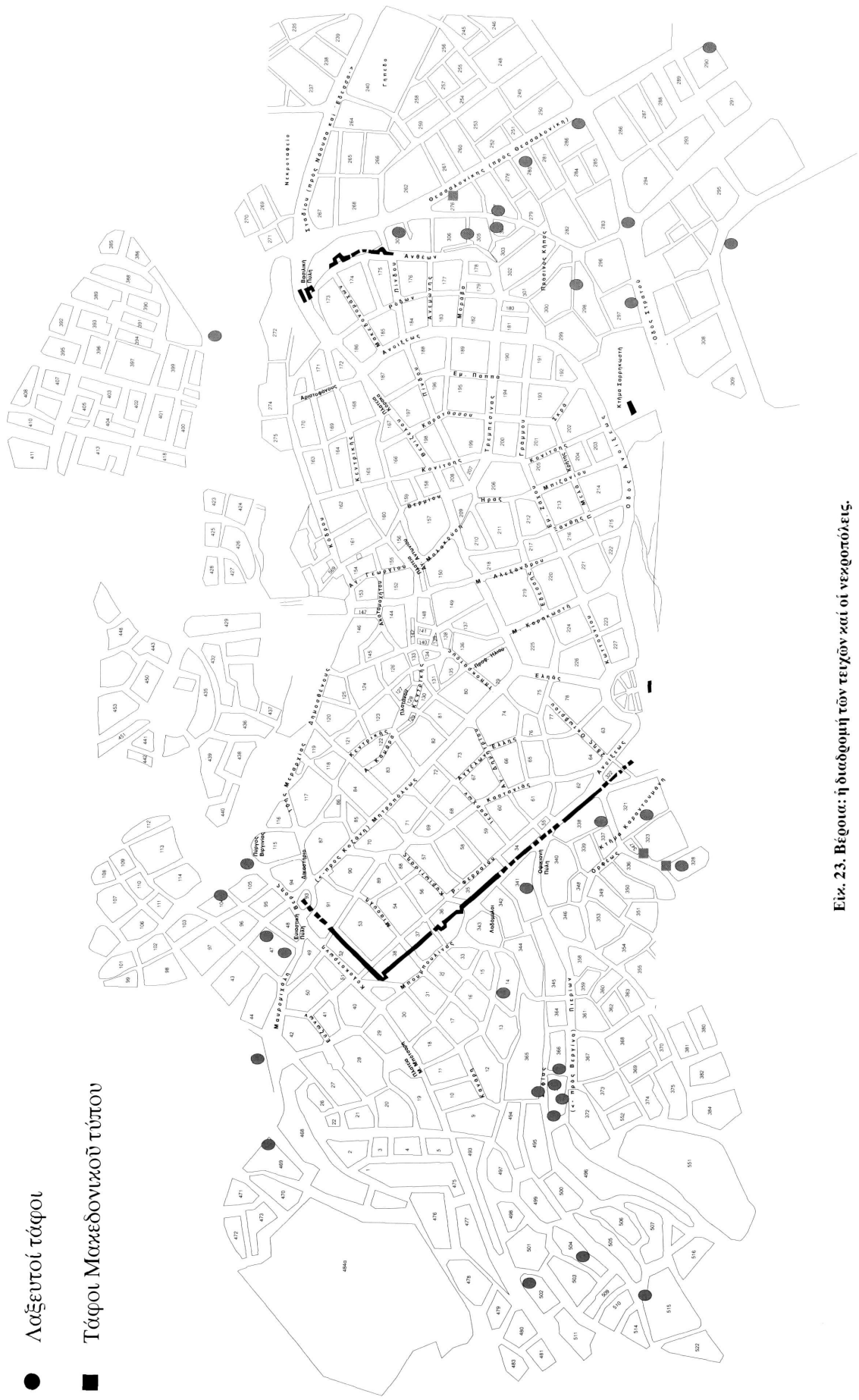
Σαφῆς μεταβολὴ σημειώνεται κατὰ τὸν 2ο καὶ 3ο αἰ. μ.Χ., ὅταν ἡ Βέροια βρῖσκεται στὸ ἀπόγειο τῆς δυνάμεώς της: οἱ λακκοειδεῖς τάφοι, μεγαλύτεροι τώρα, σημαδεύονται μὲ στήλες καὶ βωμούς μαρμαρίνου, διακοσμημένους μὲ ἀνάγλυφες παραστάσεις, πού συμπληρώνουν ἐπιγραφές ἀφιερωμένες ἀπὸ τὴν οἰκογένεια ἢ τοὺς φίλους τοῦ νεκροῦ. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς λίθους ἐπαναχρησιμοποιήθηκαν στὸ βόρειο καὶ στὸ νοτιοδυτικὸ τείχος τῆς πόλεως¹.

Ἄν οἱ τελευταῖες κατοικίες τῶν ἀρχαίων Βεροιαίων ἔχουν μὲ βεβαιότητα ἐπισημανθεῖ, τίποτε ἀντιθέτως δέν βρέθηκε ἀπὸ τίς κατοικίες τους στὴν πόλη. Εἶναι κατὰ συνέπειαν ἀδύνατον νὰ ἐντοπισθοῦν ἐπακριβῶς οἱ συνοικίες κατοικίας πλουσίων ἢ πτωχῶν, τεχνιτῶν ἢ ἐμπόρων. Σέ πρόσφατη ἔρευνα² ὑποστηρίχθηκε ὅτι ἡ μελέτη τῶν νεκροπόλεων θά μποροῦσε νὰ προσφέρει κάποια νήματα γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τῶν «ἀριστοκρατικῶν» ἀλλὰ καὶ τῶν λαϊκῶν συνοικιῶν: κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο οἱ πτωχότεροι τάφοι ἐντοπίζονται στὰ νότια τῆς Βέροιας, κατὰ μῆκος τῆς ἀρχαίας (καὶ τῆς σύγχρονης) ὁδοῦ πρὸς τὴν Πιερία (Ο.Τ. 365-66 καὶ 371), ἐνῶ οἱ πλουσιότεροι καὶ μεγαλύτεροι ἐκτείνονται στὸν Βόρειο τομέα, κατὰ μῆκος τῶν ὁδῶν πρὸς τὴν Ἔδεσσα καὶ τὴν Θεσσαλονίκη. Ἡ τοπογραφικὴ αὐτὴ διάκριση, πού παρατηρεῖται ἤδη ἀπὸ τὸν 3ο αἰ., συνεχίζεται καὶ κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους. Ἄν θεωρηθεῖ ὅτι τὸ μέγεθος τοῦ τάφου εἶναι ἀνάλογο πρὸς τὴν κοινωνικὴ θέση τοῦ νεκροῦ, μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι ὁ βορειοανατολικὸς τομεὺς τῆς Βέροιας συγκέντρωνε τίς εὐπορότερες κοινωνικῆς τάξεις, ἐνῶ στὸν νότιο τομέα κατοικοῦσαν οἱ ἀσθενέστερες τάξεις. Ὡστόσο, ἡ πρόσφατη ἀνακάλυψη ἐνός «μακεδονικοῦ» τάφου στὸ Ο.Τ. 323, δηλαδὴ στὰ νοτιοανατολικά, ἐπιβάλλει ἴσως τὴν ἀναθεώρηση αὐτῶν τῶν συμπερασμάτων³.

1. Tatakis 437 καὶ 504-13.

2. Δροῦγου - Τουράτσογλου 112.

3. ΑΔ 39 (1984) 260 καὶ 29 (1973-74) 701. Βικτωρία Ἀλλαμανῆ-Σουρῆ, Ἑλληνιστικὴ κεραμικὴ ἀπὸ τὴν Μακεδονία (Θεσσαλονίκη 1990) 81-85.

● Λαξευτοί τάφοι

■ Τάφοι Μακεδονικού τύπου

Εικ. 23. Βέροια: η διαδρομή των τεχνών και οι νεκροτόμεις.

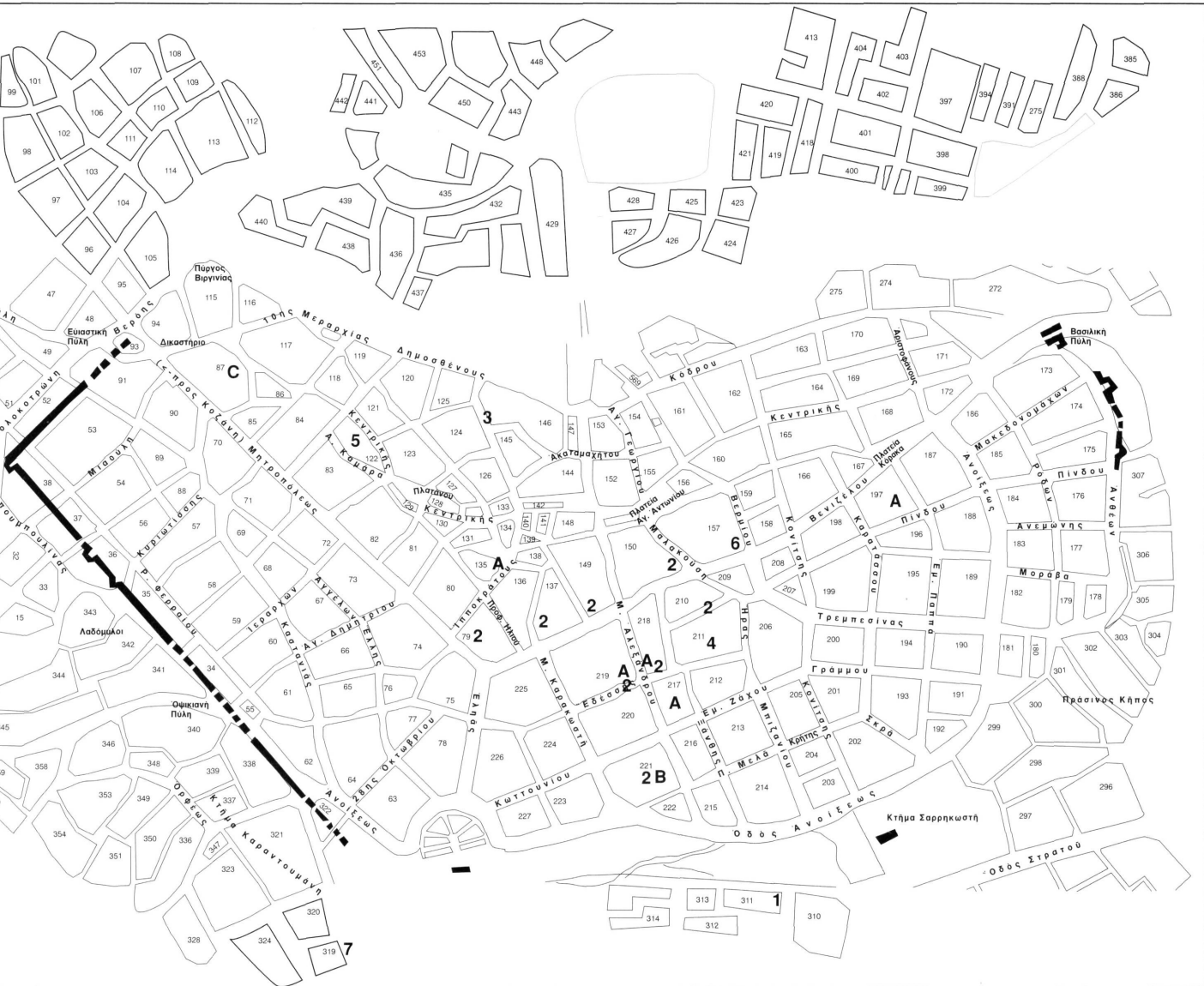
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΤΑ ΚΕΝΤΡΑ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΒΙΟΥ

Οί επιγραφικές πηγές αποκαλύπτουν την ύπαρξη στην Βέροια πολλών δημόσιων οικοδομημάτων –ιερών, στοών, γυμνασίων και άλλων. Τά αρχαιολογικά ωστόσο κατάλοιπα σιγοῦν πεισματικά, καθώς ἡ ἀποσπασματική τους κατάσταση δέν ἐπιτρέπει οὔτε τήν ἀποκατάσταση τῶν ἀρχικῶν κατόψεων, οὔτε κατά συνέπειαν καί τήν ἀναγνώριση τοῦ προορισμοῦ τους. Κατάσταση παράδοξη λοιπόν, ἀφοῦ θέτει στήν διάθεσή μας πλῆθος συγκεκριμένων πληροφοριῶν, τίς ὅποῖες ὁμως ἐλάχιστα μποροῦμε συνήθως νά ἐκμεταλλευθοῦμε.

Ὅπως δὴποτε, στήν προσπάθεια νά ἐντοπισθεῖ σέ κάθε Ο.Τ. τοῦ πολεοδομικοῦ σχεδίου, κατά τό δυνατόν ἐπακριβῶς, μέ τήν βοήθεια τῶν ἀνασκαφικῶν ἐκθέσεων, τό σημεῖο ὅπου ἀνακαλύφθηκε κάθε συγκεκριμένο ἀρχαιολογικό εὔρημα, κάθε ἐπιγραφή καί κάθε νόμισμα, φαίνεται μερικές φορές δυνατόν νά διατυπωθεῖ κάποια ὑπόθεση ἢ καί –σπανιότερα– νά συναχθεῖ κάποιο συμπέρασμα σχετικά μέ τήν θέση συγκεκριμένων κτηρίων τῆς ἀρχαίας Βέροιας.

Παρ' ὅλον ὅτι, προκειμένου γιά τόν ἑλληνικό κόσμο, εἶναι μάταιο νά ἐπιχειρήσει κανεῖς νά ἀποσυνδέσει τόν πολιτικό ἀπό τόν θρησκευτικό βῖο –οἱ διασύνδεσεις μεταξύ θρησκευτικῶν καί πολιτικῶν δραστηριοτήτων εἶναι προφανεῖς σέ ὅλα τά δημόσια οικοδομήματα– ἡ τοπογραφική μας ἔρευνα, τόσο γιά τήν ἑλληνιστική ὅσο καί γιά τήν ρωμαϊκή περίοδο, θά ἀρχίσει μέ τήν προσπάθεια ἐντοπισμοῦ τοῦ ζωτικοῦ κέντρου τῆς πόλεως, τῆς ἀγορᾶς, ὅπου συγκεντρώνονται ὅλες οἱ πολιτικές, διοικητικές καί οἰκονομικές λειτουργίες τῆς πόλεως. Ἐπειτα θά μελετηθοῦν τά ἱερά καί, τέλος, τό γυμνάσιο καί τό θέατρο.

Εἰκ. 24. Πιθανές
 κυριότερων δημ
 οϊοδομημάτων

Ἑλληνιστικά

- 1. Στάδιο
- 2. Δημόσια Κ
- 3. Ἱερό τοῦ Ἑ
- Κυναγίδα
- 4. Ἀσκληπιεῖ
- 5. Ἱερό τοῦ Δ
- 6. Ἀγορά
- 7. Γυμνάσιο

Ρωμαϊκά

- A. Θέριμες
- B. Ὡδεῖο
- C. Ἱερό τῶν Σ

Η ΑΓΟΡΑ ΚΑΙ ΤΑ ΚΕΝΤΡΑ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΒΙΟΥ

Ἡ κεντρική πλατεία τῆς ἀρχαίας πόλεως, ἡ ἀγορά τῶν Ἑλλήνων, –τό forum τῶν Ῥωμαίων– ἀποτελεῖ τὴν ὑλικὴ ἔκφραση τῆς πολιτικῆς κοινότητος. Τόπος ἱερός, μέ ἀπαγορευμένη τὴν πρόσβαση γιὰ τοὺς μισροὺς, ὅπου θεοὶ καὶ ἥρωες προΐστανται τοῦ δημοσίου βίου τῆς πόλεως, τόπος πολιτικῶν καὶ δικαστικῶν δραστηριοτήτων, κέντρο διοικητικὸ καὶ, τέλος, τόπος ἐμπορίου, ἡ ἀγορὰ συγκεντρώνει τὰ ἀπαραίτητα γιὰ κάθε μία ἀπὸ αὐτὲς τὶς δραστηριότητες οἰκοδομήματα. Ὅπως σὲ ὅλες τὶς ἑλληνικὲς πόλεις, ἡ ἀγορὰ ἀποτελεῖ ἀναπόσπαστο τμῆμα τοῦ μακεδονικοῦ πολιτικοῦ τοπίου, ὅπως ἄλλωστε καὶ τὸ θέατρο, τὸ γυμνάσιο καὶ οἱ ναοί.

Γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τῆς ἀγορᾶς τῆς Βέροιας, θά ἐξετασθοῦν δύο εἰδῶν πηγές:

1. Ἐπιγραφικὲς πηγές.

Ἡ πρώτη συστηματικὴ ἀνασκαφὴ πού ἐγίνε στὴν Βέροια τὸ 1940 ἀπέδωσε, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, ἓναν ἀληθινὸ θησαυρὸ ἐπιγραφῶν: ἡ κατεδάφιση ἑνὸς πύργου πού ἀνέλαβε ὁ Ν. Κοτζιάς κοντὰ στὴν Βόρεια πύλη τοῦ ὄχυρωματικοῦ περιβόλου, ἀποκάλυψε τριάντα περίπου τιμητικὲς ἐπιγραφές τοῦ 2ου καὶ τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., μαζί μέ μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ποικίλων ρυθμῶν. Ὁ Γερμανὸς Ο. Walter πού δημοσίευσε τὶς ἐπιγραφές αὐτές, οἱ ὁποῖες εἶχαν ὅλες ἰδρυθεῖ ἀπὸ τὸ Κοινοτῶν Μακεδόνων πρὸς τιμὴν διάφορων ἀρχόντων, πιστεύει ὅτι δέν μπορεῖ νὰ προέρχονται παρὰ ἀπὸ τὴν ἀγορὰ, πού θά βρισκόταν ἀσφαλῶς στὸν Βόρειο τομέα τῆς πόλεως¹.

Στὸν βόρειο αὐτὸν τομέα τῆς Βέροιας βρέθηκαν πράγματι πολλὲς ἀκόμη τιμητικὲς ἐπιγραφές. Ἦδη ὁ Delacoulonche παρατηροῦσε ὅτι «στὴν αὐλὴ τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου» (Ο.Τ. 157) ὑπῆρχε μία βάση ἀνδριάντος, πού σήμερα ἔχει χαθεῖ, ἰδρυμένη ἀπὸ τὴν βουλὴ καὶ τοὺς νέους πρὸς τιμὴν ἑνὸς γενναϊόδωρου γυμνασιάρχου (2ος ἢ 3ος αἰ. μ.Χ.)².

Τὸ 1954, στό Ο.Τ. 137, ἦλθε στό φῶς μία ἄλλη ἐπιγραφή, πού εἶχε ἰδρυθεῖ ἀπὸ κάποιον ἐφήβαρχο πρὸς τιμὴν γυμνασιάρχου (1ος αἰ. μ.Χ.)³. Τέλος, ἡ ἀγορὰ καὶ τὸ ἐκεῖ πολύκρηνον καὶ ὁ ἐξαγωγὸς ὑδάτων ἀναφέρονται σὲ ἐπιγραφή πού ἀνακαλύφθηκε πρόσφατα⁴.

1. O. Walter, "Archäologische Funde", AA 57 (1942) 172-87.

2. Delacoulonche 248, ἀρ. 37 (EKMA' 114). Πρβλ. Tataki ἀρ. 1112.

3. BCH 1955, 274 (EKMA' 123).

4. EKMA' 41.

2. Ἀρχαιολογικές πηγές

Στίς πολυάριθμες τιμητικές επιγραφές πού βρέθηκαν στὸν Βόρειο τομέα ἔρχονται πρόσφατα νά προστεθοῦν πλούσια ἀρχαιολογικά εὐρήματα ἀπὸ τὴν περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὴν πλατεία τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου (Ο.Τ. 150-157): πολλὰ ἀρχιτεκτονικά κατάλοιπα τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων ἐντοπίσθηκαν σὲ μία στενὴ περίμετρο, πού ὁρίζεται στὰ ἀνατολικά ἀπὸ τὴν ὁδὸ Παύλου Μελά, στὰ δυτικά ἀπὸ τὴν ὁδὸ Κεντρικῆς, στὰ νότια ἀπὸ τὴν ὁδὸ Βικέλα καὶ στὰ βόρεια ἀπὸ τὴν πλατεία Ἁγίου Ἀντωνίου (Ο.Τ. 79, 136, 137, 149, 150, 156, 157, 210-12, 217, 221-25)¹.

Οἱ ἐντυπωσιακὲς διαστάσεις αὐτῶν τῶν ἔρειπίων, ἡ ποιότης τῶν ὑλικῶν, τὸ πάχος τῶν πῶρινων τοίχων τους μὲ τοὺς καλοπελεκημένους δόμους καὶ τὴν ἐπιμελημένη ἰσοδομικὴ τοιχοποιία ὑποβάλλουν τὴν σκέψη ὅτι δὲν μπορεῖ παρὰ νά πρόκειται γιὰ δημόσια οἰκοδομήματα, τὰ ὁποῖα κατὰ κανόνα βρισκονται συγκεντρωμένα γύρω ἀπὸ τὴν ἀγορὰ τῶν ἑλληνικῶν καὶ ρωμαϊκῶν πόλεων.

Πρῶτα ἀνακαλύφθηκαν τυχαῖα κάτω ἀπὸ τὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου τὰ θεμέλια καὶ τμήματα τῆς ἀνωδομῆς ἑνὸς μεγάλου ἑλληνιστικοῦ οἰκοδομήματος². Οἱ σωστικὲς ἀνασκαφὲς πού ἀκολούθησαν στὸν ἴδιο τομέα ἔφεραν μὲ τὰ χρόνια στὸ φῶς ἕνα πολυτελὲς δημόσιο οἰκοδομημα μνημειακῶν διαστάσεων, μὲ ἡμικίονες καὶ μαρμάρινα κατώφλια πού θυμίζουν τὰ ἀρχιτεκτονήματα τῆς Βεργίνας. Τὸ πλῆθος τῶν χάλκινων νομισμάτων πού βρέθηκαν στὸ δάπεδο καὶ χρονολογοῦνται στὴν βασιλεία τοῦ Ἀλεξάνδρου Γ', τοῦ Ἀλεξάνδρου Δ' καὶ τοῦ Κασσάνδρου ἐπιβεβαιώνουν τὴν ὑψηλὴ χρονολογία τοῦ κτηρίου, ὁρισμένα τμήματα τοῦ ὁποῖου ἀνάγονται στοὺς κλασσικοὺς χρόνους³. Τὸ κτήριο ἐπισκευάσθηκε ἐκ βάθρων κατὰ τὴν ρωμαϊκὴ περίοδο καὶ κοσμήθηκε μὲ πολύχρωμα μωσαϊκά δάπεδα μὲ γεωμετρικά σχέδια καὶ μὲ μαρμάρινη πλακόστρωση. Τὰ ἄφθονα νομίσματα τοῦ Κοινοῦτῶν Μακεδόνων πού ἀνακαλύφθηκαν στὸ ἐσωτερικὸ του ἐπιβεβαιώνουν ὅτι τὸ ζωτικὸ κέντρο τῆς Βέροιας δὲν μετακινήθηκε καθ' ὅλην τὴν διάρκειά της ἀρχαιότητος (Ο.Τ. 79, 136, 137, 149, 150, 156)⁴.

Στὴν ἀντικρυνὴ πλευρὰ τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Βενιζέλου (Ο.Τ. 210-12, 217-21, 225) ἀνακαλύφθηκαν τὰ θεμέλια ἑνὸς μεγάλου οἰκοδομήματος ἄγνωστου προορισμοῦ, πού διασκευάσθηκε κατὰ τὴν ρωμαϊκὴ περίοδο σὲ συγκρότημα θερμῶν. Ἐκεῖ βρέθηκαν νομίσματα τοῦ Ἀμύντα Γ' καὶ τοῦ Φιλίππου Β'⁵. Σὲ αὐτὸν τὸν τομέα φαίνεται ὅτι ἐντοπίζεται τὸ ζωτικὸ κέντρο τῆς Βέροιας κατὰ τοὺς ἑλληνιστικοὺς καὶ ρωμαϊκοὺς χρόνους. Ἡ ἀγορὰ πρέπει νά βρισκόταν συγκεκριμένα κάτω ἀπὸ τὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου, κατὰ μῆκος μᾶς ἀπὸ τίς δύο κύριες ἀρτηρίες τῆς ἀρχαίας πόλεως (Ο.Τ. 157).

1. Ἰω. Τουράτσογλου, «Νέος κατάλογος ἐπιγράφων ἐκ Βεροίας», ΑΔ 26 (1971) 128-32.

2. BCH 1957, 598-600.

3. ΑΔ 19 (1964) 353-55, 20 (1965) 423, 21 (1966) 350, 24 (1969) 320, 25 (1970) 380-81, 29 (1973-74) 701, 31 (1977) 226, 34 (1979) 309, 36 (1981) 324.

4. ΑΔ 20 (1965) 429, 22 (1967) 410, 24 (1969) 326.

5. ΑΔ 26 (1971) 403, BCH 1976, 659.

Καθώς δέν εἶναι δυνατόν νά διεξαχθεῖ ἀνασκαφή κάτω ἀπό τήν ἐκκλησία τοῦ Ἱεῶν Ἁγίου Ἰωάννου, εἶναι ἀδύνατον καί νά διαπιστωθοῦν οἱ διαστάσεις καί ἡ κάτοψη τῆς ἀγορᾶς τῆς Βέροιας καί τῶν κτηρίων πού τήν περιέβαλλαν. Ὅπως δὲποτε, τά κατάλοιπα τῶν ἐλληνιστικῶν κτηρίων ἀποκαλύπτουν, μέ βάση τήν κανονική καί ὀρθογώνια χάραξη τῶν ὁδῶν πού τά πλαισιώνουν, ὅτι ἡ ἀγορά ἦταν ἐντεταγμένη στόν κἀναβο τοῦ «ἰωνικοῦ» τύπου ἵπποδαμείου σχεδίου τῆς πόλεως, σύμφωνα μέ τόν ὀρισμό τοῦ Παυσανία (VI 24. 2): ἡ πλατεῖα βρισκόταν στήν παρυφή τοῦ κύριου ἄξονος, στό κέντρο τῆς πόλεως (στίς μεσογειακές πόλεις, ὅπως ἡ Βέροια· στίς παραθαλάσσιες, βρισκόταν στήν παρυφή τοῦ λιμένος) καί ἐκτεινόταν σέ ἀρκετά οἰκοδομικά τετράγωνα (στήν Βέροια, παραμένουν ἄγνωστες οἱ διαστάσεις τοῦ βασικοῦ οἰκοδομικοῦ τετραγώνου), ἀκολουθώντας τίς γραμμές τοῦ πολεοδομικοῦ σχεδίου. Ὅπως διαπιστώνεται στούς Φιλίππους, στήν Πέλλα, στήν Θεσσαλονίκη, οἱ ἐλληνιστικές ἀγορές πλαισιώνονται ὅλες ἀπό στοές στίς τρεῖς πλευρές. Ἡ ἀγορά τῆς Βέροιας πλαισιωνόταν ἀσφαλῶς καί αὐτή ἀπό στοές, στοιχεῖα χαρακτηριστικά τῆς ἐλληνιστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς· οἱ καθαρές γραμμές καί οἱ κανονικές κιονοστοιχίες τους ἐντάσσονται θαυμάσια στήν ὀρθογώνιας διαρρυθμίσεως πολεοδομικά σχέδια γιά νά ἀφορίσουν μέ σαφήνεια τοῦς ἐκτεταμένους δημόσιους χώρους (ἀγορές καί ἱερά).

Ἐπῆρχε ἄραγε στήν Βέροια καί δεύτερη ἀγορά; Ἐπειδή στήν Μακεδονία ἡ ἐπίδραση τῶν ἀρχῶν τοῦ Πλάτωνος καί τοῦ Ἀριστοτέλους εἶναι φανερή σέ πολλούς τομεῖς, μπορεῖ νά ὑποτεθεῖ ὅτι οἱ ἰδέες πού διατυπώθηκαν ἀπό τόν τελευταῖο στή *Πολιτικά* του, δέν ἀποκλείεται νά ἐπηρέασαν τήν μακεδονική πολεοδομία¹. Συνιστᾶ γιά τήν πόλη «μία ἀγορά καθαρή, χωρίς καθόλου ἐμπορεύματα, ὅπου δέν συχνάζουν οὔτε βιοτέχνες, οὔτε γεωργοί. Εἰδικά γιά τό ἐμπόριο, πρέπει νά ὑπάρχει χωριστή ἀγορά, διάφορη τῆς πρώτης καί σέ κάποια ἀπόσταση, ὥστε νά εἶναι εὐκόλα προσιτή μέ ὅλα τά μεταφορικά μέσα»². Στούς Φιλίππους, ἡ ἀγορά διαιρέθηκε κατά τοῦς ρωμαϊκοῦς χρόνους σέ δύο ζῶνες, μία γιά τίς πολιτικές δραστηριότητες καί μία δεύτερη γιά τό ἐμπόριο. Διατυπώθηκε ἐπανειλημμένα ἡ ὑπόθεση ὅτι ἡ παλαιά ὄνομασία –πού ἀκόμη σήμερα χρησιμοποιεῖται– τῆς συνοικίας *Παλιό-φορο*, κοντά στήν ἔξοδο τοῦ δρόμου πρὸς τήν Πιερία, ἀποτελεῖ ἀνάμνηση ρωμαϊκῆς ἀγορᾶς (*forum*) στήν θέση αὐτήν. Κάτι τέτοιο ὑπαινίσσεται ὁ Delacoulonche³, ὁ ὁποῖος ὑποστήριξε ὅτι ἦταν «μία ἀγορά πού δημιουργήθηκε, σύμφωνα μέ τά ἀρχαῖα ἦθη, γιά τίς λεγεῶνες πού στρατοπέδευαν ἐκτός τῆς πόλεως (...). Ἐπῆρχε ἄραγε ἐκεῖ κάποια πλατεῖα ἢ ἀγορά κατά τοῦς ρωμαϊκοῦς χρόνους;» Ἡ ἄποψη αὐτή πρέπει νά ἀποκλεισθεῖ, ἀφοῦ τό τοπωνύμιο δέν ἔχει καμμία σχέση μέ τήν λατινική ὄνομασία *forum* (=ἀγορά), ἀλλά παράγεται ἀπό τήν ἐλληνική λέξη *φόρος* καί διασώζει τήν ἀνάμνηση τοῦ τελωνειακοῦ σταθμοῦ ἐλέγχου τῆς ὁδοῦ τῆς Πιερίας πού ὑπῆρχε στό σημεῖο ἐκεῖνο.

1. Στόν γυμνασιαρχικό νόμο τῆς Βέροιας διαπιστώνονται διακρίσεις σύμφωνες μέ τίς ἀρχές τοῦ Ἀριστοτέλους μεταξύ ἐλευθέρων πολιτῶν καί πολιτῶν «δεύτερης κατηγορίας» (*τῶν ἀγοραῖα τέχνη κεχρημένων*), οἱ ὁποῖοι ἔχουν περιορισμένα πολιτικά δικαιώματα (βιοτέχνες, ἔμποροι, ἀγρότες), ὅπως συνέβαινε καί στήν γειτονική Θεσσαλία.

2. Ἀριστοτ., *Πολιτικά* 1330.

3. Delacoulonche 113-14.

ΤΑ ΙΕΡΑ

Ἐάν τά δημόσια οἰκοδομήματα τῆς ἑλληνικῆς πόλεως εἶναι κατά κανόνα συγκεντρωμένα περιμετρικά στήν παρυφή τῆς ἀγορᾶς, ἀντίθετα τά θρησκευτικά κέντρα ἐμφανίζονται ἐξαιρετικά διάσπαρτα στόν πολεοδομικό ἰστό. Τήν διασπορά τῶν ἱερῶν γεννᾷ τό πλῆθος τῶν λατρειῶν πού ἀσχοῦνται σέ μία πόλη, καθώς ἡ θέση τους δέν ὑπακούει σέ σταθεροῦς κανόνες. Τήν διασπορά αὐτήν τῶν ἱερῶν κτηρίων ὑπαινίσσεται κατά βάσιν ὁ Πλάτων, ὅταν παρατηρεῖ ὅτι «τά ἱερά πρέπει νά κατασκευάζονται γύρω ἀπό τήν ἀγορά ἀλλά καί γύρω ἀπό τήν πόλη, σέ κύκλο»¹. Τό ἵπποδάμειο σύστημα, πού καθορίζει σαφῶς τίς ζῶνες δραστηριοτήτων, δέν προσδορίζει κάποια συγκεκριμένη θέση γιά τά ἱερά. «Ὅπως στούς θνητούς, ἔτσι καί στούς θεούς δίδονται κληροί, ὅπου θά κατασκευασθοῦν οἱ κατοικίες τους»².

Χάρη στίς ἐπιγραφικές πηγές, γιά τήν Βέροια εἶναι γνωστή ἡ ὑπαρξη πολυάριθμων ἱερῶν, ἀλλά τά συναφῆ ἀρχαιολογικά τεκμήρια εἶναι καί πάλι σχετικά πτωχά.

Ἡ ἑλληνιστική περίοδος φαίνεται ὅτι εὐνόησε κυρίως δύο ἱερά, τοῦ Ἴσκληπιοῦ, τοῦ ὁποίου ἡ λατρεία ἀνθῆσε ὄψιμα ἀλλά εὐρύτατα σέ ὅλον τόν ἑλληνιστικό κόσμο, καί τοῦ Ἡρακλέους Κυναγίδα, ἡ λατρεία τοῦ ὁποίου φαίνεται νά ἐπιχωριάζει στήν δυτική Μακεδονία. Γνωρίζομε ὅτι τιμήθηκε πρῶτα στήν Πέλλα, τήν Ἐδεσσα καί τήν Βέροια καί ὅτι ἡ λατρεία του διαδόθηκε κατά τήν ρωμαϊκή περίοδο στήν Δερρόιοπο, τήν Λύγκο, τήν Ἐλήμια, τήν Τυμφαία καί τήν Ἑορδαία³.

1. Πλάτ., *Νόμοι* 778 C: *Τά μὲν τοίνυν ἱερά πᾶσαν περίξ τήν τε ἀγοράν χρη κατασκευάζειν, καί τήν πόλιν ὅλην ἐν κύκλῳ πρὸς τοῖς ὑψηλοῖς τῶν τόπων, εὐεργείας τε καί καθαρότητος χάριν.*

2. R. Martin, *L'urbanisme dans la Grèce antique* (Παρίσι 1974²) 255.

3. Βλ. M.B. Hatzopoulos, *Cultes et rites de passage en Macédoine* («ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ» 19, Ἀθήναι 1994) 102-111.

1. Τό ιερό του Ἡρακλέους Κυναγίδα

Ὁ Ἡρακλῆς, θεός πατρῶος τῶν Μακεδόνων, τιμήθηκε μέ ποικίλες ἐπικλήσεις: *Προπιλαῖος, Φύλακος, Ἐπίνικος, Καλλίνικος, Πατρῶος*. Ἡ ἐπίκληση *Κυναγίδα* ἐμφανίζεται στήν Μακεδονία τόν 4ο αἰ. π.Χ. Ἡ λατρεία του, πανάρχαιη καί αὐτόχθων, ἀνακαλεῖ ἓνα «θεό κυνηγό, δαμαστή καί ὁδηγό τῶν σκύλων»¹, προστάτη τῶν κυνηγῶν γενικῶς καί τοῦ ἐπί κεφαλῆς τοῦ βασιλικοῦ κυνηγίου. Στήν Μακεδονία –ὅπως ἀργότερα γιά τοὺς βασιλεῖς τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης– τό κυνήγι ἦταν ἡ εὐγενέστερη μετά τόν πόλεμο ἐνασχόληση, ὅπου οἱ βασιλεῖς μποροῦσαν νά διακριθοῦν ἐπιδεικνύοντας τίς ἴδιες ἀρετές, ἀνδρεία καί τόλμη². Ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος παριστάνεται συχνά στά μακεδονικά νομίσματα μέ τήν μορφή ἥρωος, φορώντας τήν λεοντή καί ὀπλισμένος μέ τό ρόπαλο τοῦ Ἡρακλέους, μυθικοῦ προγόνου τῶν Τημενιδῶν τοῦ Ἄργους.

Ἡ μεγάλη σημασία τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἡρακλέους Κυναγίδα στήν Βέροια καταδείχθηκε ἀπό τόν Edson³, ὁ ὁποῖος ἀπέδειξε, μέ βάση ἐπιγράμματα τοῦ Σάμου, ποιητῆ ἐπί Φιλίππου Ε', τίς στενές σχέσεις πού συνδέαν τοὺς Ἀντιγονίδες μέ τήν Βέροια καί τόν Ἡρακλῆ Κυναγίδα: ἡ δυναστεία τῶν Ἀντιγονιδῶν κατάγεται ἀπό τήν Βέροια, συνδέεται ἐξ αἵματος μέ τοὺς Τημενίδες καί μπορεῖ κατά συνέπειαν νά διεκδικεῖ καταγωγή ἀπό τόν Ἡρακλῆ. Οἱ βασιλεῖς εἶναι μανιώδεις κυνηγοί, διαθέτουν μεγάλα κτήματα γιά τό κυνήγι⁴, ἀναθέτουν τά κυνηγετικά τους τρόπαια σέ νάο τοῦ Ἡρακλέους Κυναγίδα, τῆς Βέροιας πιθανότατα.

Γιά νά στηρίξει τήν ὠραία θεωρία του, ὁ Edson βασιίσθηκε στίς ἐπιγραφές πού βρέθηκαν στήν Βέροια, οἱ ὁποῖες ἐπιβεβαιώνουν τήν ἀρχαιότητα ἀλλά καί τήν σπουδαιότητα τῆς λατρείας αὐτῆς στήν πόλη. Στά εὐρήματα ἐκείνης τῆς ἐποχῆς ἦλθαν νά προστεθοῦν τρεῖς ἀκόμη ἐπιγραφές, πού ἐπιτρέπουν ἴσως τόν ἐντοπισμό τῆς θέσεως τοῦ ἱεροῦ.

(α) Ἡ ἀρχαιότερη μαρτυρία τοῦ Ἡρακλέους Κυναγίδα (τέλος 4ου-ἀρχές 3ου αἰ.) βρέθηκε στόν δυτικό τομέα τῆς πόλεως (ὁδός Κεντρική 113) καί δημοσιεύθηκε τό 1968⁵. Πρόκειται γιά μαρμαρίνη στήλη, πού ἐπαναχρησιμοποιήθηκε σέ ἓναν πώρινο τοῖχο μαζί μέ πολλά θραύσματα ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, μεταξύ τῶν ὁποίων σπόνδυλοι ραβδωτῶν κιόνων. Ἀποτελοῦσε τήν βάση ἑνός μνημείου πού ἰδρύθηκε ἀπό τήν πόλη πρὸς τιμὴν τοῦ θεοῦ:

Ἡ πόλις Ἡρακλεῖ Κυναγίδα ἐπισ[τατοῦντος τοῦ δεῖνος].

1. Kallérís I. 227-28.

2. Οἱ σκληρές κυνηγίου προσφέρουν συχνά πηγή ἐμπνεύσεως στοὺς καλύτερους καλλιτέχνες πού ἐργάζονται στήν Μακεδονία, ὅπως δείχνει ἡ τοιχογραφία τοῦ Μεγάλου Τάφου τῆς Βεργίνας καί τά περίφημα ψηφιδωτά τῆς Πέλλας.

3. Ch. Edson. "The Antigonids, Heracles and Beroea". *HSCP* 45 (1934) 213-46.

4. Πολύβ. 31.29.3-5.

5. *ΑΔ* 23 (1968) 346 (*ΕΚΜΑ* 29). Πρὸβλ. Tatakí ἄφ. 1394.

(β) Χαραγμένες σέ ένα λίθο, τρεις βασιλικές επιστολές τοῦ Δημητρίου Β', χρονολογημένες τό 249/48 π.Χ., κατά τήν περίοδο πού συμβασίλευε μέ τόν πατέρα του Ἐντίγονο Γονατᾶ, βρέθηκαν σέ σπίτι κρεοπώλη τῆς ἐβραϊκῆς συνοικίας (περιοχή τῶν Ο.Τ. 119-25). Τά κείμενα αὐτά, σημαντικά γιά τήν ὑψηλή χρονολογία τους, τήν προέλευση καί τό περιεχόμενό τους, ἀποδεικνύουν τό ἐνδιαφέρον τῶν Ἀντιγονιδῶν βασιλέων γιά τό ἱερό τοῦ μυθικοῦ προγόνου τους¹. Στήν πρώτη ἐπιστολή, ὁ βασιλεύς ἀπευθύνεται σέ δύο *κνηγούς* καί ἐντέλλεται τήν ἐπιστροφή στό ἱερό τῶν εἰσοδημάτων πού ἰδιοποιήθηκε ἡ πόλις.

Ἡ δεύτερη ἐπιστολή ἐπιτρέπει τήν ἀνάθεση σκύφων καί κεράτων ἀντί φιαλῶν στό ἱερό τοῦ Ἡρακλέους Κυναγίδα ἐκ μέρους δούλων πού ἀπελευθερώθηκαν πρόσφατα².

Τό τρίτο κείμενο ἀναφέρεται στήν χορήγηση *ἀτελείας* στούς ἱερεῖς τοῦ Ἡρακλέους Κυναγίδα, προνομίου πού ἀπολάμβαναν ἤδη οἱ ἱερεῖς τοῦ Ἀσκληπιοῦ.

Εἰκ. 25. Ἡ «ὁδός πρὸς τόν Ἅγιο Νικόλαο» τοῦ Delacoulonche, ἡ σημερινή ὁδός Δημοσθένους, στήν περιοχή Τριποτάμου.

(γ) Ὁ Delacoulonche δημοσιεύει μία ἐπιγραφή, χαμένη σήμερα, τοῦ 2ου ἢ τοῦ 1ου πιθανότατα αἰ., πού βρέθηκε «στήν ὄχθη τοῦ ποταμοῦ, ἐντοιχισμένη σέ ἓνα σπίτι ἐπί τῆς ὁδοῦ πρὸς τόν Ἅγιο Νικόλαο» (Ο.Τ. 146). Πρόκειται γιά ἀναθηματική ἐπιγραφή στόν Ἡρακλῆ Κυναγίδα ἀπό τόν ἱερέα τοῦ Ἀσκληπιόδωρο γιό τοῦ Πλευράτου³.

1. Woodward 134 κ.έ., ἀρ. 1 (EKMA ' 3 καί Hatzopoulos, *Institutions* II 28-30, ἀρ. 8). Πρβλ. Tataki ἀρ. 228 καί Hatzopoulos, *Cultes* 103.

2. Ὁ L. Robert (*REG* 1944, 120) ὑποθέτει, ὅτι "ἐπειδή ὑπῆρχε μεγάλη ἀφθονία φιαλῶν γιά τίς ἀνάγκες τοῦ θεοῦ, ἐπιτρέπεται νά τοῦ προσφέρονται καί ἄλλα ἀντικείμενα".

3. Delacoulonche 254, ἀρ. 53 (=EKMA ' 30).

(δ) Τρεις αναθέσεις σκύφων που προσφέρθηκαν από δούλους στον Ἡρακλῆ Κυναγίδα βρέθηκαν στην συνοικία του Προμηθέως (Ο.Τ. 420), πέρα από τον Τριπόταμο, χαραγμένες σε στήλη επαναχρησιμοποιημένη ως κάλυμμα τάφου, κάτω από μία βασιλική επιστολή του Ἀντιγόνου Δώσωνος και στην στενή δεξιά παρειά της στήλης¹.

(ε) Στο ίδιο οικοδομικό τετράγωνο και κατά την διάρκεια της ίδιας ανασκαφής ἤλθε στο φῶς μαρμάρινη στήλη, επαναχρησιμοποιημένη και αὐτή ως κάλυμμα τάφου. Φέρει τὰ ὀνόματα 22 κυνηγῶν, δύο για καθένα από τὰ ἔτη μεταξύ 122/121 και 112/111 (εἰκ. 26). Τό σπάνιο αὐτό κείμενο τῆς πρώιμης ρωμαϊκῆς περιόδου ἐπιβεβαιώνει ὅτι ἡ λατρεία ἐπιβίωσε στήν Βέροια κατά τούς ρωμαϊκούς χρόνους².

Οἱ τόποι εὐρέσεως τῶν πέντε αὐτῶν ἐπιγραφῶν παρατηρεῖται ὅτι βρίσκονται ὅλοι στόν δυτικό τομέα τῆς πόλεως: δύο στήν ἐβραϊκή συνοικία, στήν ὄχθη τοῦ Τριποτάμου, δύο στήν ἀντίπερα ὄχθη, στήν συνοικία τοῦ Προμηθέως, καί ἕνας στήν ὁδό Κεντρική, σχετικά κοντά στήν ὄχθη τοῦ ποταμοῦ³.

Ἡ ἀνακάλυψη στήν συνοικία τοῦ Προμηθέως πολλῶν ἀρχιτεκτονικῶν καταλοίπων σε δεύτερη χρήση μαζί μέ τὰ δύο πιό πρόσφατα ἐπιγραφικά εὐρήματα⁴, σε συνδυασμό καί μέ τὰ εὐρήματα παλαιῶν σωστικῶν ανασκαφῶν⁵ καί μέ τήν τοπική παράδοση⁶ μπορεῖ ἴσως νά μᾶς ὀδηγήσει στήν ὑπόθεση ὅτι τό ἱερό τοῦ Ἡρακλέους Κυναγίδα πρέπει νά βρισκόταν στήν δυτική ὄχθη τοῦ Τριποτάμου, δηλ. ἐκτός τῶν τειχῶν.

Εἰκ. 26. Κατάλογος κυνηγῶν τοῦ Ἡρακλέους Κυναγίδα (Μουσεῖο Βεροίας ἀρ. εὑρ. Α 709).

1. Allamani - Voutiras 13-39 (=EKMA' 31-33).

2. Ἀλλαμανῆ-Σουρη 77-107 (=EKMA' 131)· πρβλ. REG 1990, 523, ἀρ. 4. Οἱ κυνηγοί ἀποτελοῦσαν ἀρχικά αὐλικό σῶμα ἐπίλεκτων εὐγενῶν ἐφήβων, ἐπιφορτισμένων μέ τήν φύλαξη τῶν βασιλικῶν δασῶν, μεταξύ τῶν ὁποίων ἐπιλέγονταν οἱ ἱερεῖς τοῦ Ἡρακλέους.

3. Ἡ Βικτωρία Ἀλλαμανῆ-Σουρη (ὀ. π.) τοποθετεῖ τό ἱερό στό βόρειο ἢ τό βορειοδυτικό τμήμα τῆς πόλεως, ἐπειδή θεωρεῖ ὅτι συνδέεται μέ αὐτό ἡ ἀπελευθερωτική πράξη τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων που ἀνακαλύφθηκε στήν συνοικία «Πράσινος Κήπος». Ὅπως θά δοῦμε ὁμως, ἡ ἐπιγραφή αὐτή προέρχεται ἀπό τό ἱερό τοῦ Ἀσκληπιοῦ.

4. ΑΔ 35 (1980) 406-407.

5. ΑΔ 20 (1965) 433.

6. Μητροπολίτης Βεροίας καί Ναούσης Πολύκαρπος, λ. «Βέροια», *Μεγάλη Ἑλληνική Ἐγκυκλοπαίδεια* τ. Ζ (Ἀθῆνα, χ.χ.) 131.

Όμως, εκτός από τὰ πανελλήνια ιερά (Δίον, Ὀλυμπία, Νεμέα, Δελφοί, Κόρινθος), τὰ ὁποῖα δέχονταν προσκυνητές ἀπό ὅλον τόν ἑλληνικό κόσμο, τὰ ιερά τῶν πόλεων βρισκόνταν κατὰ κανόνα μέσα στόν ὀχυρωματικό περιβόλο. Εἶναι κατὰ συνέπειαν λογικότερο νά υποθέσει κανεῖς ὅτι τό ἱερό τοῦ Ἡρακλέους Κυναγίδα βρισκόταν στόν δυτικό τομέα τῆς πόλεως, κοντά στόν Τριπόταμο. Οἱ ἐπιγραφές πού βρέθηκαν στήν ἀντικρουνή ὄχθη εἶχαν πιθανότατα μετακινηθεῖ γιά νά χρησιμοποιηθοῦν σέ τάφους τῶν νεκροταφείων αὐτοῦ τοῦ τομέως¹. Ὁ Struck ἐπισημαίνει –χωρίς ὅμως νά ἀναφέρει τήν πηγή τῆς πληροφορίας του– ὅτι ἡ κατεστραμμένη σήμερα ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Ταξιάρχου (Ο.Τ. 157) ἦταν κτισμένη μέ ὑλικό ἀπό τόν ναό τοῦ Ἡρακλέους Κυναγίδα². Ἡ ἀπουσία πάντως ἄλλων πληροφοριῶν δέν ἐπιτρέπει τήν συναγωγή σαφῶν συμπερασμάτων.

2. Τό ἱερό τοῦ Ἀσκληπιοῦ

Ἦδη ἀπό τόν 4ο αἰ. π.Χ. ὁ Ἀσκληπιός, θεότητα πού εἰσηλθε σχετικά ἀργά στό ἑλληνικό πάνθεον, εἶχε γίνει εὐρύτατα ἀποδεκτός στήν Μακεδονία. Σύμφωνα μέ τήν παράδοση, γεννήθηκε στήν Τρίκκη τῆς Θεσσαλίας, κοντά στά σύνορα τῆς Μακεδονίας. Τιμήθηκε σέ κάθε περίπτωση ἀπό τοὺς Μακεδόνες βασιλεῖς, ἀλλά καί ἀπό τίς τάξεις τῆς μακεδονικῆς κοινωνίας πού ἀναζητοῦσαν παρηγορία καί ἐλπίδα στόν φιλεύσπλαγχο αὐτόν θεραπευτή θεό καί τόν τιμοῦσαν στά ἱερά πού τοῦ ἀφιέρωσαν τόσο σέ μεγάλες πόλεις –στήν Ἀμφίπολη, τό Δίον, τήν Πέλλα, τήν Θεσσαλονίκη, τήν Βέροια– ὅσο καί σέ μικρότερες –στήν Μόρυλλο.

Τήν ἀρχαιότητα καί σπουδαιότητα τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ στήν Βέροια μαρτυροῦν ἤδη ἀπό τήν ἑλληνιστική περίοδο πολλές ἐπιγραφές. Ἡ βασιλική ἐπιστολή πού προαναφέρθηκε ἀποκαλύπτει ὅτι οἱ ἱερεῖς τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἀπολάμβαναν τό προνόμιο τῆς φορολογικῆς ἀτελείας πρὶν ἀπό τό 249/48 π.Χ.

Ἡ ἀρχαιότερη ἀπελευθερωτική πράξη πού γνωρίζομε ἀπό ὅλην τήν Μακεδονία, χρονολογεῖται στό 27ο ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ Δημητρίου Β΄ καί ἀναφέρει ὡς ἐπώνυμον ἀρχοντα ἕναν ἱερέα, πού εἶναι ἀσφαλῶς ὁ ἱερεὺς τοῦ Ἀσκληπιοῦ³. Ἡ πράξη αὐτή ἀνακαλύφθηκε τυχαῖα σέ ἕνα οἰκόπεδο ἔξω ἀπό τὰ τεῖχη, στήν συνοικία «Πράσινος Κῆπος», κοντά στά Ο.Τ. 298-301. Δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι καί μία δευτέρη σπουδαία ἐπιγραφική μαρτυρία, ἕνα πρόσφατα δημοσιευμένο ἀκόμη ψήφισμα, διευκρινίζει ὅτι πρέπει νά στηθεῖ ἐν τῷ ἐπιφανεστάτῳ τόπῳ τῆς πόλεως, ἀνακαλύφθηκε στήν ἴδια θέση (Ο.Τ. 298-301)⁴. Ὁ ἐπιφανέστατος αὐτός τόπος

Εἰκ. 27. Ὁπισθότυπος νομίσματος τῆς Βέροιας τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων μέ παράσταση τοῦ Ἀσκληπιοῦ.

1. Ὑπάρχουν ἐκεῖ ρωμαῖκοί τάφοι. Τό ἑβραϊκό καί τό μουσουλμανικό νεκροταφεῖο εἶχαν ἐπίσης ἀναπτυχθεῖ στήν ἴδια περιοχή.

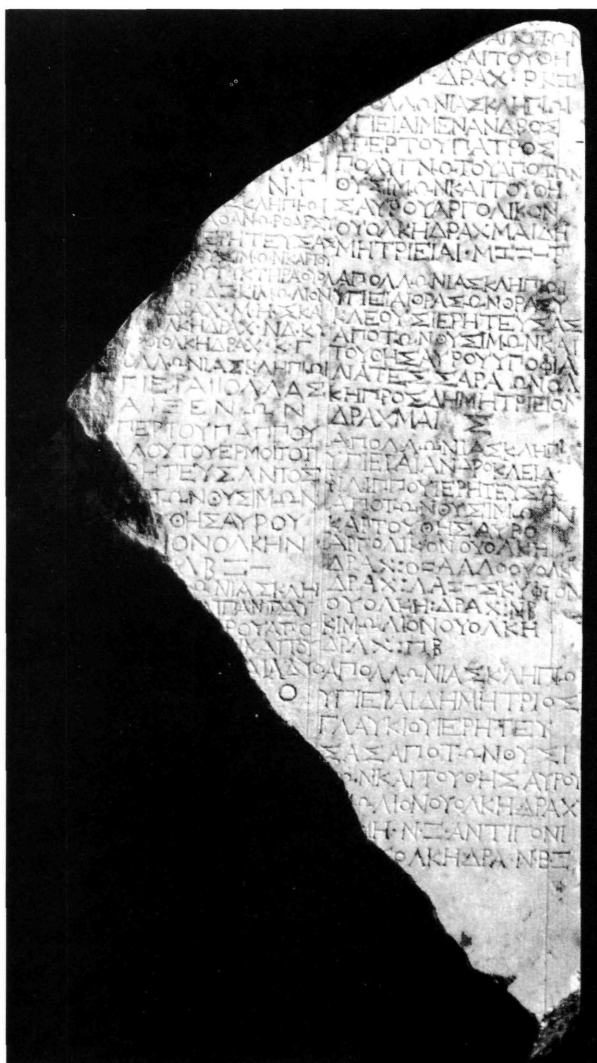
2. Struck 42.

3. Hatzopoulos, *Institutions* II 108-110, ἀρ. 93 (=EKMA' 45). Πρβλ. Tataki ἀρ. 216.

4. EKMA' 2.

τῆς πόλεως ἦταν, κατά κανόνα, ὄχι ἡ ἀγορά, ἀλλά κάποιο σημαντικό ἱερό τῆς πόλεως. Θά μπορούσε λοιπόν νά εἶναι τό ἱερό τοῦ Ἡρακλέους Κυναγίδα, τό ὁποῖο ὅμως, ὅπως εἶδαμε, βρισκόταν στήν ἀντίθετη πλευρά τῆς πόλεως ἢ, πιθανότερα, τό ἱερό τοῦ Ἄσκληπιοῦ. Κατά συνέπειαν, εἶναι πιθανόν ὅτι τό τελευταῖο αὐτό ἱερό δέν πρέπει νά βρισκόταν μακριά ἀπό τόν βόρειο τομέα τῆς πόλεως.

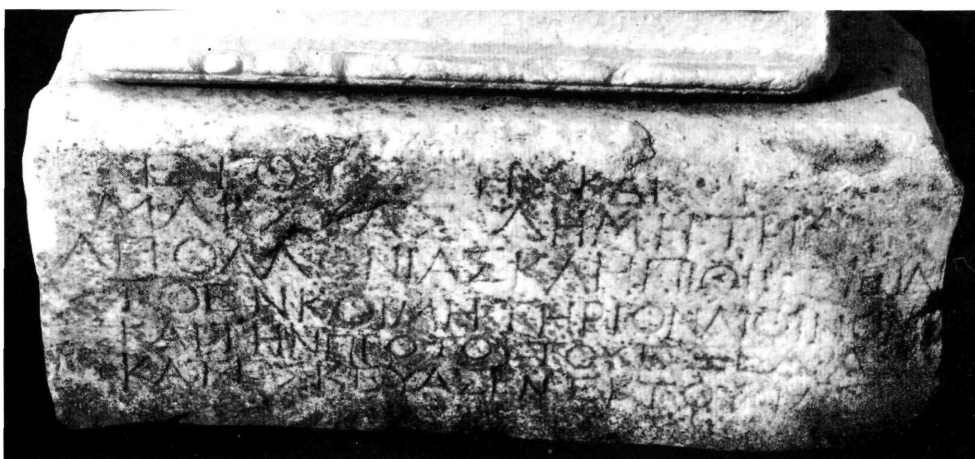
Πρόσφατα ἀνακαλύφθηκε στό Ο.Τ. 211, ἐπαναχρησιμοποιημένη σέ ἓνα τοῖχο ρωμαϊκῶν χρόνων, μία στήλη, ἡ ὁποία φέρει κείμενα «λόγων» (λογαριασμῶν) τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἄσκληπιοῦ, Ἄπολλωνος καί Ὑγείας. Τά κείμενα αὐτά δίνουν ἐξαιρετικά ἐνδιαφέρουσες λεπτομέρειες γιά τά οικονομικά καί τήν διαχείριση τοῦ Ἄσκληπιείου τῆς Βέροιας γύρω στό τρίτο τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.¹

Εἰκ. 28. «Λόγοι»
(λογαριασμοί) τῶν ἱερέων
τοῦ Ἄσκληπιοῦ,
τοῦ Ἄπολλωνος καί τῆς
Ὑγείας (Μουσεῖο
Βεροίας ἀρ. εὔφ. Α 702).

1. ΑΔ 35 (1980) 402-405. Βλ. ἐπίσης Βικτωρία Ἀλλαμανῆ-Σουρή, ΑΔ 39 (1984) *Μελέται* 205-31. Πρὸβλ. Hatzopoulos, *Institutions* II 84-85, ἀρ. 82 (=ΕΚΜΑ' 16).

Ἡ σύνδεση τῆς λατρείας τῶν τριῶν θεῶν θεραπευτῶν, τοῦ Ἄπολλωνος, τοῦ Ἀσκληπιοῦ καί τῆς θυγατέρας του Ὑγείας, δέν ἀπαντᾷ ἀποκλειστικά στήν Βέροια. Εἶναι ἐπίσης γνωστή στήν Μόρουλλο καί στό Δῖον στήν Μακεδονία, ἀλλά καί στήν Νότια Ἑλλάδα, στήν Ἐπίδαυρο καί στίς Βάσσεις¹. Στήν Βέροια, ἡ λατρεία τῆς Ὑγείας φαίνεται ὅτι ἐνισχύθηκε κατά τοῦς αὐτοκρατορικούς χρόνους: ἀπεικονίζεται μόνη σέ νομίσματα πού κόπηκαν τό 242 μ.Χ.² Ἡ ἴδια πιθανότατα θεότητα εἰκονίζεται ἐπίσης καί σέ ἓνα ἀνάγλυφο τῆς Βέροιας, μαζί μέ τόν ἀγένειο πατέρα της³.

Εἰκ. 29. Ἀναθηματική ἐπιγραφή πού μνημονεύει τό ἐγκοιμητήριον καί τήν ἐξέδραν τοῦ Ἀσκληπιεῖου (Μουσεῖο Βεροίας ἀρ. εὐρ. Α 290).

Μία ἀναθηματική ἐπιγραφή ρωμαϊκῶν ἐπίσης χρόνων, πού βρέθηκε στό οἰκοδομικό τετράγωνο 157, στό προαύλιο τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου (δηλαδή στήν θέση τῆς ἀρχαίας ἀγορᾶς), καί ἡ ὁποία ἀναφέρεται ἐπίσης στοῦς τρεῖς θεοῦς, Ἀσκληπιό, Ἄπολλωνα καί Ὑγεία⁴, ἀποκαλύπτει ὅτι ἐφαρμοζόταν καί στήν Βέροια ἡ ἐγκοίμησις.

Ἔτους η´ καί ι´
 Μαρσύας Δημητρίου
 Ἄπολλωνι Ἀσκληπιῶι Ὑγείαι
 4 τὸ ἐγκοιμητήριον λίθινον
 καί τήν πρό τούτου ἐξέδραν
 κατεσκεύασεν ἐκ τοῦ ἰδίου.

1. Woodward 144.

2. Cousinéry 265. Πρβλ. Gaebler II (1936) 189, πίν. XI, ἀρ. 25.

3. BCH 1949, 531-32.

4. Woodward 144, ἀρ. 3 (=EKMA´ 18). Πρβλ. Tataki ἀρ. 868.

Τό 18ο έτος τοῦ μακεδονικοῦ ἡμερολογίου (131/30 π.Χ.), ὁ πρῶτος ἀγορανόμος τῆς πόλεως, γνωστός καί ἀπό ἄλλη ἐπιγραφή, κατασκευάζει μέ δικά του ἔξοδα πρὸς τιμὴν τῶν τριῶν θεοτήτων ἐγκοιμητήριον καί μία ἐξέδρα λίθινη. Τό ἐγκοιμητήριον εἶναι μία στοά ἄβατη, ἀπαγορευμένη δηλ. στούς μαρούς, ὅπου οἱ ἀσθενεῖς κατακλίνονταν ἐπάνω στό δέγμα τοῦ θυσιασμένου ζώου. Κατά τήν ἐγκοίμηση, ὄνειρο σταλμένο ἀπό τόν θεό τοῦς ἀποκάλυπτε τήν θεραπεία πού ἔπρεπε νά ἀκολουθήσουν ἢ καί θεραπεύονταν κατά τρόπο θαυματουργό. «Τοῦς μὲν ὦν, ὅσοι μόλον ... λύσαις ἄλλον ἀλλοίων ἀχέων ἔξαγεν, τοῦς μὲν μαλακαῖς ἐπαιδαῖς ἀμφέπων, τοῦς δέ προσανέα πίνοντας...»¹. Κατά τοῦς αὐτοκρατορικούς χρόνους, τά ἱερά τοῦ Ἴσκληπιοῦ ἐξελίχθηκαν σέ πραγματικά θεραπευτήρια, τροφοδοτοῦνταν ἀπό πηγές καί ἦσαν ἐφοδιασμένα μέ τά ἀναγκαῖα γιά ἱαματικούς σκοποὺς οἰκοδομήματα, ὅπως στήν Κῶ καί στήν Ἐπίδαυρο. Οἱ Ἴσκληπιάδαι, ἱερεῖς δηλαδή οἱ ὅποιοι ἦσαν ὑπεύθυνοι γιά τήν ἐρμηνεία τῶν ὀνειρῶν, ἦσαν στήν οὐσία ἱατροί (κάποτε ἴσως τσαρλατάνοι!).

Ἡ ἐξέδρα, ἓνα εἶδος μικροῦ, κατά κανόνα ἡμικυκλικοῦ κτίσματος, περιεῖχε ἓνα ἔδρανο καί ἦταν διακοσμημένη μέ κόγχες καί ἀγάλματα. Πραγματικό ἀναπαυτήριο γιά τοῦς θεραπευομένους, ἀπαντᾷ σέ ὅλα τά Ἴσκληπιεῖα πού διέθεταν λουτρά. Ἐξέδρες κοσμοῦσαν ἐπίσης τήν ἀγορά καί ἄλλους δημόσιους χώρους.

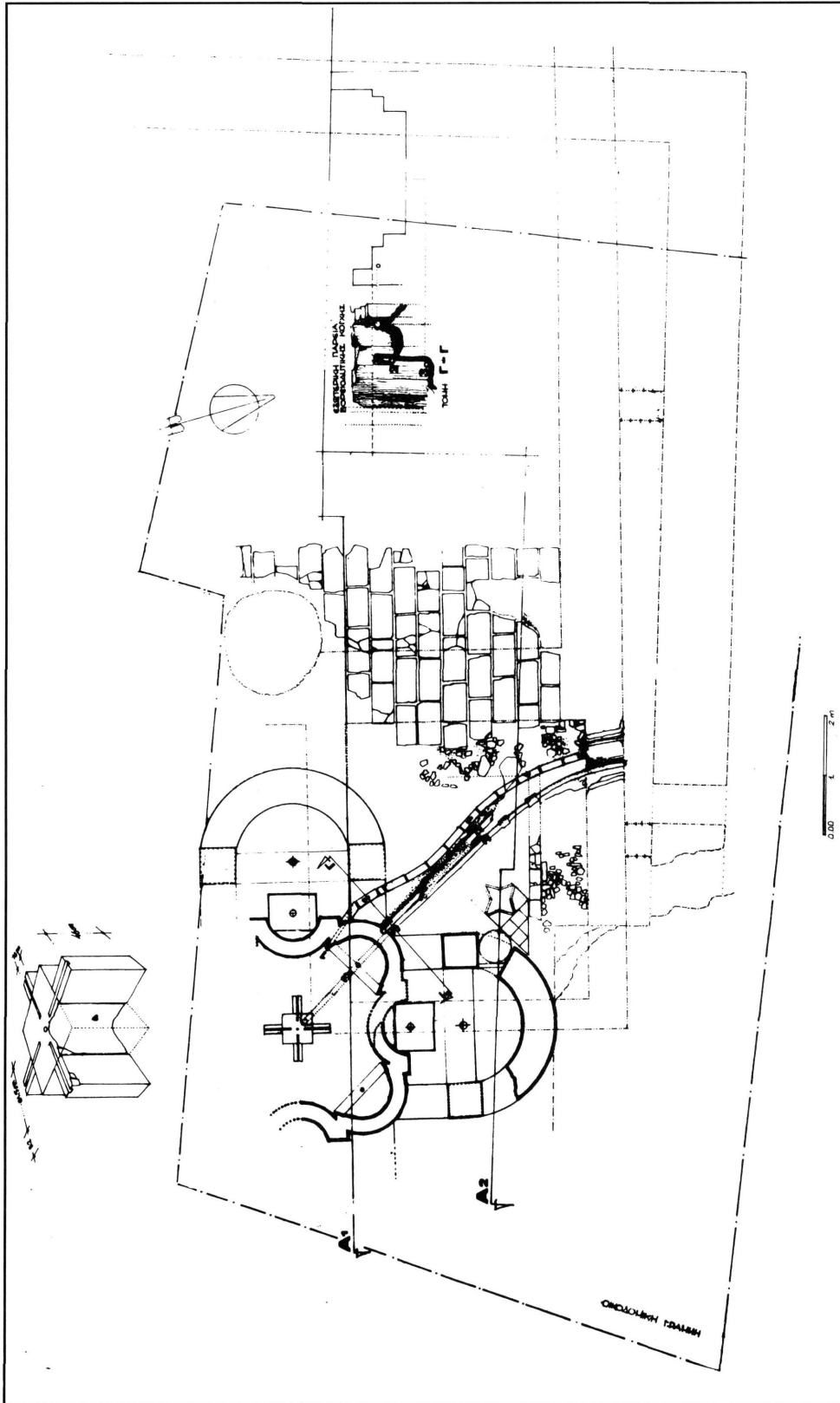
Τό ἱερό τῆς Βέροιας ἦταν συνεπῶς ἀρχετᾶ μεγάλο, ὥστε νά περιλαμβάνει τά δύο αὐτά οἰκοδομήματα καί ἐγκατάσταση λουτρῶν, ἀπαραίτητη γιά τήν νοσηλεία. Ἡ παρουσία ὑδάτων στό ἱερό τοῦ Ἴσκληπιοῦ ἐπιβεβαιώνεται ἀπό ἐπιγραφή πού ἀνακαλύφθηκε πρόσφατα σέ ἄλλο σημεῖο τῆς πόλεως καί ἡ ὁποία ἀναφέρει τὸ πολὺ κρηνον τὸ ἐν τῷ Ἴσκληπείῳ². Ἐξαιρετική συγκυρία, σωστικές ἀνασκαφές κατά τά ἔτη 1976 καί 1982 ἔφεραν στό φῶς, στήν ἴδια περίμετρο ὅπου εἶχαν ἀνακαλυφθεῖ οἱ προηγούμενες ἐπιγραφές (στό κέντρο δηλαδή τῆς ἀρχαίας πόλεως, Ο.Τ. 211 καί 157) καί στόν βορειοδυτικό τομέα, (Ο.Τ. 298, 299 καί 300), τά ἐπιβλητικά ἐρείπια ἀταύτιστων ἐλληνιστικῶν οἰκοδομημάτων, τά ὅποια τροποποιήθηκαν κατά τοῦς ρωμαϊκούς χρόνους καί ἐμφανίζουν τά χαρακτηριστικά ἐκτεταμένου συγκροτήματος λουτρῶν: caldarium, tepidarium, frigidarium, ἡμικυκλικές δεξαμενές, δεξαμενές στρωμένες μέ μωσαϊκά, ἀψιδωτές αἴθουσες, ὑπόκαυστο θερμαινόμενο μέ εἰδικό σύστημα (suspensurae), πού ἐπιτρέπει τήν ὑποδαπέδια κυκλοφορία τοῦ θερμοῦ ἀέρος, κρήνες, ὅλα διακοσμημένα μέ ὠραῖα μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικά στοιχεῖα, μέ ἀγάλματα καί ἀνάγλυφα (Ο.Τ. 211-13, 216-17, 219-20) (εἰκ. 30)³.

Μέχρι πρότινος τίποτε δέν ἐπέτρεπε νά βεβαιώσομε μέ ἀσφάλεια ὅτι πρόκειται πράγματι γιά τό Ἴσκληπιεῖο τῆς Βέροιας, στήν ὁποία ἄλλωστε ὑπῆρχαν ἄλλα δύο δημόσια λουτρά, ὅπως θά ἀναφερθεῖ στήν συνέχεια. Ὡστόσο, οἱ μεγάλες διαστάσεις τῶν αἰθουσῶν, ἡ ὑψηλή ποιότης τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ διακόσμου καί τῶν δαπέδων καί, πρὸ πάντων, ἡ παρουσία στήν ἴδια περιοχὴ σημαντικῶν ἐπιγραφῶν πού ἀφοροῦν λογαριασμούς τοῦ ἱεροῦ δικαιολογοῦσε τήν ὑπόθεση ὅτι τό ἱερό τοῦ Ἴσκληπιοῦ βρισκόταν πιθανότατα κοντὰ στήν ἀγορά, στήν θέση

1. Πινδ., Πυθ. 3.47-53.

2. ΕΚΜΑ 41.

3. ΑΔ 32 (1977) 225: ἀποχετευτικοὶ ἀγωγοί, δεξαμενὴ, μωσαϊκά στό Ο.Τ. 212. ΑΔ 33 (1978) 263: ἐκτεταμένα ἐρείπια κτηρίου, τὸ ὁποῖο ἐπισκευάσθηκε 4 φορές ἀπὸ τήν ἐλληνιστικὴ περίοδο ὡς τὸ τέλος τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων στό Ο.Τ. 219-20. Γυμνά ἀνδρῶν ἀγάλματα (πιθανῶς ἀθλητές) στό Ο.Τ. 225. ΑΔ 35 (1980) 399-400: «λόγοι» τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἴσκληπιοῦ, κρήνες, λουτήρες.

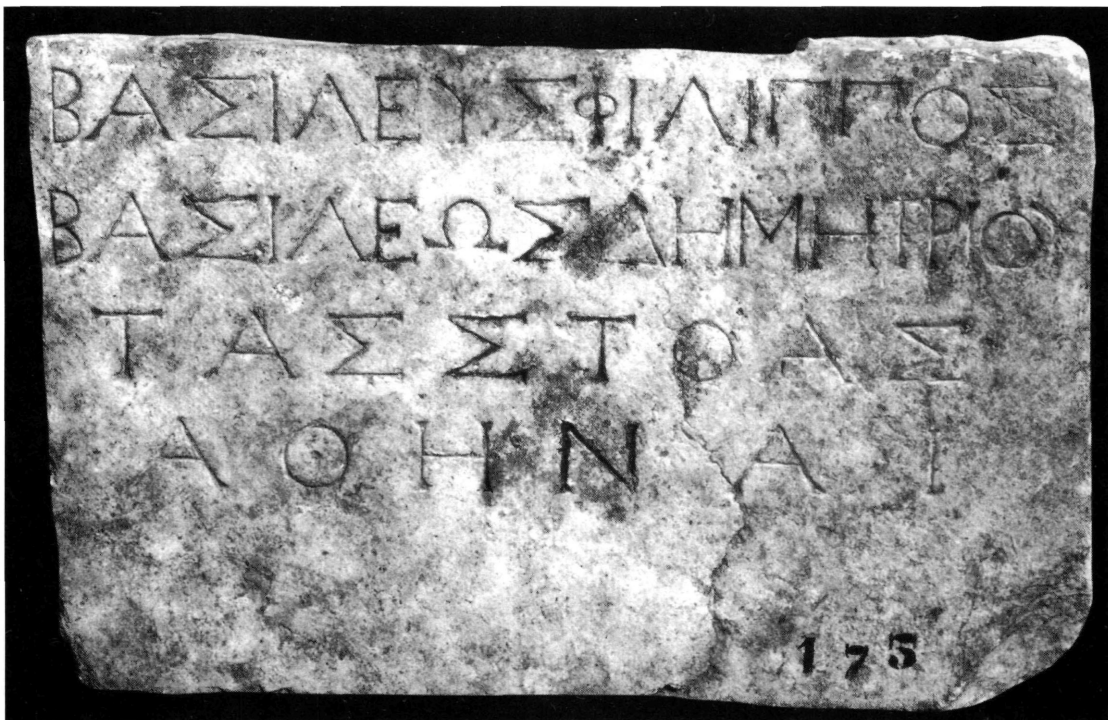
Ειχ. 30. Κάτοψη τών ἐρειπίων (Ο.Τ. 211) μεγάλης αίθουσας τών ρωμαϊκών χρόνων με τετράλοβη δεξαμενή, στο κέντρο τής οποίας υπήρχε σταυρόσχημη κρήνη (ΑΑ 35 [1980] 401).

τῶν οἰκοδομικῶν τετραγώνων 211, 212, 217, 219, 220. Ἡ προαναφερθεῖσα ἐπιγραφή, πού ἀναφέρει τήν διοχέτευση ὑδάτων στό πολύκρηνο τοῦ Ἀσκληπείου, ἔρχεται τώρα νά συμπληρώσει τά ἀρχαιολογικά αὐτά δεδομένα καί νά ἐπιβεβαιώσει τήν ἀνωτέρω ὑπόθεση.

3. Τό ἱερό τῆς Ἀθηνᾶς

Ἡ εὐνοια τοῦ Φιλίππου Ε΄ γιά τήν πόλη τῆς Βεροίας δέν περιορίσθηκε στήν ἐπιλογή τῶν συνεργατῶν του μεταξύ τῶν μελῶν τοῦ στενοῦ κύκλου τῆς ἀριστοκρατίας της. Ἐκδηλώθηκε καί μέ τήν κατασκευή μνημειωδῶν οἰκοδομημάτων. Μία ἐπιγραφή ἀναφέρει εἰδικότερα τίς στοές μέ τίς ὁποῖες κόσμησε τό ἱερό τῆς Ἀθηνᾶς¹:

Βασιλεὺς Φίλιππος
 βασιλέως Δημητρίου
 τὰς στοὰς
 4 Ἀθηνᾶι.

Εἰκ. 31. Ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή με ἀφιέρωση στοῶν ἀπὸ τόν Φίλιππο Ε' στήν θεά Ἀθηνᾶ (Μουσεῖο Βεροίας ἀρ. εὐθ. Α 175).

1. ΑΔ20 (1965) 425-27, πίν. 2. Πρβλ. BCH 1968, 886 (=ΕΚΜΑ' 17).

Στοιχεῖα χαρακτηριστικά τῶν ἑλληνιστικῶν πόλεων, οἱ στοές ἀφορίζουν μέ σαφήνεια τοὺς δημόσιους χώρους, προσδίδοντάς τους κομψότητα καὶ ἁρμονία. Σέ ἐπιγραφή τῆς Δήλου ἀναφέρεται ὅτι «ὁ βασιλεὺς τῶν Μακεδόνων Φίλιππος, γιὸς τοῦ Δημητρίου, (ἀφιέρωσε) τὴν στοὰ στὸν Ἀπόλλωνα» γύρω στό 210 π.Χ. Τά ἐρείπια τῆς μεγάλης στοᾶς τῆς Δήλου ἔχουν βέβαια ἀνασκαφεῖ, ἐνῶ οἱ στοές τῆς Βεροίας δέν ἔχουν κἄν ἐντοπισθεῖ ἀκόμη. Ἔτσι δέν εἶναι δυνατόν καί νά ἀναγνωρισθεῖ ἡ θέση τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς, ἐπειδὴ ἡ στήλη πού ἀναφέρει τίς στοές εἶχε ἐπαναχρησιμοποιηθεῖ στήν πλακόστρωση μεταγενέστερου δημόσιου οἰκοδομήματος κοντά στήν ἀγορά (Ο.Τ. 149).

Στήν γενναιοδωρία τοῦ Φιλίππου Ε΄ ὀφείλει ἡ Βέροια ἓνα μνημειῶδες συγκρότημα, τό ὁποῖο κοσμοῦσαν ἀνδριάντες τῶν βασιλικῶν προγόνων του καί πρέπει νά ἔμοιαζε μέ ἐκεῖνο πού κατασκεύασε ὁ Ἀντίγονος Δύσων στό ἱερό τοῦ Ἀπόλλωνος στήν Δήλο¹. Βρέθηκε πράγματι ἀποσπασματική ἐπιγραφή τοῦ 3ου ἢ 2ου αἰ. χαραγμένη σέ μία βάση, ἡ ὁποία διασώζει τό ἀκρωτηριασμένο ὄνομα *[- - -]η Κορράγου²*. Κατά τήν Ἀργυρώ Τατάκη, πρέπει νά πρόκειται γιά τήν Στρατονίκη Κορράγου, σύζυγο τοῦ Ἀντιγόνου Μονοφθάλμου καί μητέρα τοῦ Δημητρίου Πολιορκητοῦ³. Θά μπορούσε ἐνδεχομένως νά ὑποστηριχθεῖ ὅτι σέ αὐτόν τόν τελευταῖο ὀφείλεται ἡ πρωτοβουλία τῆς κατασκευῆς ἑνός τέτοιου μνημείου στήν δόξα τῶν προγόνων του, ἂν ἡ χρονολογία τῆς ἐπιγραφῆς δέν ἦταν σχετικά χαμηλότερη καί ἂν οἱ ἰδιαιτέρα στενοὶ δεσμοὶ πού συνέδεαν τόν Φίλιππο Ε΄ μέ τήν Βέροια δέν συνηγοροῦσαν ὥστε νά θεωρηθεῖ αὐτός ὡς ὁ πιθανότερος ἀναθέτης τῆς.

4. Τό ἱερό τοῦ Διονύσου

Κατά τήν ἑλληνιστική περίοδο ἡ λατρεία τοῦ Διονύσου γίνεται ἐξαιρετικά δημοφιλῆς σέ ὅλον τόν ἑλληνικό κόσμο. Στήν Μακεδονία ὁ Διόνυσος τιμήθηκε ἀπό τήν ἀπώτερη ἀρχαιότητα καί ἡ λατρεία του ἦταν βαθειά ριζωμένη σέ ὅλες τίς κοινωνικές τάξεις, πού ἐόρταζαν τά Διονυσιακά *μυστήρια* μέ ἰδιαιτέρο ζήλο, καί τοῦ ἀφιέρωναν μάλιστα μία *ἱερά ἡμέρα* κάθε χρόνο⁴. Ὁ ἐλευθερωτής θεός διέθετε ἱερά τόσο στήν Πέλλα, τό Δῖον, τήν Αἰανή καί τήν Θεσσαλονίκη, ὅπου ἦταν καί ἡ κυριότερη θεότητα κατά τοὺς ἑλληνιστικούς χρόνους, ὅσο καί στήν Βέροια.

Στήν Βέροια, τό ὄνομα τοῦ Διονύσου βρέθηκε χαραγμένο σέ ἓνα θραῦσμα ἰωνικοῦ ἐπιστυλίου τοῦ 3ου ἢ καί τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. πού προέρχεται ἀπό τόν ναό τοῦ ἱεροῦ του ἢ, πιθανότερα, ἀπό τό θέατρο τῆς πόλεως⁵. Ἡ ἐπιγραφική καί ἀρχαιολογική αὐτή μαρτυρία, πού ἀνακαλύφθηκε στό οἰκοδομικό τετράγωνο 199, ἐπαναχρησιμοποιημένη μαζί μέ πολυάριθμα ἀρχιτεκτονικά στοιχεῖα (ἰωνικούς κίονες, δωρικά καί κορινθιακά κιονόκρανα) στήν τοιχοποιία μιᾶς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, ἡ ὁποία ἀνασκάφηκε σχετικά πρόσφατα, μαρτυρεῖ τήν λειτουργία θεάτρου στήν Βέροια σέ πρόωμη περίοδο.

1. F. Courby, *Exploration archéologique de Délos V* (Παρίσι 1912) 74-83. Πρβλ. Edson 217-18.

2. *EKMA* 58.

3. Tatakis 433, ἀρ. 765.

4. Ἀργ., Ἀνάβ. 4.8.1.

5. *AD* 28 (1973) 433, πίν. 391, ὅπου ἀναφέρεται πρόθεση γιά μελέτη ἀποκαταστάσεως τοῦ μνημείου (*EKMA* 21).

Είκ. 32. Αναθηματική επιγραφή του κοινοῦ τῶν θιασωτῶν τοῦ Διονύσου (Μουσεῖο Βεροίας ἀρ. εὔφ. Α 585).

Σέ ἓναν τελείως διαφορετικό τομέα, στήν ὁδὸ Ἰαγγέλων (Ο.Τ. 67), ἀνακαλύφθηκε ἀναθηματική στήλη χρονολογημένη τὸ 7 π.Χ. τοῦ ἀγορανόμου διονυσιακοῦ θιάσου πρὸς τὸν προστάτη θεὸ τοῦ κοινοῦ τῶν θιασωτῶν (εἰκ. 32)¹, ἐνῶ σέ μικρὴ σχετικὰ ἀπόσταση, στήν παλαιὰ Μητρόπολη (Ο.Τ. 122), βρέθηκαν ἄλλα τεκμήρια τῆς λατρείας τοῦ Διονύσου στήν Βέροια, πού χρονολογοῦνται δυόμισυ αἰῶνες ἀργότερα. Ἦδη ὁ Delacoulonche σημείωνε τὴν παρουσία «στὸν προθάλαμο τοῦ Οὐγκιάρ Τζαμί (τέμενος τοῦ Μεγάλου Κυρίου, ὀνομασία πού εἶχαν δώσει οἱ Τοῦρκοι στήν Μητρόπολη) δύο μαρμάρινων κορινθιακῶν φατνωμάτων», τὰ ὁποῖα συσχέτιζε μέ ἄλλα κατάλοιπα στήν ἴδια περιοχὴ: «κορινθιακὴ ζωφόρο ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο, κιονόκρανα καὶ παραστάδες τοῦ ἰδίου ρυθμοῦ». Συμπέρανε ὅτι «κοντὰ σέ αὐτὸ τὸ τέμενος πρέπει νά ὑπῆρχε κάποιος κορινθιακὸς ναός»². Σήμερα μπορεῖ κανεὶς νά δεῖ δύο ωραίους ἰωνικοὺς κίονες, οἱ ὁποῖοι στηρίζουν τὸ ὑπερῶο στὸ κεντρικὸ κλίτος τῆς Μητροπόλεως. Πρόσφατες ἐργασίες ἀποκάλυψαν ἐντοιχισμένο ἓνα κίονα, ὁ ὁποῖος φέρει πολυάριθμες ἐπιγραφές, τέσσερες ἀπὸ τίς ὁποῖες εἶναι ὀρατές: πρόκειται γιὰ ἀφιερώσεις στὸν Διόνυσο ἐκ μέρους ἀπελευθερωθέντων δούλων, οἱ ὁποῖες ἀνάγονται στὸν 3ο αἰ. μ.Χ.³ Σέ αὐτές ὁ θεὸς τιμᾶται μέ τρεῖς διαφορετικὲς ἐπικλήσεις:

Διόνυσος Ψευδάνωρ: ἐπικλήση λατρευτικὴ πού ἐπιχωριάζει στήν Μακεδονία. Τὴν προέλευσή της διασώζει ὁ Πολύαινος⁴. Ἀντιμετωπίζοντας ἐπιδρομὴ Ἰλλυριῶν, ὁ βασιλεὺς Ἀργαῖος εἶχε τὴν ἔμπνευση νά χρησιμοποιήσῃ τὰς παρθένους τῶν Μακεδόνων, μεταμφιεσμένες σέ στρατιῶτες, γιὰ νά παραπλανήσῃ τοὺς ἐχθροὺς σχετικὰ μέ τὸν ἀριθμὸ τῶν στρατευμάτων του. Οἱ κορασίδες ἐφανίσθησαν τὴν κατάλληλη στιγμή, μέ τὰ πρόσωπα κρυμμένα κάτω ἀπὸ στεφάνους κισσοῦ καὶ κραδαίνοντας θύρσους ἀντὶ δοράτων. Τὸ στρατήγημα ἐπέτυχε χάρις στὸν Διόνυσο καί, σέ ἐνδειξη εὐγνωμοσύνης, ὁ Ἀργαῖος ἀφιέρωσε ναὸ στὸν Διόνυσο Ψευδάνωρα. Κατὰ τὸν Καλλέρη⁵, ἡ ἀφήγησις αὐτὴ «ἀποδεικνύει ὅτι οἱ παραπάνω λατρευτικοὶ ὄροι χρησιμοποιοῦνταν στήν Μακεδονία ἀπὸ τὴν ἀπώτερη ἀρχαιότητα, ἀφοῦ ὁ Ἀργαῖος ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς πρώτους Ἀργεάδες».

1. ΕΚΜΑ' 22.

2. Delacoulonche 110-11.

3. ΕΚΜΑ' 53-57.

4. Πολυαῖνου, *Στρατηγήματα* 4.1.

5. Kalléris I, 210-15.

Με τήν ἐπίκληση ἼΑγριος, ὁ Διόνυσος, θεὸς τῆς ἄγριας φύσεως, ἐλευθερώνει τὸν ἄνθρωπο (ἄνδρες, ἀλλὰ καὶ γυναῖκες καὶ δούλους, πρῶγμα πού ἐξηγεῖ τὴν μεγάλη δημοτικότητα του) ἀπὸ τὰ δεσμὰ καὶ τίς ἐπιταγές τοῦ πολιτισμένου βίου.

ἽΟσον ἀφορᾷ τὸ τρίτο ἐπίθετο τοῦ θεοῦ, ἼΕρίκρυπτος, παραπέμπει ἐπίσης στὸν ρόλο του στὶς τελετουργικὲς μεταμφιέσεις τῶν Μακεδόνων ἐφήβων¹.

Σχετικὰ κοντὰ στὴν θέση πού προαναφέρθηκε, στὸ οἰκοδομικὸ τετράγωνο 80, ἀνακαλύφθηκαν δύο μαρμάρινα γλυπτά (ἓνα ἀκρωτηριασμένο σύμπλεγμα, πού παρίστανε τὸν Διόνυσο καὶ ἓνα σάτυρο, καὶ ἓνα ἄγαλμα σατύρου) καὶ, ἐντοιχισμένα στοὺς τοίχους ἐνὸς συγκροτήματος λουτρῶν τῆς Βυζαντινῆς περιόδου, κομμάτια τριγλύφων καὶ μετοπῶν τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων, καθὼς ἐπίσης κίονες καὶ κιονόκρανα ἰωνικά καὶ κορινθιακά. Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ αὐτὰ μέλη, ὅλα ἐπιμελημένης καὶ περὶτεχνης κατασκευῆς, δέν μπορεῖ παρὰ νά προέρχονται ἀπὸ κάποιο ὠραῖο δημόσιο οἰκοδόμημα, κάποιον ναὸ ἴσως, πού θά μπορούσε νά ἀποδοθεῖ στὸν Διόνυσο².

5. Τὸ ἱερό τῆς ἼΑταργάτιος

Ἐκτός ἀπὸ τίς παραπάνω θεότητες πού ἀνήκουν στὸ ἐλληνικὸ πάνθεον, ἡ Βέροια δέχθηκε ἐνωρίς ἐξωτερικὲς ἐπιρροές καὶ υἰοθέτησε ξενόφερτες λατρεῖες. Εἶναι ἡ πρώτη πόλις τῆς Μακεδονίας πού λατρεῖ τὴν θεὰ ἼΑτάργατι, μητέρα-θεὰ πού «εἰσήγαγαν» ἀνατολίτες ἔμποροι ἀπὸ τὴν βόρεια Συρία. Ὁ ἐλληνικὸς κόσμος τὴν τίμησε μὲ τὰ ὀνόματα *Μήτηρ Θεῶν*, *Θεὰ Συρία*, *Παρθένος Συρία*, *ἼΑφροδίτη Συρία*³. Στὴν Βέροια, ὅπως καὶ στὴν Αἰτωλία, ἡ ἼΑτάργατις ἐμφανίζεται ὡς προστάτις τῶν ἀπελευθέρων καὶ ἐγγυήτρια τῶν νέων τους δικαιωμάτων.

Μία βάση μὲ τρεῖς ἀναθηματικὲς ἐπιγραφές πού βρέθηκε στὰ βόρεια τοῦ ἼΑγίου ἼΑντωνίου (Ο.Τ. 157) μαρτυρεῖ τὴν μακρὰ διάρκεια τῆς λατρείας τῆς ἼΑταργάτιος στὴν Βέροια⁴. Ἡ πρώτη ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή χρονολογεῖται στὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Οἱ δύο ἄλλες, χαράχθηκαν μισὴ χιλιετία ἀργότερα: πρόκειται γιὰ ἀπελευθερωτικὲς πράξεις τοῦ 240 καὶ τοῦ 261 μ.Χ. μὲ ἀφιέρωση στὴν Συρία Παρθένο.

Στὰ τρία αὐτὰ ἐπιγραφικὰ τεκμήρια προστίθεται μία ἀρχαία φιλολογικὴ πηγή, ἡ ὁποία διέσωσε ἐνδιαφέρουσες λεπτομέρειες γιὰ τὴν λατρεία τῆς Συρίας θεᾶς κατὰ τὸν 2ο αἰ. μ.Χ.: σέ κάποιο ἐπεισόδιο τοῦ ἔργου τοῦ *Λούκιος ἢ ἽΟνος* πού διαδραματίζεται στὴν Βέροια καὶ τὰ περὶχωρὰ της, ὁ Λουκιανὸς ἀφηγεῖται, μὲ τρόπο προφανῶς γελοιογραφικὸ τὰ σκανδαλώδη ἦθη τῶν ἱερέων τῆς θεᾶς, οἱ ὅποιοι περιφέρουν στὴν ράχη ἐνός γαῖδάρου ἀπὸ χωρίου εἰς χωρίον στολισμένη τὴν θεὰ, ἐξαναγκάζοντας τὴν Μητέρα τῶν θεῶν νά ἐπαιτεῖ. Οἱ ἱερεῖς, πετώντας

1. Βλ. Hatzopoulos, *Cultes* 63-85.

2. *AA* 26 (1971) 406, πίν. 401. Πρὸβλ. *BCH* 1976, 660.

3. P. Lamprechts, P. Noyen, "Recherches sur le culte d'Atargatis dans le monde grec", *NouvClio* 6 (1954), *Mélanges R. Goossens* 258-77. Π. Χρυσοστόμου, «Ἡ λατρεία τῆς Συρίας θεᾶς Παρθένου (ἼΑτάργατις) στη Δυτικὴ Μακεδονία», *AEMΘ* 3, 1989 (Θεσσαλονίκη 1992) 102-115.

4. ἼΑ. Ὁρλάνδος, «Βεροίας ἐπιγραφαὶ ἀνέκδοτοι», *AA* 2 (1916) 144-48, ἀρ. 1-3 (= *EKMA* 19, 51, 52).

κατά γῆς τὴν μίτρα τους καὶ περιστρέφοντας τὴν κεφαλή, κατέκοπταν τοὺς βραχίονες μὲ τὰ ξίφη τους. Στὴν συνέχεια, συνέλεξαν χρήματα ἢ καὶ τρόφιμα ἀπὸ τοὺς θεατές, μὲ τὰ ὁποῖα τρέφονταν οἱ ἴδιοι καὶ φρόντιζαν τὴν θεά¹. Ὡστόσο, ἡ περιγραφή αὐτὴ τῶν ἐκστατικῶν καὶ αἵματηρῶν τελετουργιῶν ποὺ προσιδιάζουν στὴν λατρεία τῆς θεᾶς δὲν παρέχει λεπτομέρειες ποὺ θὰ ἐπέτρεπαν τὸν ἐντοπισμὸ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀταργάτιος στὴν πόλη τῆς Βέροιας.

Κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο γνώρισαν ἐπίσης τὴν ἄνθηση στὴν Βέροια καὶ ἄλλα ἱερά, ποὺ δὲν μᾶς εἶναι ὁμως γνωστά παρὰ ἀπὸ σποραδικές ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες, οἱ ὁποῖες δὲν μποροῦν νὰ χρησιμεύσουν γιὰ τὸν πιθανὸ ἐντοπισμὸ τους. Ἡ ὑπαρξὴ ἱεροῦ τῆς Ἐννοδίας, νυκτερινῆς θεότητος τῶν ὁδῶν καὶ τῶν τριόδων, ἡ λατρεία τῆς ὁποίας διαδόθηκε εὐρύτατα στὴν κεντρικὴ Μακεδονία ἀπὸ τὴν Θεσσαλία, εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὴν ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή μιᾶς ἱερείας τῆς, ἡ ὁποία τῆς ἀφιερώνει μία θυμέλη περὶ τὸ δεῦτερο τέταρτο τοῦ 3ου αἰ.²

Κατὰ τὴν ἴδια περίπου περίοδο τιμῶνται ἐπίσης ὁ Ἑρμῆς, ὁ Πᾶν καὶ ὁ Ποσειδῶν, ἀλλὰ δὲν ὑπάρχουν περισσότερες πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὰ ἱερά ἢ τίς τελετουργίες τους³.

Σέ ἕνα κόσμῳ ποὺ χάνει τὴν αὐτονομία του, τὴν ταυτότητα καὶ τοὺς θεσμούς του, τὰ σταθερά σημεῖα ἀναφορᾶς του, ἡ θρησκεία, μὲ τὴν διατήρηση τῶν ἐθνικῶν λατρειῶν καὶ παραδόσεων, προσφέρει ἀσφαλὲς ἀγκυροβόλιο. Πράγματι, κατὰ τὴν μακρὰ περίοδο τῆς ρωμαϊκῆς κυριαρχίας, διαπιστώνεται ἡ διατήρηση στὴν Μακεδονία τῶν πανάρχαιων ἑλληνικῶν καὶ ἀνατολικῶν λατρειῶν, ὅπως τῆς Ἀρτέμιδος, ἡ ὁποία τιμᾶται κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴν ἴσως περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλην θεότητα, ἀλλὰ ἰδίως ἡ διάδοση ὧσων συνδέονται μὲ θεότητες εὐσπλαχνικὲς καὶ ἐλεήμονες, οἱ ὁποῖες προσφέρουν παρηγορία (ὁ Ἀσκληπιὸς μὲ τίς ὑποσχέσεις του γιὰ θεραπεία, ὁ Διόνυσος μὲ τὰ Μυστήριά του ποὺ προσφέρουν διέξοδο σέ μιά καλύτερη μεταθανάτια ζωὴ). Στὴν Βέροια, οἱ λατρεῖες αὐτές διατηροῦνται ἀκμαῖες, ἐνῶ παράλληλα εἰσάγονται νέες θεότητες ἀπὸ τὴν Ρώμη—*αὐτοκρατορικὴ λατρεία*—, τὴν Αἴγυπτο—*Ἴσις*— ἢ γνωρίζουν νέαν ἄνθηση λατρεῖες τῶν παλαιότερων κατοίκων τῆς χώρας, ὅπως ἐκεῖνη τοῦ Διὸς Ὑψίστου καὶ ἐπίσης—ἀλλὰ ἔξω ἀπὸ τὸ ἀστικὸ κέντρο— τῆς Μητρός τῶν Θεῶν Αὐτόχθονος⁴.

6. Τὸ ἱερό τῆς αὐτοκρατορικῆς λατρείας.

Ἡ λατρεία τῶν Ρωμαίων αὐτοκρατόρων καὶ τῶν Σεβαστῶν προκατόχων τους εἶναι λατρεία ἐπίσημη, ἐπιβεβλημένη ἀπὸ τὴν Ρώμη ὡς τεκμήριο καὶ ἐγγύηση τῆς πίστεως τῶν πόλεων. Ὡς πρωτεύουσα τοῦ Κοινοῦ τῶν Μακεδόνων ἡ Βέροια ἔγινε ἡ ἔδρα τῆς αὐτοκρατορικῆς λατρείας, ἡ ὁποία τελεῖται κατὰ τίς συνόδους τῶν ἐκπροσώπων τῶν διάφορων πόλεων-μελῶν τοῦ

1. [Λουκιανῶν], *Λοῦκιος ἡ ὄνος* 34-38. Ὁ Λουκιανὸς εἶναι ὁ μόνος ἀρχαῖος συγγραφεὺς ποὺ μνημονεὺει κάποιον ἀπὸ τὰ χωριά τῆς χώρας τῆς Βεροίας (πρὸβλ. Tataki 45).

2. *ΑΔ* 32 (1977) 220 (= *ΕΚΜΑ* ' 23). Πρὸβλ. Tataki ἄρ. 781.

3. *ΕΚΜΑ* ' 24, 37, 510.

4. Γιὰ τίς λατρεῖες αὐτές βλ. πρόσφατα Φ. Πέτσας, «Μήτηρ Θεῶν Αὐτόχθον», *Ἀρχαία Μακεδονία III* (Θεσσαλονίκη 1983) 229-46, τοῦ ἴδιου, «Οἱ χρονολογημένες ἐπιγραφές ἀπὸ τὸ ἱερό τῆς Μητρός Θεῶν Αὐτόχθονος στὴ Λευκόπετρα», *Πρακτικά τοῦ Η' Διεθνοῦς Συνεδρίου Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Ἐπιγραφικῆς I* (Ἀθῆνα 1984) 281-307, τοῦ ἴδιου, «Τ. Κλαυδία Πρόκλα Μητρί Θεῶν. Ἀναθηματικὸς βωμὸς καὶ προβληματικὲς ἐπιγραφές ἀπὸ τὴ Λευκόπετρα Βεροίας», *Ἀφιέρωμα εἰς τὸν Κωνσταντῖνον Βαβυῦσκον*, τ. Ε' (Θεσσαλονίκη 1992) 319-27 καὶ Μ.Β. Χατζόπουλος, «Ἡ λατρεία τῆς θεᾶς Μᾶς στὴν Ἐδεσσα», *Πρακτικά Α' Πανελληνίου Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου «Ἡ Ἐδεσσα καὶ ἡ περιοχή τῆς»* (Ἐδεσσα 1995) 125-32, τοῦ ἴδιου, «Les inscriptions du sanctuaire de la Mère des Dieux Autochtone à Leukopetra: consécration d'esclave par une dame de Kyrrhos», *ΣAnt* 47 (1997) 51-63.

Κοινοῦ, καί συνοδεύεται ἀπό ἐπαρχιακούς ἀγῶνες. Ἡ ὀργάνωση τῶν ἀγῶνων καί τῶν ἐορτῶν πρὸς τιμὴν τῶν Σεβαστῶν ἦταν τὸ κύριο ἔργο τοῦ προέδρου τοῦ *Κοινοῦ*, τοῦ ἀγωνοθέτου καί ἀρχιερέως τῶν Σεβαστῶν.

Ἐνταγωνιζόμενη τὴν Θεσσαλονίκη, ἡ Βέροια ἐξασφάλισε δύο φορές τὸν τίτλο τῆς νεωκόρου –ἐπὶ Φλαβίων καί, ἀργότερα, ἐπὶ Ἐλαγαβάλου καί Γορδιανοῦ Γ΄–, δηλαδή τὸ προνόμιο νὰ ἰδρῦσει καί νὰ συντηρεῖ ναὸ ἀφιερωμένο στοὺς Σεβαστοὺς καί νὰ τελεῖ τὴν λατρεία τους μὲ ἀγῶνες πανελληνίας ἐμβελείας, μέθηριομαχίες καί ἀγῶνες μονομάχων¹. Μόνον μία πλούσια καί εὐημεροῦσα πόλις μποροῦσε νὰ ἀνταποκριθεῖ σέ τέτοια ἔξοδα. Ἡ λαμπροτάτη Βεροιαίων μητροπόλις καί πρωτεύουσα τῆς Μακεδονίας² διατήρησε ἐπάξια αὐτὸν τὸν ρόλο κατὰ τοὺς αἰῶνες αὐτοὺς τῆς εὐημερίας καί τῆς πολιτιστικῆς της ἀκτινοβολίας. Τί ἀπομένει ὁμως ἀπὸ τὰ μνημεῖα πού ἰδρύθηκαν στὴν δόξα τῶν αὐτοκρατόρων καί τῶν ἀφοσιωμένων στὴν πόλη τους πολιτῶν της, τὰ ὁποῖα κοσμοῦσαν τοὺς δρόμους καί τίς πλατεῖες μὲ ἀγάλματα, βωμοὺς καί ναοὺς;

Γιὰ τὸ ἱερὸ τῶν Σεβαστῶν, μεγαλοπρεπὲς κέντρο τῆς ρωμαϊκῆς Βέροιας ἀπὸ τὸν 1ο ὡς τὸν 3ο αἰ. μ.Χ., ὅπου βρίσκονταν συγκεντρωμένα τὰ τιμητικὰ οἰκοδομήματα καί τὰ πιὸ περιβλεπτα μνημεῖα τῆς πόλεως, μαρτυρίες ἐπιγραφικῆς, νομισματικῆς καί ἀρχαιολογικῆς προσφέρουν ἄφθονες πληροφορίες.

Α. Ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες

Ἀπὸ τίς ἐπιγραφές πού συγκεντρώθηκαν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Delacoulonche, ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ κατανομή τοῦ τόπου εὐρέσεως τῶν ἐπιγραφικῶν μνημείων πρὸς τιμὴν Ρωμαίων διοικητῶν καί αὐτοκρατόρων. Μία ὁμάδα ἑξὶ ἐπιγραφῶν (EKMA΄ 62, 65, 66, 67, 68, 69) ἀνευρέθησαν περὶ τὴν ἀρχαία ἀγορὰ, πρᾶγμα φυσικὸ καί ἀναμενόμενο. Μία ἄλλη ὁμως σχεδὸν ἰσάριθμη ὁμάδα (EKMA΄ 59, 60, 61, 63, 71) ἐπισημάνθηκε στὸ νότιο τμήμα τῆς πόλεως. Ἡ δευτέρη αὐτὴ ὁμάδα περιλαμβάνει:

- Μία βάση πρώιμων ρωμαϊκῶν χρόνων, πού ἰδρύθηκε ἀπὸ τὴν πόλη τῆς Βεροίας καί τοὺς ἐνκεκτημένους Ρωμαίους γιὰ τὸν ἀνθύπατο Λεύκιο Καλπούρνιο Πίσωνα, ὁ ὁποῖος ἔδρασε τὸ 57-55 π.Χ.³

Εἰκ. 33. Τὸ Ὅρτᾶ Τζαμί, ὅπου ἦταν ἐντοιχισμένες οἱ ἐπιγραφές πρὸς τιμὴν τοῦ Λευκίου Καλπούρνιο Πίσωνα καί τοῦ αὐτοκράτορος Νέρβα.

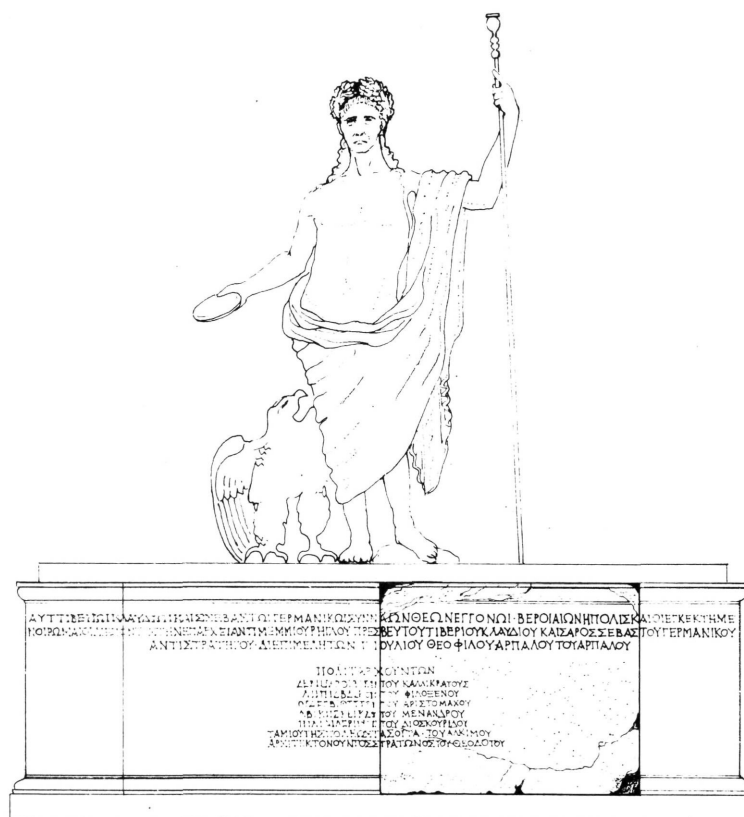
1. Δ. Κανατσούλη, «Τὸ κοινὸν τῶν Μακεδόνων», *Μακεδονικά* 3 (1953-1955) 27-102, Παπαζογλου 143-45.

2. Βλ. EKMA΄ 108 καί 7.

3. Ἐντοιχισμένη σέ τοῖχο τοῦ τεμένους Ὅρτᾶ Τζαμί (Ο.Τ. 86). EKMA΄ 59, πρβλ. Delacoulonche ἄρ. 33 καί Tataki ἄρ. 666.

Από τις υπόλοιπες επιγραφές όμως, τό μεγαλύτερο μέρος χρονολογείται στον 1ο και τον 2ο αϊ. μ.Χ. Καί οί τέσσερες επιγραφές μιλούν γιά τήν εὐγνωμοσύνη τῶν Βεροιαίων πρός τούς αὐτοκράτορες:

- Στήν συνοικία Λαδόμυλοι, κοντά στά Ο.Τ. 341-343, ἀνακαλύφθηκαν τά θραύσματα μιᾶς βάσεως ἀνδριάντος τοῦ αὐτοκράτορος Κλαυδίου, τιμητική προσφορά τῆς πόλεως καί, πιθανῶς, τῶν ἐνκεκμημένων Ρωμαίων περί τό 42-44 μ.Χ.¹ Τό μνημεῖο, σύμφωνα μέ τήν τολμηρή ἀποκατάσταση τοῦ Ἰω. Τουράτσουγλου (εἰκ. 34), ἐπιτρέπει νά φαντασθοῦμε τί εἶδους πόλις ἦταν ἡ Βέροια κατά τόν πρῶτο μεταχριστιανικό αἰῶνα: μία μεγαλόπολις, γεμάτη μεγαλοπρεπῆ ἀγάλματα καί τιμητικά μνημεῖα, στήν ὁποία συνέρρεε «ἡ μακεδονική ἀριστοκρατία τοῦ πνεύματος, ποιητές, μουσικοί, καλλιτέχνες καί ἄλλες ἐξέχουσες προσωπικότητες»².

Εἰκ. 34. Σχέδιο ἀποκατάστασης τοῦ μνημεῖου πρός τιμὴν τοῦ αὐτοκράτορος Κλαυδίου (Ἰω. Τουράτσουγλου, *Ἀρχαία Μακεδονία II* [1977] 486-93, εἰκ. 2).

- Ἐνα μνημεῖο πρός τιμὴν κάποιου ἐπιφανοῦς προσώπου, τοῦ αὐτοκράτορος Βεσπασιανοῦ κατά πᾶσαν πιθανότητα, πού ἰδρύθηκε περί τό 79-84 μ.Χ.³

1. Ἰω. Τουράτσουγλου, *Ἀρχαία Μακεδονία II* (1977) 486-93 (=ΕΚΜΑ '60).

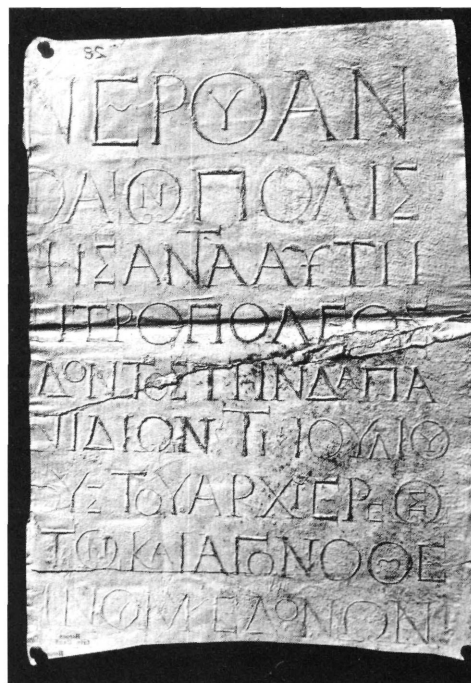
2. Δ. Κανατσούλη, «Ἡ Βέροια κατά τοὺς αὐτοκρατορικούς χρόνους», *Μακεδονικά Μελετήματα* (Θεσσαλονίκη 1955) 16-21, Παπαζογίου 144-45.

3. Ο.Τ. 72. *SEG* 16 (1959) 391 (=ΕΚΜΑ '61). Βλ. Tataki ἄρ. 318.

- Μία βάση ανδριάντος, πού ιδρύθηκε τό 98 μ.Χ. (μεταθανاتیως) πρὸς τιμήν τοῦ αὐτοκράτορος Νέββα (εἰκ. 35), ὁ ὁποῖος ἀνανέωσε τήν ἀπονομή τοῦ τίτλου τῆς *μητροπόλεως καί νεωκόρου*¹.

- Ἐντοιχισμένη σέ ἕναν πύργο, στό Ο.Τ. 94, μία ἐπιγραφή πού μαρτυρεῖ τήν εὐγνωμοσύνη τῆς Βέροιας, *μητροπόλεως καί δις νεωκόρου*, πρὸς ἕναν αὐτοκράτορα – ἴσως τόν Ἐλαγάβαλο ἢ τόν Γορδιανό – ὁ ὁποῖος τῆς ἀπένευμε αὐτά τά προνόμια².

Δέν θά ἦταν ἴσως παρακινδυνευμένο νά ὑποτεθεῖ ὅτι ἡ ἀνίδρυση τῶν μνημείων αὐτῶν στόν νότιο τομέα τῆς πόλεως συνδέεται μέ τήν παρουσία ἐκεῖ τοῦ Σεβαστείου, δηλαδή τοῦ ἱεροῦ τῆς λατρείας τῶν αὐτοκρατόρων. Ἡ ὑπόθεση αὐτή, ὅπως θά φανεῖ κατωτέρω, ἐνισχύεται καί ἀπό ἀρχαιολογικά τεκμήρια³.

Εἰκ. 35. Ἐκτυπο, τῶν Edson καί Cormack, τῆς ἐπιγραφῆς στήν βάση τοῦ μνημείου πρὸς τιμήν τοῦ Νέββα (Μ.Β. Χατζόπουλος).

B. Νομισματικές πηγές

Τά νομίσματα πού ἐκδόθηκαν στήν Βέροια ἀπό τό Κοινότο 242 καί τό 246 μ.Χ. κόπηκαν μέ τήν εὐκαιρία τῆς κατασκευῆς τῶν ναῶν καί τῆς τελέσεως τῶν ἀγῶνων πού συνδέονται μέ τήν *νεωκορία* τῆς πόλεως. Τά νομίσματα αὐτά φέρουν στήν κύρια ὄψη προτομή τοῦ Ἀλεξάνδρου, καί τήν ἐπιγραφή ΟΛΥΜΠΙΑ – οἱ ἀγῶνες πού ὀργανώνονταν κατά τίς τελετές τῆς αὐτοκρατορικής λατρείας ὀνομάζονταν Ὀλύμπια ἢ καί Ἀλεξάνδρεια. Στόν ὀπισθότυπο τῶν νομισμάτων εἰκονίζεται παράσταση τῶν δύο ναῶν: κτισμένοι σέ κρηπίδα μέ δύο βαθμίδες, εἶναι ναοί μέ περιστύλιο καί εἰκονίζονται ἄλλοτε μέ 6 καί ἄλλοτε μέ 4 κίονες, ἀνάλογα μέ τό ἔτος ἐκδόσεως τῶν νομισμάτων. Τά ἀετώματά τους κοσμοῦνται μέ ἀκρωτήρια⁴. Ἕνα νόμισμα τοῦ Κοινοῦ εἰκονίζει ἐπίσης κίονα ἀνάμεσα στούς δύο ναοούς, πού ἐπιστέφεται ἀπό θριαμβικό ἄγαλμα ἀνδρός – ἀσφαλῶς αὐτοκράτορος – ὁ ὁποῖος φέρει θώρακα καί κρατεῖ δόρυ.

Εἰκ. 36. Νόμισμα τοῦ Κοινοῦ τῶν Μακεδόνων μέ κεφαλή τοῦ Ἀλεξάνδρου στόν ἐμπροσθότυπο καί, στόν ὀπισθότυπο, ἀπεικόνιση τῶν δύο ναῶν τῆς αὐτοκρατορικής λατρείας.

1. Ὁρτᾶ Τζαμί, Ο.Τ. 86. Delacoulonche ἀρ. 44 (=ΕΚΜΑ ' 63). Πρβλ. Tatakī ἀρ. 626.

2. Ἀ.Κ. Ὁρλάνδος, ΑΔ2 (1916) 157, ἀρ. 15 (=ΕΚΜΑ ' 71).

3. Πρέπει νά προστεθεῖ πὸς ὁ ναός τῶν Σεβαστῶν στήν Βέροια μνημονεύεται πιθανότατα σέ ἐπιγραφή ἀπό τό ἱερό τῆς Μητρὸς Θεῶν Αὐτόχθονος στήν Λευκόπετρα: *προέθηκεν πιττάκια πρὸς τοῦ Κεσαρείου* (SEG 42 [1992] 61).

4. Gaebler II, 189-92, πίν. XI.

Εύλογα μπορεί να υποστηριχθεί ότι στην Βέροια τό ιερό τῶν Σεβαστῶν περιείχε ἄφθονα μνημεῖα ἀφιερωμένα στήν δόξα αὐτοκρατόρων, ὅπως ὁ Κλαύδιος, ὁ Νέρβας ἢ ὁ Γορδιανός Γ'. Δέν σώζονται ὁμως παρά μόνον ἀκρωτηριασμένα βᾶθρα, μάρτυρες τῆς εὐγνωμοσύνης τῆς πόλεως πρὸς τοὺς εὐεργέτες τῆς, καί μερικοὶ τιμητικοὶ βωμοί, ποὺ ἀπαθανατίζουν τὰ ὀνόματα τῶν ἐπιφανέστερων πολιτῶν τῆς, ἀλλὰ καί ἀρχαιολογικά λείψανα ποὺ μᾶς ὑποδεικνύουν ἴσως ἀκριβέστερα τὸν χῶρο ποὺ κατελάμβανε ἄλλοτε τὸ Σεβαστεῖον.

Γ. Ἀρχαιολογικά τεκμήρια

Στὰ οἰκοδομικά τετράγωνα 85, 84 καί 83, κατὰ μῆκος τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Μητροπόλεως, ἀποκαλύφθηκαν ὑπὸ διάφορες περιστάσεις σημαντικὰ ἀρχιτεκτονικά κατάλοιπα τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, ὅπως πιστοποιεῖται ἀπὸ τὴν παράλληλη ἀνεύρεση νομισμάτων τοῦ αὐτοκράτορος Βεσπασιανοῦ: μεγάλοι σπόνδυλοι δωρικῶν κίονων, βάσεις καί κιονόκρανα δωρικοῦ ἐπίσης ρυθμοῦ, τοῖχοι ἀπὸ πορὸλιθο καί μωσαϊκά δάπεδα ἀπὸ λευκὸ καί μαῦρο μάρμαρο. Οἱ διαστάσεις αὐτῶν τῶν θραυσμάτων καί ἡ ποιότης τῶν ὑλικῶν πιστοποιοῦν ὅτι δέν μπορεί παρά νά προέρχονται ἀπὸ κάποιον σημαντικό δημόσιο οἰκοδόμημα¹.

Ἡ νότια αὐτὴ συνοικία τῆς Βέροιας, ἐλεύθερη ἀπὸ οἰκοδομήματα κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο, φαίνεται ὅτι κατοικήθηκε κατὰ τοὺς τελευταίους προχριστιανικοὺς αἰῶνες. Θά ἦταν ἴσως λογικὸ νά ὑποθέσει κανεὶς ὅτι κατὰ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους, τό ιερό τό ἀφιερωμένο στήν λατρεία τῶν Ρωμαίων αὐτοκρατόρων βρῆκε στήν περιοχὴ αὐτὴν ἕκταση κατάλληλη γιὰ τὴν οἰκοδόμηση τῶν ναῶν του καί τῶν θριαμβικῶν καί τιμητικῶν μνημείων του. Ἡ κύρια ὀδικὴ ἀνοηρία, πλαισιωμένη ἀπὸ στοές, προσφερόταν μὲ τὴν λαμπρὴ ἐπισημότητά της γιὰ τίς πομπές ποὺ διοργανώνονταν κατὰ τοὺς ἐπίσημους ἑορτασμοὺς τοῦ Κοινοῦ. Τό ιερό πρέπει νά κατελάμβανε μία ἕκταση κατὰ μῆκος αὐτῆς τῆς ὁδοῦ, πρὸς τὰ Ο.Τ. 83 μέχρι 87.

7. Τό ιερό τοῦ Διὸς Ὑψίστου

Ἡ λατρεία τοῦ Διὸς Ὑψίστου, θεοῦ τῶν ὀρέων, γεννήθηκε πιθανότατα στήν Μακεδονία. Κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους τιμήθηκε ἰδιαιτέρα στήν Τιμφαία, τὴν Ἐλήμεια, τὴν Ἑορδαία, τὴν Ὀρεστίδα, τὴν Λύγκο, τὴν Ἀλμωπία, τὴν Ἐδεσσα, τὴν Κύρρο, τὴν Γένδερο (:), τὴν Πέλλα, τὴν Μιέζα, τὴν Πύδνα καί τὴν Βέροια, ὅπου τέσσερες ἐπιγραφές μαρτυροῦν τὴν ὑπαρξὴ θρησκευτικοῦ συλλόγου, ὁργανομένου γιὰ τὴν λατρεία του κατὰ τὸν 2ο αἰ. μ.Χ.² Τρεῖς ἀπὸ τίς ἐπιγραφές αὐτές κοσμοῦνται μὲ ἀνάγλυφο δάφνινο στέφανο, μέσα στὸν ὁποῖο εἰκονίζεται αἰετός, καί μνημονεύουν τὰ ὀνόματα τοῦ προέδρου καί τῶν μελῶν τοῦ συλλόγου³. Ἡ τέταρτη εἶναι χαραγμένη σὲ ἀπότιμημα κίονος, ποὺ ἐπισημάνθηκε σὲ ὕψωμα περὶ τὰ 500 μ. νοτιοδυτικὰ ἀπὸ τὴν δυτικὴ πύλη τῆς πόλεως⁴. Ἡ ἐπισημάνση στὸ ἴδιο σημεῖο ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν καί ἡ ἀνακάλυψη ἀργότερα μικροῦ ἀνάγλυφου αἰετοῦ (ἀρ. κατ. Μουσείου Βεροίας Λ 829) ἐπιτρέπει τὴν διατύπωση τῆς ὑποθέσεως ὅτι ὑπῆρχε ἐκεῖ ἱερό τοῦ Διὸς Ὑψίστου⁵.

1. ΑΔ 24 (1969) 322, 25 (1970) 375, 31 (1976) 237.

2. Margarita Tačeva-Hitova, "Dem Hypsistos geweihte Denkmäler in den Balkanländern", *BalkSt* 19 (1978) 59-75. Π. Χρισσοστόμου, «Ἡ λατρεία τοῦ Δία ὡς καιρικοῦ θεοῦ στὴ Θεσσαλία καί τὴ Μακεδονία», ΑΔ 44-46 (1989-91) *Μελέτα* 21-72.

3. Οἱ ἀριθμοὶ 2-4 τοῦ καταλόγου τοῦ Χρισσοστόμου (σελ. 35-39) (=ΕΚΜΑ ' 26-28).

4. Ἀριθμὸς 1 τοῦ καταλόγου τοῦ Χρισσοστόμου (σελ. 34) (=ΕΚΜΑ ' 25). Πρβλ. Tatakis ὁρ. 221.

5. Π. Χρισσοστόμου, «Δυτικομακεδονικὰ εἰχαριστήρια στὸν Δία Ὑψίστο», *ΑΕΜΘ* 5, 1991 (Θεσσαλονίκη 1994) 99-100. Βικτωρία Ἀλλαμανῆ-Μαρία Ἀποστόλου, «Σωστικὲς ἀνασκαφές στὴν πόλη τῆς Βέροιας», *ΑΕΜΘ* 6, 1992 (Θεσσαλονίκη 1995), 97. σμ. 8.

Ειχ. 37. Αναθηματική επιγραφή τῶν θιασῶν τοῦ Διὸς Ὑψίστου (Μουσεῖο Βεροίας ἀρ. εὐφ. Α 832).

Ειχ. 38. Αναθηματική ἐπιγραφή πρὸς τιμὴν τῆς Ἀφροδίτης Εὐσχήμενος (Μουσεῖο Βεροίας ἀρ. εὐφ. Α 133).

8. Ἄλλες θεότητες

Γνωστή ἐπίσης εἶναι ἡ παρουσία στὴν Βέροια ἱεροῦ τῆς Ἀρτέμιδος Ἀγροτέρας, ἡ ὁποία ἐμφανίζεται σὲ μία ἀπελευθερωτικὴ πράξη διὰ καθιερώσεως¹ πού χρονολογεῖται τὸ ἔτος 181 μ.Χ. καὶ σὲ ἓνα βωμό πού ἰδρύθηκε πρὸς τιμὴν ἱερείας τῆς θεᾶς τὸ ἔτος 249/50².

Ἄλλη γυναικεῖα θεότης πού λατρεύθηκε στὴν Βέροια ἦταν ἡ Ἴσις, θεά τοῦ ἐλέους, ἡ λατρεία τῆς ὁποίας ἦλθε ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο καὶ διαδόθηκε εὐρέως σὲ ὅλην τὴν Μακεδονία ἤδη ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο. Στὴν Βέροια, ὅπως καὶ στό Δῖον, τιμᾶται μέ τὴν ἐπίκληση Λοχία καὶ ἔτσι ταυτίζεται μέ τὴν Ἄρτεμι Λοχία, θεά τῆς μητρότητος. Ἀναφέρεται σὲ μία μόνη ἐπιγραφή τοῦ 2ου μ.Χ. αἰῶνος³.

Στὶς δύο αὐτὲς θεότητες πρέπει νὰ προστεθεῖ ἡ Ἀφροδίτη Εὐσχήμεων, τὸ ἐπίθετο τῆς ὁποίας ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορά. Νά ὑποθέσει κανεῖς ὅτι ἡ λατρεία τῆς εἶναι προϊόν συγκρητισμοῦ μέ τὴν λατρεία τῆς Ἴσιδος Λοχίας καὶ ὅτι οἱ δύο αὐτὲς θεές μοιράζονταν τὸ ἴδιο ἱερό, ἀφοῦ εἶχαν κοινόν ἱερέα τὸν Λεύκιο Βρούττιο Ποπλικιανό⁴;

1. Woodward 139-44 ἀρ. 2 (=EKMA ' 49). Πρὸβλ. Tataki ἀρ. 221.
 2. Woodward 148 ἀρ. 6 (=EKMA ' 109). Πρὸβλ. Tataki ἀρ. 270.
 3. Delacoulonche 110 ἀρ. 39 (EKMA ' 36). Πρὸβλ. Tataki ἀρ. 335 καὶ τώρα Αἰκατερίνη Τζαναβάση, «Ἡ λατρεία τῶν Αἰγυπτίων θεῶν στὴν Βέροια», Ἀρχαία Μακεδονία V (Θεσσαλονίκη 1993) 1671-82.
 4. Ἀργυρὸ Τατάκη, «Ἀφροδίτη Εὐσχήμεων ἀπὸ τὴν Βέροια», Ἀρχαιογνωσία 7 (1993) 135-40 (=EKMA ' 20).

ΓΥΜΝΑΣΙΟ, ΘΕΡΜΕΣ, ΘΕΑΤΡΑ

“Ὅπως ἡ ἀγορά καί οἱ ναοί, ἔτσι καί τά γυμνάσια καί τά θεάτρα ἀποτελοῦν θεμελιώδη συστατικά στοιχεῖα τῆς ἐλληνικῆς πόλεως.

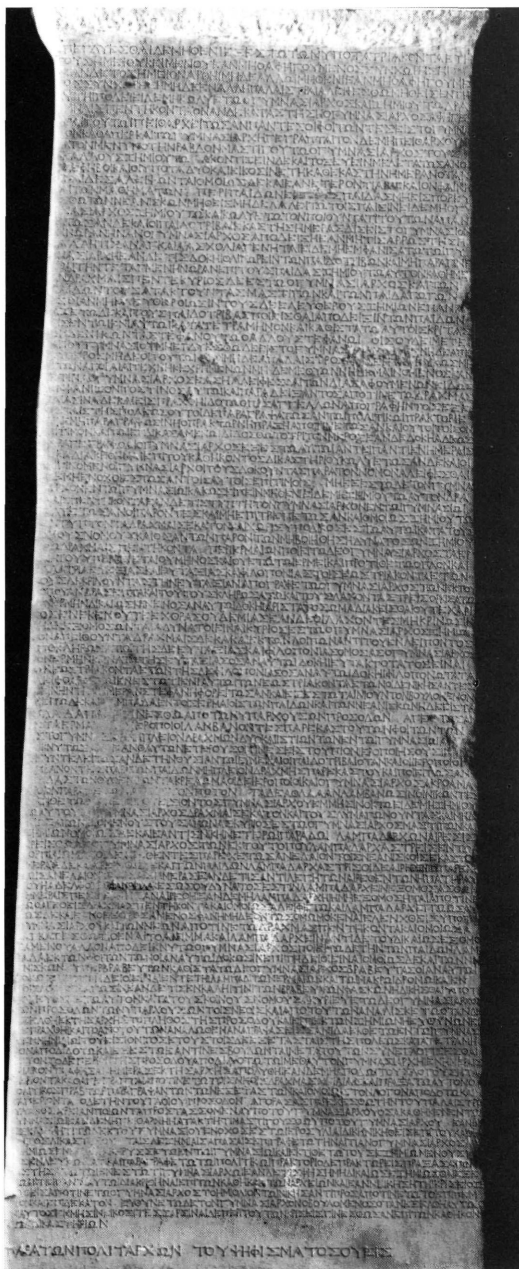
Τό γυμνάσιο, ἀναπόσπαστο πλαίσιο τῆς παιδείας, ὡς ἐκπαιδευτικοῦ ἰδεώδους θεμελιωμένου στήν ἀρμονική πνευματική καί σωματική ἀνάπτυξη, ἦταν ἀρχικά χῶρος στρατιωτικῆς οὐσιαστικῆς ἀσκήσεως, ὅπου ἔφηβοι καί ἄνδρες ἱκανοί νά φέρουν ὅπλα ἔρχονταν καθημερινά νά ἐπιδοθοῦν σέ ἀθλητικές ἀσκήσεις πού ἀποσκοποῦν στήν ἀνάπτυξη τῶν στρατιωτικῶν ἀρετῶν. Ἀντίθετα μέ ὅ,τι συμβαίνει σέ ἄλλες περιοχές τοῦ ἐλληνικοῦ κόσμου, ὅπου ἀπό τόν 4ο αἰ. π.Χ. καί, ἰδίως, κατά τούς ἐλληνιστικούς χρόνους, τό γυμνάσιο χάνει προοδευτικά τήν ἀρχική του λειτουργία γιά νά μεταμορφωθεῖ σέ ἀληθινό «πνευματικό κέντρο», ὅπου ἀθλητικός, πνευματικός καί κοινωνικός βίος ἀναπτύσσονται παράλληλα, στήν Μακεδονία τό γυμνάσιο διατήρησε ὡς τό τέλος τῆς περιόδου τῆς βασιλείας τόν ἀρχέγονο στρατιωτικό του χαρακτήρα¹.

Οἱ *θέρμες*, ἀρχιτεκτονική καινοτομία τυπικά ρωμαϊκή, πού ἀπαντοῦν σέ ὅλες τίς ἐκρωμαϊσμένες πόλεις, κατάγονται ἄμεσα ἀπό τά ἐλληνικά γυμνάσια. Οἱ σημαντικότερες ἄλλωστε διαθέτουν καί *παλαίστρα*. Ἀπ’ ἄκρου εἰς ἄκρον τοῦ ρωμαϊκοῦ κόσμου, ὁ ρόλος τῶν δημόσιων αὐτῶν λουτρῶν εἶναι σημαντικός: ἀντιπροσωπεύουν τά καφενεῖα καί τίς λέσχες τῶν ρωμαϊκῶν πόλεων².

Τό *θέατρο* εἶναι καί αὐτό ἓνα ἀπό τά οἰκοδομήματα πού δέν μπορεῖ νά λείπουν ἀπό καμμία ἀρχαία πόλη. Στόν ἐρειπωμένο συνήθως ἀρχαιολογικό χῶρο τῶν ἀρχαίων πόλεων εἶναι κατά κανόνα τό μόνο ἀρχιτεκτονικό στοιχεῖο πού διασώζει τήν ἀνάμνηση τοῦ μεγαλείου τους, ὅπως λ.χ. στήν Πέργαμο ἢ τήν Μίλητο. Κατά τήν ἐλληνιστική περίοδο γνωρίζει ἐκπληκτική ἀνάπτυξη, ἡ ὁποία συνδέεται μέ τήν ἐξαιρετική ζωτικότητα τῆς λατρείας τοῦ Διονύσου. Ἡ ρωμαϊκή κατοχή θά φέρει μαζί της ἓνα χαρακτηριστικό τοῦ δικοῦ της πολιτισμοῦ, τούς ἀγῶνες τοῦ ἀμφιθεάτρου, πού ἀπαιτοῦν εἰδική διευθέτηση τῶν ἀρχαίων θεάτρων, ὥστε νά διασφαλίξεται ἡ ὁμαλή τέλεση μεγαλοπρεπῶν ἀλλά καί αίματηρῶν θεαμάτων, χωρίς νά διατρέχουν κινδύνους οἱ θεατές.

1. Ph. Gauthier-M.B. Hatzopoulos, *La loi gymnasiarchique de Béroia*, «ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ» 16 (Ἀθήνα 1992) 173-76.

2. P. Grimal, *Les villes romaines* (Παρίσι 1954) 93-94.

ΤΟ ΓΥΜΝΑΣΙΟ

Οἱ πόλεις τῆς Μακεδονίας διαθέτουν καί αὐτές γυμνάσια, ὅπως ὅλες οἱ ἑλληνικές πόλεις. Τό πρῶτο γνωστό γυμνάσιο εἶναι τοῦ Δίου, πού καταστράφηκε ἀπό τοὺς Αἰτωλοὺς τοῦ Σκόπα κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ Συμμαχικοῦ πολέμου, τὸ 219¹. Τό γυμνάσιο τῆς Ἀμφιπόλεως, πού ἔχει πλήρως σχεδόν ἀποκαλυφθεῖ, χρονολογεῖται στὸν 4ο αἰ. π.Χ.²

Γιὰ τὴν Βέροια, ἡ ὑπαρξη γυμνασίου μαρτυρεῖται ἐπανειλημμένα σὲ πολλές ἐπιγραφές, ἡ ἀρχαιότερη ἀπὸ τίς ὁποῖες χρονολογεῖται στὰ τέλη τῆς βασιλείας τοῦ Φιλίππου Ε΄ ἢ ἐπὶ Περσέως καὶ ἡ νεώτερη στὸ δεύτερο μισό τοῦ 3ου μεταχριστιανικοῦ αἰῶνος. Εἶναι ὡστόσο πιθανόν ὅτι τὸ γυμνάσιο κατασκευάσθηκε σχετικὰ ἐνωρίς, ἤδη ἀπὸ τὸν 3ο αἰ. π.Χ., ὅταν ἡ πόλις ἀναπτύχθηκε ὑπὸ τοὺς πρώτους Ἀντιγονίδες.

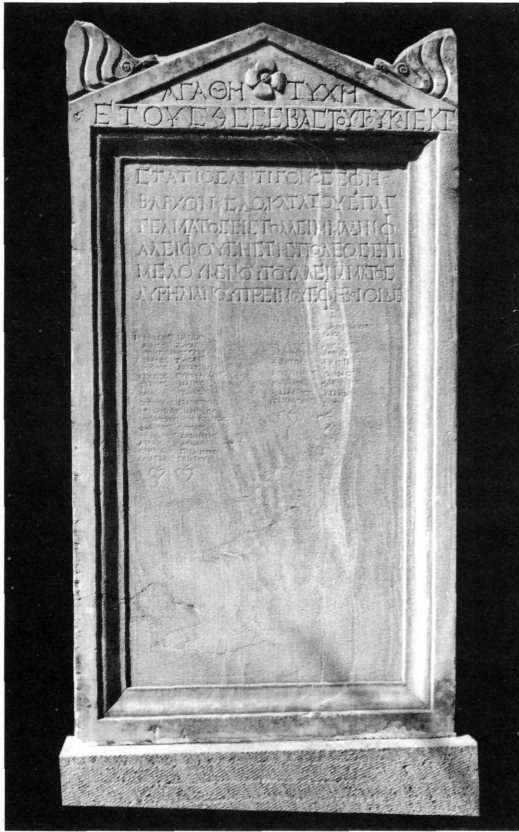
Ἡ πρώτη μνηεῖα τοῦ γυμνασίου τῆς Βέροιας ἐμφανίζεται στὸν γυμνασιαρχικό νόμο (εἰκ. 39)³, πού θεσπίσθηκε πρὶν ἀπὸ τὴν ρωμαϊκὴ κατάκτηση (167 π.Χ.), μὲ στόχο τὴν ἀναδιοργάνωση τοῦ θεσμοῦ, τὸν προσδιορισμὸ τῶν δικαιωμάτων καὶ τῶν ὑποχρεώσεων τοῦ γυμνασιαρχοῦ ἀλλὰ καὶ τῶν ἀσκουμένων στὸ γυμνά-

Εἰκ. 39. Ὁ γυμνασιαρχικός νόμος (Μουσεῖο Βεροῖας ἀρ. εὑρ. Λ 488).

1. Πολύβ. 4.62.

2. Γιὰ τὰ γυμνάσια τῆς Μακεδονίας, βλ. Gauthier - Hatzopoulos 155-76.

3. Βλ. Gauthier - Hatzopoulos.

Εἰκ. 40. Κατάλογος ἐφήβων (Μουσείο Βεροίας ἀρ. εὔφ. Α 127).

σιο καὶ τὴν ρύθμιση τῶν ἀγῶνων καὶ τῶν λατρειῶν πού τελοῦνταν σέ αὐτό¹. Ἡ ὀπισθόγραφη αὐτὴ στήλη, πού βρέθηκε τυχαῖα σέ ἓνα κῆπο τῆς συνοικίας «Ἐληά» (Ο.Τ. 320-321), παρουσιάζει ἐξαιρετικό ἐνδιαφέρον, ὄχι μόνον γιὰ τὴν γνῶση τῆς λειτουργίας ἐνός ἐλληνιστικοῦ γυμνασίου ἀλλὰ, κυρίως, γιὰ τὴν κατανόηση τῆς μακεδονικῆς κοινωνίας τῆς ἐποχῆς, τῶν θεσμῶν καὶ τῶν ἠθῶν τῆς².

Ἐνα χρόνο ἐνωρίτερα, τὸ 1947, εἶχε βρεθεῖ στό ἴδιο οἰκοδομικό τετράγωνο μία ὠραία στήλη μέ ἀετωματικὴ ἐπίστεψη καὶ ἀκρωτήρια, στήν ὁποία εἶχε χαραχθεῖ κατάλογος μέ 25 ὀνόματα ἐφήβων, μέ ἐπὶ κεφαλῆς ἐκεῖνο τοῦ ἐφηβάρχου Στατίου Ἀντιγόνου, χρονολογημένη τὸ ἔτος 177/78 μ.Χ., δηλαδή τρεῖς καὶ πλεόν αἰῶνες μετὰ τὴν ἔκδοση τοῦ νόμου (εἰκ. 40)³. Ἡ εὐτυχὴς αὐτὴ συγκυρία ὁδήγησε τὸν Β.Γ. Καλλιπολίτη νά τοποθετήσῃ τὸ γυμνάσιο στὸν νοτιοανατολικὸ τομέα τῆς πόλεως, ἔξω ἀπὸ τὰ τεῖχη, κοντὰ στὸν δρόμο πρὸς τὴν Πιερία⁴. Κτισμένα ἐκτὸς τῶν τειχῶν ἐπειδὴ χρησιμοποιοῦνταν κυρίως γιὰ στρατιωτικὲς ἀσκήσεις –δύσκολα θά μποροῦσε νά φαντασθεῖ κανεὶς διαμόρφωση πεδίου ἀσκήσεων μέσα στὴν πόλη– τὰ γυμνάσια

ιδρύνονταν σέ ἐκτεταμένους χώρους, μέσα σέ κήπους καὶ σέ ἄλση πού τὰ δροσίζαν τρεχούμενα νερά, ἀπαραίτητα γιὰ τὰ λουτρά καὶ τίς δεξαμενές μέ τὰ ὁποῖα ἦσαν ἐφοδιασμένα. Μόνον ἀπὸ τὸν 3ο αἰ. π.Χ. τὸ γυμνάσιο ἀποσπᾶσθηκε ἀπὸ τὸ ἐξοχικὸ του περιβάλλον καὶ ἐντάχθηκε στὸν πολεοδομικὸ ἴστό, προσεγγίζοντας τὸ διοικητικὸ κέντρο. Τὸ γυμνάσιο τῆς Βέροιας χρονολογεῖται ἴσως σέ παλαιότερη ἐποχὴ, ἀφοῦ βρῖσκεται ἔξω ἀπὸ τὰ τεῖχη.

Τρεῖς νεώτερες ἀνακαλύψεις ἔρχονται νά ἐνισχύσουν τὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ γυμνάσιο κατασκευάσθηκε κοντὰ στὰ οἰκοδομικά τετράγωνα 320-21:

1. Κατὰ τὴν βασιλεία τοῦ Φιλίππου Ε΄ σημειώθηκε αἰσθητὴ προσπάθεια γιὰ ἀναδιοργάνωση σέ πολλοὺς τομεῖς, συγκεκριμένα στὴν παιδεία καὶ τὴν στρατιωτικὴ ἐκπαίδευση. Ὁ νόμος αὐτὸς τῆς Βέροιας, ἀνάλογοι τῶν ὁποίων ἴσχυαν καὶ σέ ἄλλες πόλεις τῆς Μακεδονίας, καὶ ὁ ὁποῖος ὀφείλεται πιθανότατα σέ βασιλικὴ πρωτοβουλία, μετέβαλε τὸ καθεστὼς τοῦ γυμνασίου ἀπὸ ἰδιωτικὸ σέ δημόσιο θεσμό, ἐλεγχόμενο ἀπὸ τὴν πόλη.

2. Gauthier - Hatzopoulos 13-143 καὶ *EKMA* 1.

3. *BCH* 1949, *Chronique* 532· *SEG* 13 (1956) 398 (= *EKMA* 135). Περὶ βλ. Tatakis ἀρ. 1196.

4. Β.Γ. Καλλιπολίτης, «Στήλη μετ' ἀναγραφῆς δωρεᾶς καὶ καταλόγου ἐφήβων ἐκ Βεροίας», *Γέρας Ἀντωνίου Κεραμοπούλλου* (Ἀθῆναι 1953) 303-305. Ὁ L. Robert (*BullEpigr* 1954, 145, ἀρ. 158) ἐπιβεβαίωσε τὸ βᾶσιμο τῆς ὑποθέσεως.

Στόν ίδιο τομέα (Ο.Τ. 320), ανακαλύφθηκε τυχαία μία στήλη με δύο σύντομες επιγραφές, στις οποίες αναφέρονται οι *γυμνασίαρχοι* και οι *εφήβαρχοι* τῶν ἐτῶν 251/52 και 255/56 μ.Χ. ἀντιστοίχως¹.

Τέλος, στήν διασταύρωση τῶν ὁδῶν Πυθαγόρα και Ὀρφέως ἀνακαλύφθηκε στήλη με σημαντικότερο διάταγμα Ρωμαίου διοικητοῦ τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. με ὁδηγίες γιά τήν ἀνόρθωση τῶν οἰκονομικῶν τοῦ γυμνασίου, στό ὅποιο ἦταν ἀσφαλῶς ἐκτεθειμένη².

Ἐξ ἄλλου, σχετικά κοντά, στά Ο.Τ. 310-311, βρέθηκαν τυχαία ἐπίσης, κατά τίς ἐργασίες κατασκευῆς ἐργοστασίου τοιμέντου, τά θεμέλια ἐνός ἀρχαίου σταδίου³. Στό φῶς ἦλθαν οἱ σειρές τῶν ἐδωλίων, κανονικά διαβαθμισμένες στό φυσικό πρᾶνες τοῦ ἐδάφους, καθώς ἐπίσης ἡ πρόνι θεμελίωση, τά μαρμάρινα ἔδρανα και τά κατάλοιπα τριῶν μικρῶν κατασκευῶν. Ὁ ἐργολάβος ὁμως τοῦ ἐργοστασίου συνέχισε τίς οἰκοδομικές ἐργασίες με τόση ταχύτητα, ὥστε δέν κατέστη δυνατόν νά γίνουν συστηματικότερες ἐρευνες. Εἶναι γνωστό ὅτι τό στάδιο κατασκευαζόταν συνήθως κοντά στό γυμνάσιο και μάλιστα σέ ἄμεση ἐπαφή μαζί του, ὅταν οἱ τοπικές συνθήκες τό ἐπέτρεπαν, ὅπως συμβαίνει στήν Δῆλο ἢ στήν Πριήνη.

Ἄγνωστο παραμένει ἂν ὑπῆρχε και δεύτερο γυμνάσιο στήν Βέροια. Κατά μίμηση τῶν νέων πόλεων, οἱ ὁποῖες διέθεταν χώρο γιά τό γυμνάσιο στό κέντρο τους (Μίλητος, Πριήνη, Ἀλεξάνδρεια, Θεσσαλονίκη), οἱ «παλαιές» πόλεις ἀναδιπλασίασαν σέ πολλές περιπτώσεις τό παλαιό ἐξωτερικό γυμνάσιο, κατασκευάζοντας νέα, μικρότερα οἰκοδομήματα, ἀλλά κεντρικότερα και καλύτερα προσαρμοσμένα στόν νέο τρόπο ζωῆς τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων. Ἡ Ἀθήνα λ.χ. πού διέθετε κατά τούς κλασσικούς χρόνους τρία φημισμένα γυμνάσια ἔξω ἀπό τά τείχη, ἀπέκτησε τόν 2ο π.Χ. αἰ. δύο γυμνάσια μέσα στό τό ἄστυ. Τό ἐρώτημα μπορεῖ νά τεθεῖ και γιά τήν Βέροια, ἐπειδή σέ μία ἐπιγραφή ἀναφέρονται περισσότερα τοῦ ἐνός ὀνόματα ἀτόμων πού ἤσκησαν τόν θεσμό τῆς γυμνασιαρχίας τό ἴδιο ἔτος⁴. Κατά τόν Μ.Β. Χατζόπουλο, εἶναι πιθανότερο ὅτι δύο ἄρχοντες ἀνέλαβαν τό λειτουργημα τόν συγκεκριμένο ἐκεῖνο χρόνο, γιά διάστημα ἕξι μηνῶν καθένας, ἐπειδή τό οἰκονομικό βάρος ἦταν δυσβάστακτο γιά ἕνα μόνον ἄνθρωπο.

Ὅποσδήποτε, ἐπειδή ἀρκετές ἐπιγραφικές μαρτυρίες πού σχετίζονται με τίς δραστηριότητες τοῦ γυμνασίου ἦλθαν στό φῶς ὄχι μακριά ἀπό τήν ἀγορά, δέν ἀποκλείεται νά ὑπῆρχε και δεύτερο γυμνάσιο στήν κεντρική αὐτή ζώνη.

Στό οἰκοδομικό τετράγωνο 137 ἀνακαλύφθηκε ἐπιγραφή πού ἦταν χαραγμένη στήν βάση τιμητικοῦ μνημείου τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ., τό ὅποιο ἰδρύθηκε ἀπό τόν ἐφήβαρχο Τιβέριο Κλαύδιο Ἔτυμο γιά τόν ἀρχιερέα τῶν Σεβαστῶν, ἀγωνοθέτη τοῦ Κοινοῦ τῶν Μακεδόνων και γυμνασίαρχο Τιβέριο Κλαύδιο Πιερίωνα⁵.

1. ΑΔ 29 (1973/74) 721-23 (=ΕΚΜΑ' 137-138). Πρβλ. Tataki ἄρ. 305 και 330.

2. Βικτωρία Ἀλλαμανῆ-Σουρη-Μαρία Ἀποστόλου, «Σωστικές ἀνασκαφές στήν πόλη τῆς Βέροιας», ΑΕΜΘ6, 1992 (1995) 97, σημ. 6, ΕΚΜΑ' 7.

3. ΑΔ 31 (1976) 256.

4. Ἰω. Τουράτσουλου, Ἀρχαία Μακεδονία II (1977) 481-93, ἄρ. 17 (=ΕΚΜΑ' 103). Πρβλ. Tataki 449 ἄρ. 117 και 122.

5. BCH 1955, 274 ἄρ. 4 (=ΕΚΜΑ' 123). Πρβλ. Tataki ἄρ. 275b.

Στο γειτονικό οικόδομικό τετράγωνο 136, στην ἐκκλησία τῆς Ἁγίας Ἴαννας, ὅπου χρησίμευε ὡς Ἁγία Τράπεζα, ἀνακαλύφθηκε ἕνας κατάλογος μέ 22 ὀνόματα ἐφήβων τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ.¹

Στόν ἴδιο τομέα ὁ Delacoulonche εἶχε ἤδη καταγράψει ἕνα κατάλογο νικητῶν σέ ἀθλητικούς καί μουσικούς ἀγῶνες τοῦ 3ου-2ου αἰ. π.Χ. πιθανότατα, ἐπαναχρησιμοποιημένο στήν πλακόστρωση τῆς σήμερα κατεστραμμένης ἐκκλησίας τῆς Ἁγίας Φωτίδας².

Σχετικά κοντά (στό Ο.Τ. 157), «στήν αὐλή τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Ἁντωνίου», ὁ Delacoulonche σημειώνει ἄλλη μία βάση ἀνδριάντος, χαμένη σήμερα, πού εἶχε ἰδρυθεῖ ἀπό τήν *βουλή* καί τοὺς νέους πρὸς τιμὴν κάποιου γυμνασιάρχου³.

Στήν Μαντίνεια, τήν Μεγαλόπολι, τήν Κολοφῶνα, τήν Σικυῶνα τὰ γυμνάσια ἐκτείνονταν κατά μῆκος τῆς ἀγορᾶς. Δέν ἀποκλείεται τό ἴδιο νά συνέβαινε καί στήν Βέροια.

Εἶναι πιθανόν ἐπίσης νά ὑπῆρχε μία ἢ καί περισσότερες *παλαίστρας*, ἂν ληφθεῖ ὑπ' ὄψη ὅτι στόν 4ο στίχο τῆς δευτέρας ὄψεως τοῦ γυμνασιαρχικοῦ νόμου διευκρινίζεται ὅτι ὅποιος συχνάζει στό γυμνάσιο δέν μπορεῖ νά ἀσκεῖται σέ ἄλλη παλαίστρα τῆς ἴδιας πόλεως⁴. Ἄν τό κείμενο αὐτό ἐμπνέεται ἀπό βασιλικό «διάγραμμα» γενικῆς ἰσχύος πού ἀπευθύνεται σέ ὅλες τίς πόλεις τοῦ μακεδονικοῦ βασιλείου, δέν ἀποτελεῖ ἀσφαλῶς τεκμήριο γιά τήν Βέροια. Ἄν ὁμοίως ἰσχύει μόνον γιά τήν Βέροια, ἐπιβεβαιώνει ὅτι ὑπῆρχε τοῦλάχιστον μία παλαίστρα στήν πόλη. Ἀρχικῶς ἀπλό τμήμα τοῦ γυμνασίου, ἀποτελούμενη ἀπό μιά τετράγωνη αὐλή πλαισιωμένη ἀπό στοές, στίς σημαντικές πόλεις ἢ παλαίστρα γίνεται συχνά κατά τοὺς ἐλληνιστικούς χρόνους ἀνεξάρτητο κτήριο, ἰδιωτικό ἢ δημόσιο.

1. Ἰω. Τουράτσογλου, «Νέος κατάλογος ἐφήβων ἐκ Βεροίας», *ΑΔ* 26 (1971) 128-32 (= *EKMA* ' 136). Πρβλ. Tataki ἄρ. 289.

2. Delacoulonche ἄρ. 54 (= *EKMA* ' 140). Πρβλ. Tataki ἄρ. 174.

3. Delacoulonche ἄρ. 37 (= *EKMA* ' 114). Πρβλ. Tataki ἄρ. 1112.

4. *EKMA* ' 1, στ. Β4: *μηδὲ ἐν ἄλλῃ παλαίστραι ἀλειφέσθω*.

ΟΙ ΘΕΡΜΕΣ

Καμμία πόλη της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, όσο μικρή και αν ήταν, δεν ήταν δυνατόν να μη διαθέτει δημόσια λουτρά. Όλες οι πόλεις είχαν πολυάριθμες δημόσιες θέρμες, ανεξάρτητα από τα λουτρά που διέθεταν οι πολυτελέστερες ιδιωτικές κατοικίες¹. Πρέπει να σημειωθεί ότι οι θέρμες κατέχουν σημαντικότητα στην καθημερινή ζωή των Ρωμαίων και των υπηκόων τους, οι οποίοι τις επισκέπτονται στο τέλος του απογεύματος, για να ασκηθούν και να συναντήσουν φίλους.

Η Βέροια ήταν φυσικά και αυτή εφοδιασμένη με θέρμες, μερικά κατάλοιπα των οποίων ανασκάφηκαν πρόσφατα. Εκτός από τα μεγάλα λουτρά που υποτίθεται ότι συνδέονταν άμεσα με το Άσκληρειο, όπως προαναφέρθηκε, τρία λουτρικά συγκροτήματα έχουν επακριβώς εντοπισθεί.

Νοτίως της αγοράς (Ο.Τ. 132), επάνω σε αρχαιότερα οικοδομήματα, αναγνωρίστηκαν τά ερείπια ρωμαϊκών λουτρών². Επίσης προς Βορράν της αγοράς (Ο.Τ. 197), αποκαλύφθηκαν χάρη σε πολυτελείς σωστικές ανασκαφές τά ερείπια μεγάλων θερμών, που οικοδομήθηκαν πιθανότατα επί Γορδιανού Γ' και κατεστράφησαν στις αρχές του 4ου αιώνα³. Τα ίχνη βίαιης καταστροφής αναγνωρίστηκαν στα ακρωτηριασμένα αγάλματα και το σπασμένο επιστύλιο. Επί τόπου βρέθηκαν δύο κολοσσαϊές βάσεις, τά θεμέλια και τό επιστύλιο κιονοστοιχίας, δύο αγάλματα αθλητών και δεξαμενές επενδεδυμένες με διάφορα υλικά σε δεύτερη χρήση. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν δύο επιγραφές, πλούσιες σε πληροφορίες για τις μονομαχίες και τις θηριομαχίες που οργανώθηκαν στην Βέροια προς τιμήν του Γορδιανού Γ', οι οποίες προέρχονται κατά πάσαν πιθανότητα από την γειτονική αγορά⁴. Κατά την διάρκεια των ανασκαφών αποκαλύφθηκαν επίσης μαρμαρίνοι κίονες, μωσαϊκά δάπεδα και νομίσματα του 4ου αιώνα μ.Χ.

Ένα τρίτο συγκρότημα θερμών ανακαλύφθηκε έξω από τό νότιο τείχος (Ο.Τ. 106). Ήλθαν στό φώς ένα τμήμα του caldarium μαζί με τό υπόκαυστο και τό στόμιο ενός praefurnium. Σώζονται πέντε σειρές μικρών κίωνων από κυκλικές πλίνθους, καθώς επίσης ένα θολωτό άνοιγμα σε κάθε μία από τίς τρεις πλευρές του caldarium και τμήμα του δαπέδου με γεωμετρικά διακοσμητικά θέματα, που επιτρέπει την χρονολόγηση του κτίσματος στον 3ο αιώνα μ.Χ.⁵

1. Και μόνο ή Ταμούγαδισ, που δεν είχε περισσότερους από 15.000 κατοίκους, αριθμεί 12 δημόσια λουτρά.

2. *ΑΔ* 27 (1972) 510· *BCH* 1978, 706.

3. *ΑΔ* 23 (1968) 346, 24 (1969) 315, 25 (1970) 380-81· πρβλ. *BCH* 1971, 961.

4. Γω. Τουράτσουλου, «Δύο νέαι επιγραφικαι μαρτυριαι περι του κοινου των Μακεδωνων κατα τον τρίτον μεταχριστιανικόν αιώνα», *Αρχαία Μακεδονία Ι* (Θεσσαλονίκη 1970) 281-85 (= *ΕΚΜΑ* ' 68-69). Πρβλ. Τατακί άρ. 984 και 1170.

5. Βικτωρία Άλλαμανή-Σουρη-Μαρία Άποστόλου, «Σωστικες ανασκαφες στην πόλη της Βεροιαις», *ΑΕΜΘ* 6 (1992) 94-97.

Ἐπιπλέον, ἡ ἀπαραίτητο στοιχεῖο γιὰ τὴν καλὴ λειτουργία τῶν θερμῶν ἦταν ἡ ὑδροδότηση, πού ἔπρεπε νὰ εἶναι ἀφθονη καὶ ἀσφαλὴς καὶ νὰ τροφοδοτεῖ τὶς θέρμες καθημερινῶς. Ὅπως ὅλες οἱ πόλεις τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, ἡ Βέροια διέθετε ὑδραγωγεῖα, τὰ ὁποῖα διοχέτευαν στὴν πόλη τὰ νερά τοῦ ὄρους Βερμίου. Μία ἐπιγραφή πού ἀντέγραψε ὁ Delacoulonche¹ μαρτυρεῖ τὴν κατασκευὴ τὸν 1ο αἰ. μ.Χ., μὲ δαπάνες κάποιου Ἀμμίας, ὑδραγωγείου, τὸ ὁποῖο ἔφερνε τὸ νερὸ ἀπὸ κάποιο κτῆμα τῆς στά περιχώρα τῆς πόλεως. Ὁ Delacoulonche πίστεψε ὅτι διέκρινε τμήματα τοῦ ὑδραγωγείου «στὰ βορειοδυτικὰ τῆς πόλεως, στὶς χαμηλότερες ὑψόμενα τοῦ Βερμίου, στὴν περιοχὴ τῶν δύο χειμάρρων πού ἀρδεύουν τὴν Βέροια (...). Ἐκεῖ, καὶ σὲ ἀρκετὰ μεγάλη ἔκταση τοῦ ἐδάφους, ὑπάρχουν ἴχνη ἐνὸς ὑδραγωγείου»².

Δεύτερη ἐπιγραφή ἀνάλογου περιεχομένου ἀνακαλύφθηκε πρόσφατα στὴν ὁδὸ Μητροπόλεως. Περιγράφεται σ' αὐτὴν ἡ ἀποκατάσταση τοῦ δικτύου διοχετεύσεως τῶν «ἀμφοδικῶν ὑδάτων» μὲ κανοῦριους σωλῆνες ἀπὸ τὴν Εὐιαστικὴ Πύλη στὴν πλατεῖα Ὁρολογίου πρὸς τὴν ἀγορὰ καὶ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ στὸ ἄλλο ἄκρο τῆς πόλεως³.

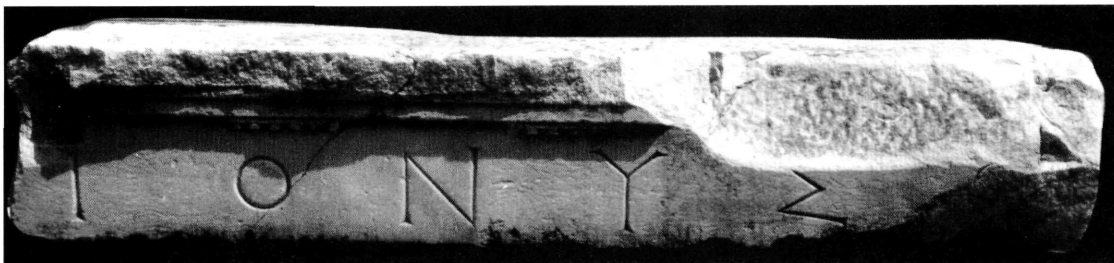
1. Delacoulonche ἄγ. 65 (=EKMA' 40), Tataki ἄγ. 724.

2. Delacoulonche 114-15.

3. EKMA' 41.

ΤΑ ΘΕΑΤΡΑ

Όλες οι πόλεις της Μακεδονίας περιλαμβάνουν στο πολεοδομικό τους σχέδιο αυτό τό στοιχείο. Γνωστή είναι πράγματι η ύπαρξη θεάτρων στην Πέλλα, τους Φιλίππους, τό Διον, τήν Θεσσαλονίκη, τήν Ἡράκλεια καί τούς Στόβους, ἀλλά καί στήν Μίεζα καί τίς Αἰγές, πόλεις γειτονικές τῆς Βέροιας¹. Δέν πρέπει νά λησμονοῦμε πόσο προσφιλές ἦταν τό θέατρο κατά τήν ἑλληνιστική ἐποχή². Ἡ σημασία τῶν δραματικῶν παραστάσεων γιά τά ἑλληνιστικά ἤθη βασιζέται στήν μεγάλη διάδοση τῆς λατρείας τοῦ Διονύσου. Ἡ πόλις τῆς Βέροιας, πού τόν τιμοῦσε ιδιαίτερα, πρέπει ἀπαραιτήτως νά διέθετε θέατρο, ὅπως ἀποδεικνύει ἡ ἀνακάλυψη στόν βόρειο τομέα τῆς πόλεως τμήματος ἐπιστυλίου τῆς πρόωμης ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς μέ ἀναθηματική στόν Διόνυσο ἐπιγραφή³ καί ἀναθηματικῆς στήλης ἀφιερωμένης στόν Διόνυσο ἀπό τόν ἀγορανόμο διονυσιακοῦ θιάσου⁴. Κατά τήν περίοδο τῆς ρωμαϊκῆς κυριαρχίας, οἱ ἀγῶνες πού συχνά ἀναφέρονται στίς ἐπιγραφές καί τά νομίσματα ἐτελοῦντο πιθανότατα στό θέατρο, τό ὁποῖο εἶχε κατάλληλα διαρρυθμισθεῖ ὥστε νά διασφαλίζει τούς θεατές καί τήν ἄρτια διεξαγωγή τῶν θεαματικῶν ἀλλά καί αἵματηρῶν ἀγῶνων (ναυμαχίες, κυνηγεσίες, θηριομαχίες, ἀγῶνες μονομάχων) πού διεξάγονταν ἐκεῖ. Τό θέατρο τῶν Ἀθηνῶν, ὅπως καί τῶν Στόβων, τῶν Φιλίππων ἢ τῆς Ἡρακλείας, διασώζουν ἴχνη τῶν τροποποιήσεων πού ἔγιναν κατά τούς αὐτοκρατορικούς χρόνους: ἡ ὄρχηστρα χωρίζεται ἀπό τό κοῖλο μέ ἓνα παράφραγμα καί μπορεῖ νά μεταμορφωθεῖ καί σέ δεξαμενή ἀκόμη γιά τίς ναυμαχίες.

Εἰκ. 41. Ἐπιστύλιο ἀπό τό ἀρχαῖο θέατρο μέ ἀναθηματική ἐπιγραφή πρὸς τιμὴν τοῦ Διονύσου (Μουσεῖο Βεροίας ἀρ. εὐρ. Α 290).

1. Στό θέατρο τῶν Αἰγῶν συγκεκριμένα, πού ἀποκαλύφθηκαν οἱ πρόσφατες ἀνασκαφές, καί τοῦ ὁποῖου ἡ ὄρχηστρα ἦταν μεγαλύτερη ἀκόμη καί ἀπό ἐκείνην τοῦ θεάτρου τῆς Ἐπιδαύρου, ἐγινε ἡ δολοφονία τοῦ Φιλίππου Β', κατά τήν διάρκεια τελετῆς πρὸς τιμὴν τοῦ βασιλέως. Πράγματι, ἡ Μακεδονία υἰοθέτησε τά κτήρια τῆς νότιας Ἑλλάδος μεταβάλλοντας τήν λειτουργία τους: στούς τόπους ὅπου δοξαζόταν ἡ δημοκρατία, στήν Μακεδονία δοξαζόταν ἡ βασιλεία.

2. Τά σωζόμενα εἱρεπία τῶν ἑλληνικῶν θεάτρων δέν εἶναι παλαιότερα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Πρὶν ἀπό τήν χρονολογία αὐτήν σπανίως κατασκευάζονταν λίθινα.

3. ΑΔ 28 (1973) 433, πίν. 391 (=ΕΚΜΑ' 21).

4. ΕΚΜΑ' 22.

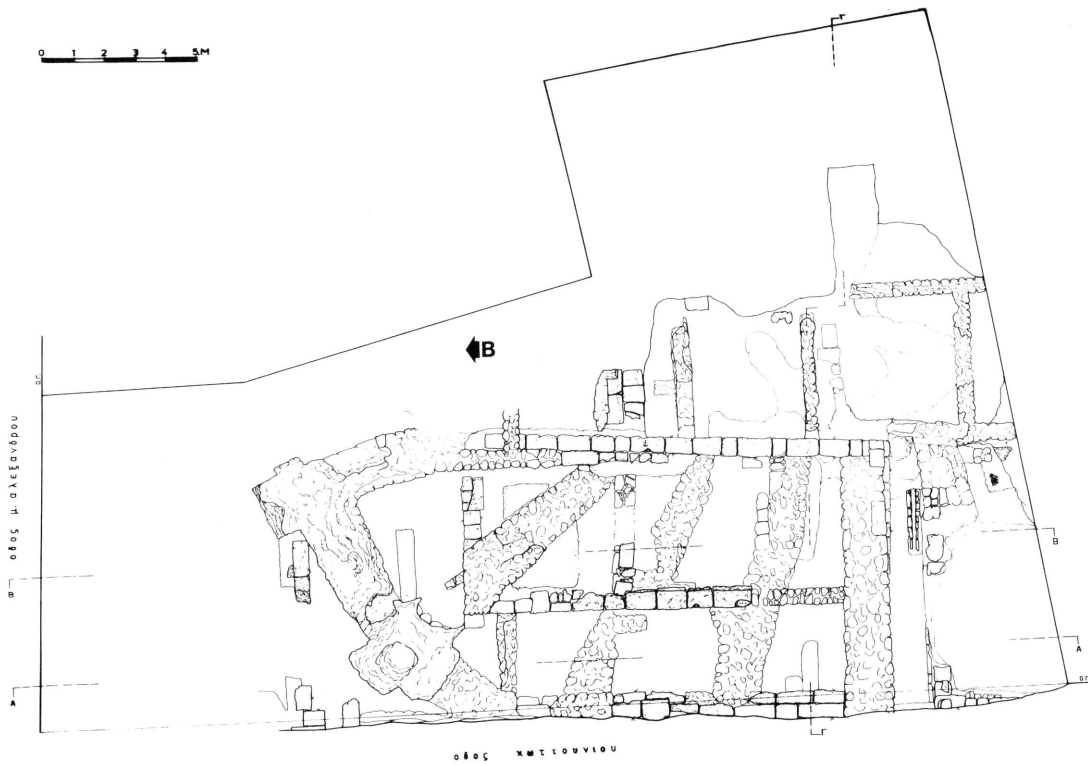
Έκτος από τό τμήμα τοῦ ἐπιστυλίου πού προαναφέρθηκε, ἀλλά τό ὅποιο μπορεῖ εὐκολά νά εἶχε μετακινηθεῖ, κανένα ἀρχαιολογικό εὕρημα δέν ἐπιτρέπει ἀκόμη τόν ἐντοπισμό τοῦ θεάτρου τῆς Βέροιας. Ἐάν ληφθοῦν ὑπ' ὄψη οἱ ὄροι στούς ὁποίους ὑπακούει ἡ κατασκευή κάθε θεάτρου κατά τήν ἑλληνιστική περίοδο, διαπιστώνεται ὅτι κατασκευάζεται πάντοτε ἐντός τῶν τειχῶν¹, ὅτι ὑπακούει στίς τοπογραφικές ἐπιταγές, ἀφοῦ πρέπει νά ἐκμεταλλευθεῖ τήν κατωφέρεια τοῦ ἐδάφους, καί ὅτι εἶναι κατά κανόνα προσανατολισμένο πρὸς Νότον. Ἐπειδή, λόγω τοῦ καμπύλου σχήματός του, δύσκολα ἐντάσσεται στό ὀρθογώνιο σχέδιο πόλεως, συχνά τό θέατρο τοποθετεῖται κάπως παράμερα, κοντά στά τείχη, ὅπως λ.χ. στούς Φιλίππους, τήν Θάσο, τήν Μίλητο ἢ τήν Κνίδο. Ἐάν τό θέατρο τῆς Βέροιας ἀκολουθοῦσε αὐτούς τούς κανόνες, δέν ἀποκλείεται νά εἶχε οἰκοδομηθεῖ στόν ἀνατολικό τομέα τῆς πόλεως (στά Ο.Τ. 78, 226 ἢ 227 περίπου), ὅπου ἡ φυσική κατωφέρεια θά εὐνοοῦσε τήν κατασκευή του.

Στήν ἴδια ἐξ ἄλλου συνοικία (Ο.Τ. 221) ἀνακαλύφθηκαν τά θεμέλια ἑνός ὠδείου ἢ μικροῦ θεάτρου². Ἦταν προσανατολισμένο πρὸς τόν Νότο. Στά σχέδια τῆς ἀνασκαφῆς (εἰκ. 42 καί 43), διαβάζεται καθαρά ἡ κάτοψη τοῦ ἡμικυκλικοῦ αὐτοῦ οἰκοδομήματος καί τῶν ἀκτινωτῶν τοίχων τοῦ κοίλου, πού ἀφορίζουν τήν ἡμικυκλική ὀρχήστρα καί τό προσκήνιο³. Ἡ κάτοψη αὐτοῦ τοῦ θεάτρου μπορεῖ νά παραβληθεῖ μέ ἐκείνην τοῦ ὠδείου τῆς Θεσσαλονίκης, πού εἶχε κατασκευασθεῖ κατά τόν 1ο μ.Χ. αἰ. στήν στενή πλευρά τῆς ἀγορᾶς. Τό ὠδεῖο τῆς Βέροιας ἔχει κτισθεῖ ἐπάνω σέ ἕνα παλαιότερο κτίσμα, πού περιλάμβανε εὐρύχωρη αἴθουσα ἄγνωστου προορισμοῦ, ἀπό τήν ὁποία προέρχονται ἀσφαλῶς καί διάφοροι σπόνδυλοι πώρινων δωρικῶν κιόνων.

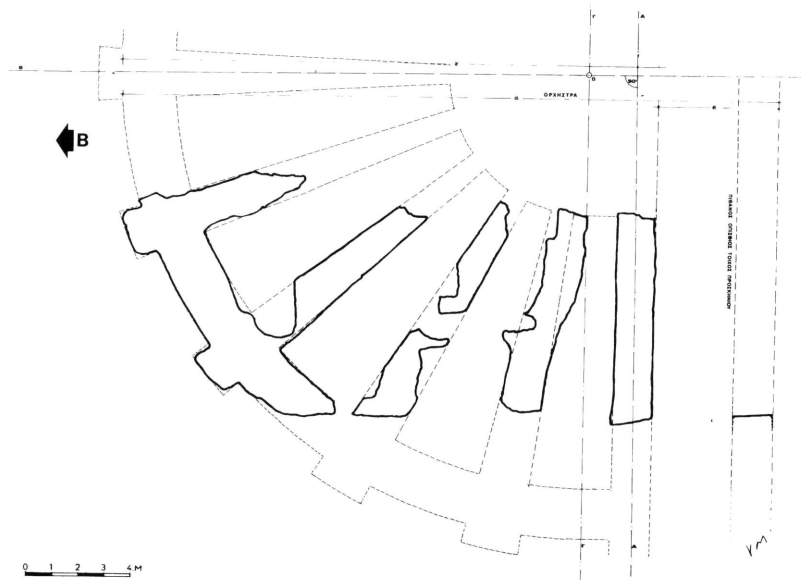
1. Στό Δίον κατασκευάσθηκε θέατρο ἔξω ἀπό τά τείχη. Πόληϊερῆ στήν ὁποία συνέρρεαν προσκυνητές ἀπό ὄλον τόν ἑλληνικό κόσμον, τά «πανελλήνιον» προορισμοῦ κτήριά της δέν προστατεύονται ἐντός τῶν τειχῶν.

2. Τό ὠδεῖον ἦταν μικρό, στεγασμένο θέατρο.

3. ΑΔ 34 (1979) 306-308· ΒСН 1988, 641.

Εικ. 42. Σχέδια κατόψεων της ανασκαφής στο οικοδομικό τετράγωνο 221 με τά θεμέλια μικρού θεάτρου ή ρωμαϊκού ὀδείου (ΑΔ 34 [1979] 307-308).

Εικ. 43. Δεύτερη οικοδομική φάση στην ίδια ανασκαφή.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ ΚΑΙ ΣΥΝΘΕΣΗ

Μέ βάση τις πληροφορίες που συγκεντρώθηκαν από αυτήν την έρευνα και με την βοήθεια συνοπτικών χαρτών, θα επιχειρηθεί ο προσδιορισμός της έκτασεως της Βέροιας και της θέσεως των κυριότερων κέντρων της σε δύο σημαντικές στιγμές της ιστορίας της.

Η ΒΕΡΟΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Γιά τό πολεοδομικό σχέδιο της Βέροιας κατά τούς έλληνοιστικούς χρόνους, παρατηρείται ότι τά κατάλοιπα δημόσιων κτηρίων συγκεντρώνονται σέ μία περίμετρο άρκετά περιορισμένη σέ σχέση μέ τήν γραμμή του τείχους (εικ. 44). Τά θεμέλια έλληνοιστικών οικόδομημάτων έντοπίζονται στίς δύο πλευρές της όδοϋ Βενιζέλου, σέ μία έκταση που περιορίζεται στά άνατολικά από τήν όδό Παύλου Μελά, στά δυτικά από τήν όδό Κεντρική, στά νότια από τήν όδό Βικέλα και στά βόρεια από τήν πλατεία Ἁγίου Ἀντωνίου. Ἐκτός από τρεῖς έπιγραφές σέ δεύτερη χρήση, τίποτε δέν βρέθηκε στά νότια της πόλεως που νά μπορεῖ νά σχετισθεῖ μέ όποιαδήποτε ένγκατάσταση αὐτῆς της περιόδου της ιστορίας της. Οἱ συνοικίες κατοικίας παραμένουν άγνωστες. Ἐγκρίνομε από τήν θέση τῶν «πλούσιων» και τῶν ταπεινότερων τάφων που προαναφέρθηκαν, οἱ «άριστοκρατικές συνοικίες» ἴσως βρίσκονταν στά βόρεια της άγορᾶς, ένῶ οἱ λαϊκότερες στά νοτιοανατολικά.

Γιά τόν έντοπισμό όρισμένων έλληνοιστικών κέντρων, μποροῦν νά διατυπωθοῦν πολλές υποθέσεις, τά συμπεράσματα όμως που μποροῦν νά συναχθοῦν εἶναι έλάχιστα:

1. Ἡ άγορά βρίσκεται κάτω από τήν σημερινή ένκκλησία του Ἁγίου Ἀντωνίου, κατά μήκος της σημερινῆς όδοϋ Βενιζέλου (Ο.Τ. 150-157).

2. Τά μεγάλα δημόσια οικόδομηματα που άναπτύσσονται προς Νότον αὐτῆς της άγορᾶς, εμφανίζουν τοίχους παράλληλους ἢ κάθετους σέ ένα τμήμα της έλληνοιστικῆς όδοϋ (Ο.Τ. 136-137). Τά κατάλοιπα υπόγειων άγωγῶν παραπέμπουν σέ ένα όρθογώνιο δίκτυο δρόμων ίπποδαμείου τύπου.

3. Τό γυμνάσιο βρισκόταν έξω από τά τείχη, στήν περιοχή τῶν οικόδομημάτων τετραγώνων 340-320.

4. Κοντά στο γυμνάσιο, στήν κατωφέρεια του άνδῆρου (Ο.Τ. 311-310), υπήρχε ένα στάδιο.

5. Ὁ περίβολος του τείχους ἦταν αὐτός που φαίνεται σήμερα. Λείπει μόνον τό δυτικό τμήμα, πιθανότατα κατά μήκος του Τριποτάμου.

6. Τό θέατρο δέν έχει έντοπισθεῖ. Κάτω από τό ρωμαϊκό ᾠδεῖο σώζονται τά ερείπια ενός μεγάλου οικόδομηματος, που δέν έχει ταυτισθεῖ.

7. Τό ἱερό τοῦ Ἡρακλέους Κυναγίδα πρέπει νά βρισκόταν στά δυτικά τῆς πόλεως, ἴσως κατά μήκος τοῦ τείχους, μεταξύ τῶν οἰκοδομικῶν τετραγώνων 115 καί 146.

8. Τό Ἀσκληπιεῖον βρισκόταν ἴσως σέ μία ἀνοικτή περιοχή καί περιλάμβανε ἕνα συγκρότημα λουτρῶν, ἀπαραίτητο γιά τίς θεραπείες, στά οἰκοδομικά τετράγωνα 210 ἕως 212, 216 ἕως 221 καί 225, πολύ κοντά στήν ἀγορά.

9. Τό ἱερό τοῦ Διονύσου βρισκόταν πιθανότατα κοντά στήν παλαιά Μητρόπολη (Ο.Τ. 122).

Τά ἀρχιτεκτονικά κατάλοιπα καί οἱ ἐπιγραφικές μαρτυρίες πού ἀνακαλύφθηκαν πέραν τοῦ Τριποτάμου (Ο.Τ. 420 καί 422), εἶχαν ἐπαναχρησιμοποιηθεῖ κατά τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους καί δέν ἀποτελοῦν κατά συνέπεια τεκμήρια γιά τὴν ὑπαρξη ἑλληνιστικῶν κτηρίων σέ αὐτὴν τὴν ζώνη.

Η ΒΕΡΟΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΡΩΜΑΪΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Ἐνῶ τὸ κέντρο τῆς πόλεως συμπίπτει μέ ἐκεῖνο τῆς προηγουμένης ἑλληνιστικῆς περιόδου, ἡ πόλις ἐπεκτάθηκε κατά τὸν 2ο καί 3ο αἰ. στὸν νότιο τομέα, δεξιά καί ἀριστερά ἀπὸ μία σημαντικὴ ἀρτηρία, ἡ ὁποία πλαισιωνόταν πιθανότατα ἀπὸ κιονοστήρικτες στοές καί ὀδηγοῦσε στὴν νοτιοδυτικὴ ἔξοδο τῆς πόλεως (εἰκ. 45)¹. Τά ἑλληνιστικά οἰκοδομήματα, ἐξακολούθησαν ὅλα νά χρησιμοποιοῦνται κατά τὴν ρωμαϊκὴ περίοδο, ἀλλὰ διασώζουν ἴχνη ἐπισκευῶν, μετασκευῶν καί «ἐκσυγχρονισμοῦ». Μόνον τὰ τεῖχη φαίνεται ὅτι ἐγκαταλείφθηκαν κατά τὴν εἰρηνικὴ αὐτὴ περίοδο, ὅπως δείχνουν οἱ ὄρατές ἀκόμη ἐπισκευές πού ἐκτελέσθηκαν βιαστικά γιά νά ἀντιμετωπισθοῦν οἱ βαρβαρικὲς ἐπιδρομές στά μέσα τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.

Οἱ κατασκευαστές ἐπικεντρώνουν τὴν τεχνογνωσία τους στὴν βελτίωση τῶν δρόμων, πού ἐπεκτείνονται καί διευρύνονται, πλακοστρώνονται συστηματικά, πλαισιώνονται μέ πεζοδρόμια καί καλύπτουν ἕνα ἐκτεταμένο σύστημα ὑπόγειων ἀγωγῶν. Οἱ δρόμοι τέμνονται καθέτως. Μόνη ἡ «περιφερικὴ» ὁδός φαίνεται νά ἀκολουθεῖ τὴν καμπὴ τῆς κοίτης τοῦ Τριποτάμου καί, πιθανότατα, τὴν ἐσωτερικὴ γραμμὴ τοῦ τείχους.

Δημόσια λουτρά ἢ θέρμες, στοιχεῖο ἀπαραίτητο γιά τίς συνήθειες διαβιώσεως τῆς ἐποχῆς, οἰκοδομοῦνται σέ πολλές συνοικίες τῆς πόλεως. Ἄλλες ἐντοπίζονται στά νότια τῆς ἀγορᾶς (Ο.Τ. 132) καί ἄλλες, πολυτελέστερες, στά βόρεια (Ο.Τ. 197). Ἐνα σημαντικό συγκρότημα λουτρῶν καταλαμβάνει πολλὰ οἰκοδομικά τετράγωνα (211 ἕως 220) καί ἀνήκει πιθανότατα στό Ἀσκληπιεῖο, πού διαθέτει ἀπὸ τοὺς πρώτους αἰῶνες τῆς ρωμαϊκῆς κυριαρχίας ἐξέδρα καί ἐγκοιμητήριο.

Ἐνα μικρὸ θέατρο ἢ ὠδεῖο ἀποκαλύφθηκε σχετικὰ κοντά στό τεῖχος, στό οἰκοδομικὸ τετράγωνο 221.

1. Ἡ ὁδός αὐτὴ συμπίπτει ἢ βγαίνει παράλληλα πρὸς τὴν σημερινὴ ὁδὸ Μητροπόλεως.

Ἀποκαλύφθηκαν επίσης τὰ κατάλοιπα δύο ὄχυρῶν κτηρίων, ἐνός στόν βορειοανατολικό τομέα (κάτω ἀπό τό Ο.Τ. 213) καί ἄλλου πέρα ἀπό τόν Τριπόταμο, στό Ο.Τ. 420. Φαίνεται ὅτι ἀνάγονται στήν τελευταία περίοδο τῆς αὐτοκρατορίας καί ἐμφανίζουν τὰ ἴδια χαρακτηριστικά μέ τὰ τείχη (ἀξιοποίηση παλαιότερων ὑλικῶν σέ δεύτερη χρήση).

Τό ἱερό τῶν Σεβαστῶν πρέπει ἀσφαλῶς νά ἀναζητηθεῖ κατά μήκος τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Μητροπόλεως, στήν περιοχὴ τῶν οἰκοδομικῶν τετραγώνων 87 ὡς 83.

Ὅσον ἀφορᾷ στίς συνοικίες κατοικίας, δέν ἔχουν ἀκόμη ἐντοπισθεῖ, ἀλλά πρέπει καί αὐτές νά ἐπεκτάθην στόν νότιο τομέα, καθώς ἡ ρωμαϊκὴ περίοδος προσεῖλκυσε στήν Βέροια πληθυσμό μεγαλύτερο ἀπό τοὺς προηγούμενους αἰῶνες.

Ἑβραϊκὴ συνοικία πρέπει νά ὑπῆρχε ἤδη, ἀφοῦ ἡ Ἰουδαϊκὴ κοινότης ἦταν τόσο πολυάνθρωπη, ὥστε ἦλθε νά διδάξει στήν συναγωγὴ τῆς ὁ ἀπόστολος Παῦλος. Ἡ συνοικία αὐτὴ δέν ἀποκλείεται νά βρισκόταν στὰ οἰκοδομικὰ τετράγωνα 115-146, στήν ἴδια δηλαδή περιοχὴ ὅπου καί σήμερα ἐκτείνεται ἡ μεσαιωνικὴ ἑβραϊκὴ συνοικία, ἂν ληφθεῖ ὑπ' ὄψη ἡ παράδοση πού τοποθετεῖ ἐκεῖ κοντὰ τό βῆμα ἀπό τό ὅποιο ὁ ἀπόστολος Παῦλος κάλεσε τοὺς Βεροιαίους νά τόν ἀκολουθήσουν (Ο.Τ. 49).

Οἱ ρωμαϊκὲς νεκροπόλεις ἐκτείνονται γύρω ἀπό τὴν πόλη, πρῶτα κοντὰ στίς ἀρχαιότερες, στὰ βόρεια καί τὰ νοτιοανατολικά, ἀργότερα στήν νοτιοδυτικὴ ἔξοδο καί στήν ἀντίπερα ὄχθη τοῦ Τριποτάμου.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ἀπό τήν ἀνάλυση πού προηγήθηκε, καί ἡ ὁποία ἀποσπασματικά μόνον κατόρθωσε νά ἀποκαταστήσει τό πολεοδομικό σχέδιο τῆς ἀρχαίας Βέροιας, προκύπτουν τά ἀκόλουθα συμπεράσματα:

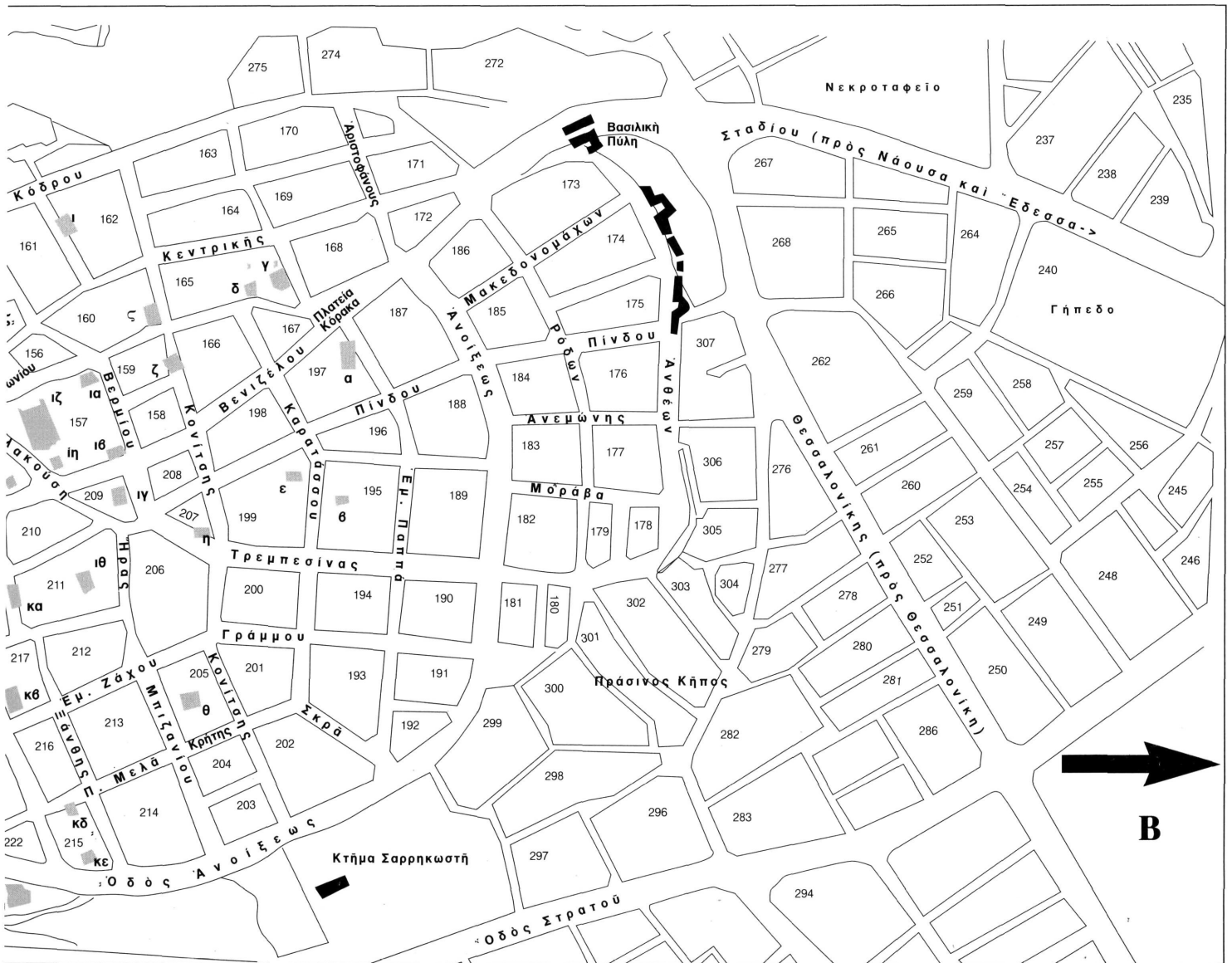
Ὑπό τό φῶς τῆς παράλληλης μελέτης τῶν ἐπιγραφικῶν, ἀρχαιολογικῶν καί νομισματικῶν τεκμηρίων, ἀποκαλύπτεται ὅτι ἡ Βέροια γνώρισε δύο σημαντικές περιόδους πολεοδομικῆς δραστηριότητος, ἀφ' ἑνός ἀπό τά τέλη τοῦ 4ου αἰ. καί σέ ὅλην τήν διάρκεια τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. (ἐλληνιστική περίοδος), καί ἀφ' ἑτέρου ἀπό τόν 2ο ὡς τά μέσα τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. (ρωμαϊκή περίοδος). Οἱ δύο αὐτές φάσεις συμπίπτουν ἀπόλυτα μέ τίς ἐνδοξότερες ὥρες τῆς ἀρχαίας ἱστορίας της. Ἄν οἱ κατοικίες τῶν ζώντων Βεροιαίων δέν ἔχουν ἀκόμη ἐντοπισθεῖ, ἀντίθετα οἱ τελευταῖες τους κατοικίες ἀντανακλοῦν τίς περιόδους εἰρήνης καί εὐημερίας, ὅσο καί τίς σκοτεινές καί δύσκολες ὥρες.

Μετά τήν ρωμαϊκή κατάκτηση, δέν σημειώνεται ὁρατή τομή στήν πολεοδομία τῆς Βέροιας. Ὅπως παρατηρεῖται καί σέ ἄλλες πόλεις τῆς Μακεδονίας, στό Δῖον, τήν Θεσσαλονίκη ἢ τούς Φιλίππους, οἱ Ρωμαῖοι ἢ οἱ Ἕλληνες ὑπήκοοί τους ἀρκέσθηκαν νά διευρύνουν τήν ἀστική περίμετρο τῆς Βέροιας γύρω ἀπό τήν ἐλληνιστική ἀγορά, ἐπεκτείνοντας τήν πόλη πρός Νότον καί ἐνισχύοντας τό ὁδικό δίκτυο μέ πλακόστρωτους δρόμους, πλαισιώνοντας τίς κεντρικές ἀρτηρίες μέ στοές, ἐμπλουτίζοντας τά ἀρχαῖα ἱερά, ἰδρύοντας ἱερό τῆς αὐτοκρατορικῆς λατρείας σέ εὐρύχωρη περιοχὴ κοντά στήν νοτιοδυτική ἔξοδο τῆς πόλεως, ἐξακολουθώντας νά χρησιμοποιοῦν τό γυμνάσιο καί τό στάδιο πού βρισκόνταν ἔξω ἀπό τά τείχη. Παρά τήν ἀπώλεια τῆς αὐτονομίας της, τήν ἐκλειψη τῆς πολιτικῆς καί κοινωνικῆς της ἡγεσίας καί τήν καταλήστευση τῶν θησαυρῶν της, ἡ Βέροια διατήρησε τόν χαρακτήρα τῆς ἐλληνικῆς πόλεως στό πολεοδομικό της σχέδιο ἀλλά καί στήν ὀργάνωση τῆς κοινοτικῆς καί πολιτικῆς ζωῆς, ὅπου διαπιστώνεται ἡ ἐπιβίωση τῶν παλαιῶν θεσμῶν (*πολιτάρχαι, ἀγορανόμοι, γυμνασάρχαι* κλπ.) καί τῆς διαιρέσεως τοῦ σώματος τῶν πολιτῶν σέ *φυλές, σέ νέους ἢ ἐφήβους*. Οἱ δομές τῆς ἀρχαίας πόλεως διατηρήθηκαν κατὰ τούς ρωμαϊκοὺς χρόνους, μέ κάποιες μεταβολές γιά τήν ἐξυπηρέτηση συγκεκριμένων ἀναγκῶν, ἐνῶ κατασκευάσθηκαν θέρετρα καί ἕνα ὠδεῖο καί ἀναδιαρρυθμίσθηκε τό θέατρο γιά τήν καλύτερη διεξαγωγή τῶν ἐορτῶν τῶν ἀφιερωμένων στήν αὐτοκρατορική λατρεία καί τῶν ποικίλων ἀγωνισμάτων.

Λόγω τῆς ἐξαίρετης γεωγραφικῆς καί στρατηγικῆς τῆς θέσεως, ἡ Βέροια δέν ἐγκαταλείφθηκε ποτέ, οὔτε ἄλλαξε ὄνομα. Μοναδικοί μάρτυρες τῆς παλαιᾶς δόξας, τῶν ἀλλεπάλληλων πολιορκιῶν καί ἀλώσεων καί τῶν δραματικῶν ἱστορικῶν στιγμῶν πού γνώρισε ἀπομένουν κάποια τμήματα ἐρειπωμένων τειχῶν.

Ἡ ἀρχαιολογική ἔρευνα στήν Μακεδονία δέν ἔχει ἀκόμη ὠριμάσει ἀρκετά, ὥστε νά τοποθετήσῃ τήν Βέροια στήν γενικότερη προοπτικὴ τῶν μακεδονικῶν πόλεων τῆς Ἀρχαιότητος. Τά τυχαῖα εὐρήματα πού τακτικά προκύπτουν ἀπό τίς οἰκοδομικῆς δραστηριότητες, ἡ διεξαγωγὴ σωστικῶν ἀνασκαφῶν καί οἱ εἰδικῆς ἐπιγραφικῆς μελέτες συνεισφέρουν προοδευτικά πολὺτιμες πληροφορίες, πού θά μᾶς ἐπιτρέψουν νά συλλάβομε καλύτερα τό ἀρχαῖο παρελθόν τῆς *λαμπροτάτης μητροπόλεως τῆς Μακεδονίας*.

ΣΧΕΔΙΟ ΒΕΡΟΙΑΣ

- μγ´. Μονή Σωτήρος Χριστού
- μδ´. Άγιοι Κωνσταντίνος και Έλένη
- με´. Άγιος Νικόλαος του Σφραντζή
- μς´. Άγία Παρασκευή ένορίας Μακαριωτίσης
- μζ´. Παλαιά Μητρόπολη
- μη´. Χριστός ό Άντιφωνητής
- μθ´. Άγιοι Κήρυκος και Ίουλίττα
- ν´. Άγιος Στέφανος
- να´. Άγιος Γεώργιος ό μικρός
- νβ´. Άγία Άννα της Μητροπόλεως
- νγ´. Μητρόπολη (ναός Άπόστολων Πέτρου και Παύλου)
- νδ´. Παναγία Φανερωμένη
- νε´. Παναγία ή Βάλτεσινή
- νς´. Άγιοι Άνάργυροι οί μικροί
- νζ´. Άγιος Δημήτριος ό Τρανός
- νη´. Παναγία Μακαριώτισσα
- νθ´. Παναγία Εύαγγελίστρια
- ς´. Άγιοι Θεόδωροι
- σα´. Άγιος Νικόλαος ένορίας Μακαριωτίσης
- σβ´. Παναγία Παλαιοφορίτισσα
- σγ´. Όρτá Τζαμί

- ξδ´. Παντοκράτωρ
- ξε´. Άγιος Βλάσιος
- ξς´. Παναγία Γοργοεπήκοος
- ξζ´. Τουρκικά λουτρό
- ξθ´. Ύπαπαντή
- ο´. Παναγία Κυριώτισσα (ή μεγάλη)
- οα´. Άγιος Άνδρέας ένορίας Κυριωτίσης
- οβ´. Άγιοι Άπόστολοι
- ογ´. Βακαρέ Μεδρεσε Τζαμί
- οδ´. Τσερμέν Τζαμί
- οε´. Μπαϊρό Τζαμί

* Τά μνημεία τών όποιών τό όνομα αναφέρεται μέ πλάγιους χαρακτήρες είναι πλέον κατεστραμμένα

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	9
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΩΝ	11
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	13
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	17
ΟΙ ΠΗΓΕΣ	23
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ: ΓΕΝΙΚΟΙ ΧΑΡΑΚΤΗΡΕΣ ΤΟΥ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΟΥ ΤΗΣ ΒΕΡΟΙΑΣ	29
Τά τείχη	35
Οί δρόμοι	45
Οί τάφοι	51
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ: ΤΑ ΚΕΝΤΡΑ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΒΙΟΥ	57
Ἡ ἀγορά καί τά κέντρα του δημόσιου βίου	61
Τά ἱερά	65
Γυμνάσιο, Θέσμες, Θέατρα	85
ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟΝ: ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ ΚΑΙ ΣΥΝΘΕΣΗ	97
Ἡ Βέροια κατά τήν ἑλληνιστική περίοδο	99
Ἡ Βέροια κατά τήν ρωμαϊκή περίοδο	100
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	103

